Први дио

ФОРМИРАЊЕ 7, БРИГАДЕ И ЊЕНЕ БОРБЕ ДО ОСЛОБОЂЕЊА ЦРНЕ ГОРЕ

ПРВИ ОМЛАДИНСКИ КОНГРЕС И ОДЈ1УКА О ФОРМИРАЊУ 7. ОМЛАДИНСКЕ БРИГАДЕ

Првом конгресу Антифашистичке омладине присуствовало је 800 делегата из свих крајева Црне Горе и Боке. Колики је значај придаван овом скупу свједочи податак да су делегате поздравили секретар Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку Блажо Јовановић, политички комесар 2. корпуса Митар Бакић, секретар ПК СКОЈ-а Стана Томашевић, као и борци јединица које су се у то вријеме бориле на територији Црне Горе — представници омладине Србије, Босанске крајине, Далмације и Санџака. Основна мисао која је на различите начине изражена кроз све поздравне говоре, као и кроз излагања референата Ика Мирковића и Стане Томашевић, била је: мобилисати што више младих бораца за нашу војску, како би се убрзало протјеривање непријател>а с нашег тла и ослобођење земље од окрутног поробљивача.

Делегати су одушевљено слушали и поздравили све ове говоре, да би затим и сами иступали, тако да је кон-

грес представљао „слику живога рапорта наше омладине".[1] Колико је мисао о мобилизацији свих младих снага за војску убрзо овладала расположењем делегата најбоље се видјело за вријеме поздравног говора представника 6. црногорске ударне бригаде. Наиме, када је овај борац изразио наду да број шест „неће остати последњи који ће означавати храбре црногорске бригаде", из конгресне дворане се спонтано заорила пјесма делегата: „Омладина Титу пише да се Седма мобилише". А када је, нешто касније, Душан Миљанић у поздраву у име Никшићана, изјавио да „... свих педесет делегата среза никшићког на конгресу тражи оснивање VII црногорске бригаде и јављају ^е да одмах ступе у њу",[2] сви делегати су то са одушевљењем поздравили. Већ се, дакле, тада назирала одлука о стварању 7. бригаде, као и то да ће дио делегата Првог конгреса који су изразили жељу да ступе у њу чинити језгро те будуће омладинске бригаде. Конгрес је једногласно одлучио да сви омладинци који су још код својих кућа а способни су за борбу ступе у народноослободилачку војску, како би убрзали пораз окупатора и ослобођење свога народа, а да се Седма бригада формира само од омладине и да се она касније стално попуњава новим младим борцима.[3] Одмах по завршетку конгреса, од око 70 делегата је формирана Омладинска чета која ће касније ступити у 7. бригаду. За командира чете одређен је Велимир Велимировић, а за политичког комесара Миливоје Самарџић. Чета је имала 4 митраљеза, преко 10 пушкомитра-

[1] *Први конгрес антифашистичке омладине Црне Горе и Боке* (коришћен препис брошуре који се чува у Предсједништву конференције омладине СР Црне Горе у Титограду).

[2] Сви цитати из наведене брошуре.

[3] *Први конгрес омладине Црне Горе и Боке,* Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе (у даљем тексту: Зборник грађе) књига III, 46, 47.

Чланак је потписан иницијалима В. М., па редакција претпоставља да га је писао Вељко Милатовић, који је уређивао број „Омладинског покрета" (год. III, бр. 1, 15. марта 1944) у коме је овај чланак штампан.

Изјаве Ика Мирковића, Зарије Стојовића и Крста Гроздanића.

ља, а пушака и ручних бомби осјетно више него бораца.

Чета се десетак дана задржала у Колашину, гдје јој се прикључило још неколико омладинаца, а затим је упућена у Доњу Морачу, у село Ђуђевину. Из Мораче је у то вријеме било неколико стотина људи одбјегло од кућа. То су били припадници бивших четничких јединица, махом они који нијесу никоме ништа лоше учинили, па се претпостављало да би близина једне јаче партизанске јединице у овом крају утицала на већину тих људи да се врате кућама. Сем тога, пријетила је опасност да четнички комаиданти поведу ове људе у напад на корпусну болницу, која се тада налазила у Манастиру Морачком. Стога је присуство овако јаке чете у Ђуђевини представљало сигурно обезбјеђење болнице.

Команда чете је одмах приступила систематској обуци људства, па се убрзо осјетио и политички утицај чете у овом крају. А када је једно вече опкољен заселак у коме се затекла већа група четника и сви ови четници заробљени, па, послије саслушања, пуштени кућама, то је читавим крајем одјекнуло као позив да се сви одбјегли врате кућама. Око половина њих је тако и поступила.

Пошто се бројно стање чете тих дана повећало на око 90 бораца, а претпостављало се да би овај утицај на терену био још јачи уколико би и „ранг" јединице био већи, чета је преформирана у батаљон од двије чете.[4]

Да би се одлука конгреса о формирању бригаде реализовала, штаб 2. корпуса је 28. новембра обавијестио Главни штаб да ће 28. децембра бити формирана 7. бригада од Омладинског батаљона[5] и од људства које треба да дају одреди и то: Дурмиторски 170 бораца, Зетски 130, Ловћенски 100, Никшићки 50 и Комски одред 180 бораца. Главном штабу је стављено у задатак да изда одредима потребна упутства за прикупљање овог

[4] Изјава Велимира Велимировића и Драга Јовановића.

[5] Према наредби о формирању бригаде ова јединица се и даље звала чета.

људства, с тим да оно буде у Пљевљима 20. децембра.[6] Бригада је, дакле, требало да има око 800 бораца, јер су, како је наглашавао штаб корпуса, у то вријеме биле потребне „мале и мобилне бригаде", које ће касније „прерасти у веће јединице".[7] Према наређењу Врховног штаба требало је да 7. бригада уђе у састав 3. дивизије, умјесто 4. пролетерске бригаде. Штаб 2. корпуса је наредио штабу 3. дивизије да за руководство бригаде рачуна и са кадровима који су били у корпусној официрској школи, затим да из старијих бригада узме замјенике командира и команданата и да их постави за командире чета и команданте батаљона у 7. бригади, јер је постојала намјера да се функције замјеника командира и команданата укину у нашим јединицама. Кадар за политичке руководиоце такође је требало да се добије из 4. и 5. бригаде, али пошто га није било довољно, политички комесар корпуса је 20. децембра тражио да му Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку пошаље замјенике политичких комесара батаљона, два политичка комесара батаљона, замјеника политичког комесара бригаде и „дио политодјела".[8]

Како је почетком децембра привремено напуштен дио слободне територије у Санџаку, због поменутог продора њемачке 1. брдске дивизије преко Пријепоља и Пљеваља, штаб корпуса је промијенио одлуку о дану и мјесту формирања бригаде. Према новој одлуци њу је требало формирати у Колашину 30. децембра. Сам акт формирања извршен је тога дана на градском тргу у Колашину. Окупљено људство младе бригаде поздравили су политички комесар 2. корпуса Митар Бакић и командант 3. дивизије Радован Вукановић.

За команданта бригаде постављен је мајор Нико Стругар, за политичког комесара Никола Ђаконовић, за

[6] Зборник докумената, III, 6, 116 — штаб 2. корпуса Главном штабу, Оп. бр. 239, 28. новембра 1943.

[7] Исто, 153 — штаб 2. корпуса штабу 3. дивизије, пов. бр. 264, 12. децембра 1943.

[8] Исто, 133 и 174 — штаб 2. корпуса штабу 3. дивизије, пов. бр. 253, 5. децембра 1943. и политички комесар 2. корпуса ПК-у КПЈ за Црну Гору и Боку, бр. сл., 20. децембра 1943. Међутим, тих дана је донесена одлука да се укину само политодјели (политичка одјељења) у бригадама.

замјеника команданта капетан Миливоје Грозданић, и за вршиоца дужности помоћника политичког комесара Вјера Ковачевић. Тек 23. јануара 1944. ступио је на дужност начелник штаба, Салих Радончић.

НАРЕДБА О ФОРМИРАЊУ БРИГАДЕ ГЛАСИ:

„НАРЕДБА ПОВ. БР. 320
ШТАБА II УДАРНОГ КОРПУСА, ЗА 30. ДЕЦЕМБАР 1943. ГОДИНЕ

I

Одлуком Врховног штаба формира се VII УДАРНА ЦРНОГОРСКА БРИГАДА НОВ ЈУГОСЛАВИЈЕ.

За руководство штабова и дединица бригаде ОДРЕЂУЈЕМО:

1.— ШТАБ БРИГАДЕ:

— Командант бригаде друг мајор НИКО СТРУГАР, досадашњи замјеник команданта IV пролетерске бригаде,

— Политички комесар друг НИКОЈ1А ЂАКОНОВИЋ, до сада на служби при политодјелу VI Црногорске бригаде,

— Замјеник команданта друг капетан МИЛИВОЈЕ ГРОЗДАНИЋ, досада на служби у V Црногорској ударној бригади,

На дан формирања бригада је имала „око 600 бораца" (ОД 2. корпуса, биљешка за 30. децембар 1943). Према томе, све предвиђено људство није било пристигло, вјероватно због удаљености, великог снијега и хладноће. Двадесет осмог децембра штаб корпуса је писао Главном штабу:

„Ми смо својевремено за VII бригаду тражили да Штаб Зетског одреда пошаље 130 бораца. До сада је стигло свега 52 борца. Разлику у броју људства из Зетског одреда, која није упућена, одмах да упутите, јер иначе VII бригада биће врло мала и уствари по своме броју неће значити бригаду.

Наредите Штабу Никшићког одреда да 40 тражених бораца за VII бригаду одмах упути" (Зборник докумената, III, 6, 188, штаб 2. корпуса Главном штабу, бр. 316, 28. децембра 1943).

Судећи према овоме, рекло би се да само Зетски и Никшићки одред нијесу били упутили све тражено људство. Међутим, Главни штаб је 1. јануара 1944. године наредио да се за попуну 7. бригаде до 12. јануара у Колашин упути: из Зетског одреда 60, из Никшићког 30, из Ловћенског 70 и из Комског одреда 20 бораца (Зборник докумената, III, 7, 7—8). Тих дана су за ову бригаду упућене двије мање чете из Ловћенског одреда (Љешанска, којој се придружило неколико бораца из ријечке нахије и из Боке, и Команско-загарачка), са укупно 72 борца, које су у бригаду стигле 17. јануара (АВИИ., кут. 754, бр. рег. 26/4), Операцијски дневник 3, ударне дивизије (у даљем тексту: ОД 3. дивизије).

— В. д. замјеника политичког комесара другарица ВЈЕРА КОВАЧЕВИЋ, досада при политодјелу VI Црногорске бригаде.
— За об. официра друг ЈОВАН ЂЕРКОВИЋ, досада командант III батаљона Дурмиторског НОП одреда,
— За референта санитета друг МИТАР ПИЛЕТИЋ, досада референт санитета Дурмиторског НОП одреда,
— За помоћника референта санитета другарица БРАНКА ВУЧИНИЋ,
— За интенданта друг МИЛО БОЖОВИЋ, досада замјеник интенданта V Црногорске бригаде.
Остали чланови Штаба биће накнадно одређени.
Штаб бригаде ће сам одредити и формирати свој пратећи вод, јачине: водник, политички делегат, 20 бораца, економ, два кувара, два болничара, -— и своју курирску групу јачине: командир курира и 10 курира.

2.— ПРВИ БАТАЉОН:

а.— Штаб 1. батаљона:

— Командант друг капетан ИВАНОВИЋ. МИЛОРАД, досада на служби у II Далматинској бригади,
— Замјеник команданта друг капетан БЛАГОЈЕ ПЕРУНОВИЋ, досада на служби у V Црногорској бригади,
— Политички комесар друг ВЛАДО ЛАКИЋ, досада на служби у II Далматинској бригади,
— Замјеник политичког комесара друг ВАСИЛИЈЕ КОВАЧЕВИЋ, досада на служби у V Црногорској бригади.
— Референт санитета другарица ВИДОСАВА ЂУРОВИЋ,
— Интендант друг МИЛО ЂУКИЋ.

б.— Команда 1. чете:

— Командир друг заставник ПЕТАР ВОЈВОДИЋ, досада командир курира Штаба II Ударног корпуса,
— Замјеник командира друг МИРКО БАБИЋ, досада на служби у Дурмиторском НОП одреду,
— Замјеник политичког комесара друг ВУЛИЋ ВОЈИСЛАВ, досада на служби у V Црногорској бригади,
Политички комесар биће накнадно одређен (Убрзо је одређен Радоје Вукчевић, из 5. црногорске бригаде — прим. М. Ђ.).

в.— Команда 2. чете:

— Командир друг МИРКО ГАРДАШЕВИЋ, досада на служби у IV пролетерској бригади,
— Замјеник командира друг ЈАКОВ ШУНДОВ, досада на служби у IV Пролетерској бригади,
— Политички комесар друг ДУШАН БУЛИЋ, досада курир Штаба II Ударног корпуса,
— Замјеник политичког комесара друг КОСТАДИН ПОПОВИЋ, досада на служби у Дурмиторском одреду.

г — Команда 3. чете:

— Командир друг СЕКУЈ1А ПОПОВИЋ, досада на служби у Дурмиторском НОП одреду,
— Замјеник командира друг НЕДЈЕЉКО АЈ1ЕКСИЋ, досада на служби у Дурмиторском НОП одреду,
— Политички комесар друг ВЛАДО МИЛОШЕВИЋ, досада на служби у IV Пролетерској бригади,
— Замјеник политичког комесара друг МИЛОВАН ШЉИВАНЧАНИН, досада на служби у Дурмиторском одреду.

3.— ДРУГИ БАТАЉОН:

а.— Штаб батаљона:

— Командант друг поручник КРЦУН МАШАНОВИЋ, досада на служби у IV Пролетерској бригади,
— Замјеник команданта п. поручник ИВАН МИЈАТОВИЋ, досада на служби у IV Пролетерској бригади,
— Политички комесар друг ДРАГО ДАПЧЕВИЋ, досада на служби у IV Пролетерској бригади.
— Замјеник политичког комесара друг САВИЋЕВИЋ БРАНКО, досада на служби у V Црногорској бригади,
— Референт санитета другарица МИЛЕВА КРСТАЈИЋ, и
— Интендант друг ЈОЗО ПОПОВИЋ.

б.— Команда 1. чете:

— Командир друг ЈОВАН ШАБАН, досада на служби у IV Пролетерској бригади,
— Замјеник командира друг РАДЕ МИЛАШИНОВИЋ, досада на служби у Дурмиторском НОП одреду,
—Политички комесар друг БОЖИДАР ПЕТРОВИЋ, досада на служби у V Црногорској бригади,
— Замјеник политичког комесара друг ЛОНЧАРЕВИЋ СТИПЕ, досада на служби у V Црногорској бригади,

в.— Команда 2. чете:

— Командир друг ЂОРЂЕ КОВАЧЕВИЋ, досада на служби у V Црногорској бригади,
— Замјеник командира ГАГОВИЋ ВУКСАН, досада на служби у Дурмиторском одреду,
— Политички комесар друг АНТЕ ПАИЋ, досада на служби у IV Пролетерској бригади,
— Замјеник политичког комесара друг КОПРИВИЦА РАДЕНКО, досада на служби у Дурмиторском НОП одреду,

г.— Команда 3. чете:

— В. д. командира друг НИКОЛА ШЕКУЛАРАЦ, досада на служби у IV Пролетерској бригади,

— Политички комесар друг ЂУРО БАТУРАН, досада на служби у IV Пролетерској бригади.

Остали чланови команде биће накнадно одређени.

4.— ТРЕЋИ БАТАЉОН:

а.— Штаб батаљона:

— Командант друг п, поручник ЈАНКО МАШАНОВИЋ, досада на служби у IV Пролетерској бригади,

— Замјеник команданта друг заставник ЈОВЕТА БОБИЧИЋ, досада на служби у IV Пролетерској бригади,

— Политички комесар друг БОЖО ЖАРКОВИЋ, досада на служби у Дурмиторском НОП одреду,

— Замјеник политичког комесара друг НИКОЛА ЈЕЛУШИЋ, досада на служби у IV Пролетерској бригади,

— Референт санитета другарица ДРАГИЦА ЧЕЛЕБИЋ,

— Интендант друг ВОЈО ЧОКОРИЛО.

б.— Команда 1. чете:

— Командир друг МИЛИЋ КАРАЦИЋ, досада на служби у Дурмиторском НОП одреду,

— Политички комесар друг САВО ВУЈОШЕВИЋ, досада на служби у V Црногорској бригади (у ствари Саво Вујошевић је био замјеник политичког комесара, док је за политичког комесара постављен Вукашин Ераковић — прим. М. Ђ.).

в.— Команда 2. чете:

— Командир друг ВОЈО ГАРЧЕВИЋ, досада на служби у IV Пролетерској бригади,

— Политички комесар друг МИЛОЊИЋ ВЕЉКО, досада на служби у V Црногорској бригади,

Остали чланови команде биће накнадно одређени (За замјеника политичког комесара убрзо је постављен Јован Жарковић — прим. М. Ђ.).

г.— Команда 3. чете:

— Командир друг ВЕЛИМИРОВИЋ ВЕЛИМИР, досада командир Омладинске чете,

— Политички комесар друг ПУШЕЉА ДРАГО, досада на служби у Дурмиторском НОП одреду.

Остали чланови команде биће накнадно одређени (За замјеника политичког комесара постављен је Михаило Коматина — прим. М. Ђ.).

5.— ЧЕТВРТИ БАТАЉОН:

а.— Штаб батаљона:

— Командант друг капетан ВОЈО СРДАНОВИЋ, досада на служби у Никшићком НОП одреду,

Замјеник команданта друг ПРЉА ПЕРО, досада на служби у пратећој чети II Дивизије,

— Политички комесар друг МАТИЈАШЕВИЋ. НОВАК, досада на служби у V Црногорској бригади,

— Замјеник политичког комесара друг ПАПИЋ РАДОВАН, досада на служби у V Црногорској бригади (Радован Папић је стварно био политички комесар, а Новак Матијашевић замјеник политичког комесара батаљона — прим. М. Ђ.).

— Референт санитета другарица ИВКА НИЖИЋ,

— Интендант друг ЛАЗО МРАЧЕВИЋ.

б.— Команда 1. чете:

— Командир — биће накнадно одређен,

— Замјеник командира друг ПЕРО РОГАНОВИЋ, досада курир Штаба III Ударне дивизије,

— Политички комесар друг РАДИЋ МИЛАН, досада на служби у V Црногорској бригади,

Замјеник политичког комесара — биће накнадно одређен.

в.— Команда 2. чете:

— Замјеник командира друг ГОЈКО ПЕРУНОВИЋ,

— Политички комесар друг САМАРЏИЋ МИЛИВОЈЕ, досада комесар Омладинске чете.

Остали чланови команде биће накнадно одређени.

г.— Команда 3. чете:

— Замјеник командира друг КАЉЕВИЋ ВЛАДИМИР,

— Политички комесар друг МАТО ЦЕРОВИЋ, досада на служби у Дурмиторском НОП одреду.

Остали чланови команде биће накнадно одређени.

II

Новоформирану VII ЦРНОГОРСКУ УДАРНУ БРИГАДУ, под данашњим датумом, одређујемо у састав наше III Ударне дивизије НОВ Југославије.

Штаб III Дивизије ријешиће сва даља питања организације, снабдијевања и тактичке употребе ове бригаде, на бази основног задатка Дивизије.

Смрт фашизму — Слобода народу!

Политички комесар,	Начелник штаба	Командант
	пуковник	генералмајор,
Митар Бакић	*Руди Приморац*	*Пеко Дапчевић"*

Готово цјелокупни командни кадар су сачињавали прекаљени борци 4. и 5. црногорске бригаде и Дурмиторског НОП одреда. Међу њима је био извјестан број другова из Далмације и Босне. Иако су то све били млади људи, они су већ имали велико борбено искуство, што је давало гаранцију да ће и овим новим дужностима успјешно одговорити.

ЈБудство бригаде је такође имало све квалитете добрих војника. То су били добровољци, младићи и дјевојке, махом скојевци или припадници организације Антифашистичке омладине, који су дуже провели у одредима и већ учествовали у борбама. Мада још недовољно наоружани, они су, у већини, били свјесни да својим држањем и борбеношћу треба да оправдају очекивања Конгреса, на чију је иницијативу њихова бригада формирана.

Нико Стругар, народни херој, први командант 7. бригаде

ПРВИ БОРБЕНИ ЗАДАЦИ БРИГАДЕ

У рејону Бијелог Поља

У вријеме кад је 7. бригада формирана, штаб 2. корпуса је цијенио да Њемци у Пријепољу, Пљевљима, Чајничу и Гораждu држе само мање снаге, за обезбјеђење комуникације која пролази кроз ова мјеста, али да њихову близину користе четници, који врше мобилизацију и повезују се с муслиманском милицијом и албанским квислиншким формацијама из Рожаја, ради напада на наше снаге у рејону Бијелог Поља и Берана. Пошто је 2. пролетерска дивизија 29. децембра ослободила Нову Варош, добила је задатак да са сјевера врши притисак на комуникацију Сјеница—Пријепоље. Трећа дивизија је добила задатак да блокира ову комуника-Дију е југа.[1]

Дан касније, 30. децембра штаб 3. дивизије је ка Бродареву упутио два батаљона 4. пролетерске бригаде и Бјелопољски партизански одред са задатком да ослободе ово мјесто. Бјелопољски одред је требало да се задржи у рејону Бродарева, чистећи га од четника и муслиманске милиције и да затвори правце од Пријепоља и Сјенице, а батаљони 4. бригаде да се врате у рејон Бијелог Поља, с тим да контролишу и десну обалу Лима у том рејону.

[1] Зборник докумената, III, 6, 191 — штаб 2. корпуса потчињеним јединицама, оп. бр. 321, 30. децембра 1943; ОД 2. корпуса. биљешка за 30. децембар 1944.

Седмој бригади је наређено да се преко Мојковца, Слијепач - Моста и Бијелог Поља пребаци на десну обалу Лима и да се размјести на просторији између села Ракља и Ивања и рјечице Бистрице. Задатак јој је био да затвори правце који од Бродарева, Сјенице и Пештера изводе ка Бијелом Пољу, чисти овај рејон од четничких снага, и по могућности, мобилише ново људство за своје јединице.

Десно од ње, у рејону села Гораждa, Бабина и Годочеља, налазила се 1. бригада талијанске дивизије „Гарибалди",[2] а у Беранама један батаљон 4. пролетерске бригаде. Команда над свим овим јединицама повјерена је команданту 4. пролетерске бригаде, потпуковнику Саву Бурићу, коме је нарочито скренута пажња да води „рачуна о томе да је VII црногорска бригада још млада, неискусна и недовољно наоружана".[3] У исто вријеме штабу 7. бригаде је наређено да баш због тога што је бригада млада и неискусна, обрати посебну пажњу служби извиђања и обезбјеђења и да користи сваку прилику „да се људство бригаде што прије оспособи за извршење војничких задатака".[4]

Бригада је, дакле, као и многе прије и послије ње, формирана у јеку борби и већ првог дана свог постојања добила борбени задатак. Међутим, како тих дана није било непријатељевог притиска ка Бијелом Пољу, а било је потребно макар и краће вријеме за сређивање и одмор тек пристиглог људства, бригада је задржана неколико дана у рејону Колашина. Трећег јануара се пребацила у рејон Мојковца, 4. у рејон Бијелог Поља и, пошто се одморила један дан, 6. јануара је посјела положаје на десној обали Лима: 1. батаљон у селу Затону, 3. батаљон на Оброву (т. 1006) и 4. батаљон у селу Лоз-

[2] Почетком децембра од свих талијанских јединица у саставу 2. корпуса формирана је дивизија „Гарибалди", од три бригаде и пратеће артиљерије (исто, 114 — штаб 2. корпуса штабовима дивизија „Венеција" и „Тауринензе", оп. бр. 231, 27. новембра 1943).

[3] Зборник докумената, III 6, 196 — штаб 3. дивизије штабовима бригада, о. бр. 48, 31. децембар 1943.

[4] Исто.

ницама. Други батаљон и штаб бригаде су се задржали у Бијелом Пољу.[5]

Дијелови 4. пролетерске бригаде и Бјелопољског одреда нијесу успјели да ослободе Бродарево, а 7. јануара су непријатељеве снаге извршиле испад ка Црном врху и Бијовом гробу (к. 1130), што је указивало на могућност њиховог продора преко Шаховића (Томашева) ка Мојковцу. Због тога је штаб 3. дивизије наредио да се главнина 7. бригаде пребаци на просторију Шаховићи, Мојковац, да затвори правац село Павино Поље—Шаховићи и да порупш комуникације у рејону Шаховића, које би непријатељ могао да користи. Тако је 3. батаљон упућен у село Драшковину, с тим да истури предње дијелове на Бијов гроб, Крвавац и Зечју главу (к. 1245), ради обезбјеђења и извиђања ка Бродареву и Пријепољу; 4. батаљон је упућен у Шаховиће, с тим да руши комуникације Шаховићи—Павино Поље и Шаховићи—Мојковац; 2. батаљону Мојковац, дарушикомуникацију Мојковац—Шаховићи и 1. батаљон у село Равну Ријеку, са задатком да поруши комуникацију Бијело Поље—Мојковац и очисти територију општине Равне Ријеке од четничких групица које су тамо биле запажене.[6]

На овим положајима бригада је имала прве сукобе с непријатељем. Наиме, 12. јануара је муслиманска милиција напала предње дијелове 3. батаљона, па су готово читав дан вођене борбе на просторији Зечија глава, Крвавац, Дуга (к. 1230). Непријатељ је одбачен уз извјесне губитке, а из 3. батаљона су нестала два борца.[7]

[5] АВИИ., кут. 759, бр. рег. 16/9 — операцијски дневник VII омладинске бригаде „Будо Томовић" (у даљем тексту: ОД 7. бригаде), биљешке за 1—6. јануар 1944, и бр. рег. 13/9, историјат VII омладинске бригаде „Будо Томовић" (у даљем тексту: Историјат бригаде), стр. 1.

[6] Дневник Р. Вукановића, биљешка за 8. јануар 1944; АВИИ, кут. 759, бр. рег. 1/1 — наређење штаба 7. бригаде о.бр. 3, 8. јануара 1944.

Иако је било предвиђено да се 1. батаљон пребаци у Равну Ријеку он је задржан у Бијелом Пољу, због потребе да се и даље контролише правац од Пештера.

[7] Дневник Р. Вукановића, биљешка за 12. јануар 1944. Према Операцијском дневнику 7. бригаде, непријатељ је имао „20—25 мртвих и рањених" (биљешка за 12. јануар 1944).

Сјутрадан је 2. батаљон на Бјеласици блокирао групу од 16 четника, коју је 14. јануара заробио,

Како је правац Бијов гроб—Драшковина—Шаховићи постао најосјетљивији, 15. јануара је и 4. батаљон упућен у село Граб, гдје се развио на лијевом крилу 3. батаљона. Ова мјера се показала правовременом и цјелисходном. Већ 16. јануара Њемци и муслиманска милиција поново су извршили продор на овом правцу. Иако су 3. и 4. батаљона пружили жилав отпор, непријатељ је успио да их потисне до линије Мједово брдо (к. 1329)—Жубер, у висини села Лековине. Пошто им је даљи продор онемогућен, непријатељеве снаге су се сјутрадан повукле на сјевер, а 3. и 4. батаљон су посјели положаје на линији Бијов гроб—Граб.[8] И поред тога што су привремено напустили положаје, штаб бригаде је позитивно оцијенио држање ова два батаљона у борби, а особито примјерно држање штабова батаљона.

У ширем рејону Бијелог Поља бригада се, с мањим помјерањима појединих батаљона задржала до краја јануара, не ступајући у контакт с непријатељем.

На прилазима Подгорици

Крајем јануара штаб 2. корпуса је одлучио да 4. пролетерску бригаду врати у састав 2. пролетерске, а 3. санџачку у састав 3. ударне дивизије. Пошто је због тога требало извршити нека помјерања на положајима, штаб 3. дивизије је одлучио да 5. ударна смијени 4. пролетерску бригаду, а да положаје 5. бригаде, на линији Кучи—Биоче—Пипери, посједне 7. бригада, са задатком да разбије остатке четничких снага у том рејону и затвори правце који од Подгорице воде ка сјеверу. Само је један њен батаљон требало да се задржи у рејону Матешева и Лијеве Ријеке, ради „контролисања околне

[8] ОД 2. корпуса, Дневник Р. Вукановића и ОД 7. бригаде, биљешке за 16. и 17. јануар 1944; Зборник докумената, III, 7, 42 — бојна релација 7. бригаде за период од 15. јануара до 1. фебруара 1944. године, стр. пов. бр. 13, 2. фебруара 1944; бр. 18 — штаб 3. дивизије штабу 2. корпуса, пов. бр. 16, 20. јануара 1944; *Ослободилачки рат,* 2, 210.

просторије". Дотадашње положаје 7. бригаде требало је да посједне 3. санџачка бригада.[9]

Дијелови 3. санџачке бригаде су, 29. јануара, смијенили батаљоне 7. бригаде у рејону села Бијеле Стијене и Граба, а сјутрадан и у Бијелом Пољу, тако да се 31. јануара 7. бригада прикупила у рејону Мојковца. Слиједећих дана настављен је покрет правцем Мојковац—Колашин—Матешево—Лијева Ријека. У духу наређења штаба 3. дивизије, у рејону Матешева и Лијеве Ријеке остављен је 4. батаљон. Он је, поред осталог, имао задатак да обезбјеђује бригадну болницу у Лијевој Ријеци. Штаб бригаде, с приштапским дијеловима и 2. батаљоном, продужио је за Биоче, а 1. и 3. батаљон преко Брскута за Куче. Трећег фебруара извршена је смјена 5. бригаде. Други батаљон 7. бригаде истурио је једну чету у село Цварин, ради контролисања села Златице, а двије чете јужно од Вежешника, у село Рогаме, са задатком да контролишу Смокавац и друм Подгорица—Биоче—Матешево. У Биочу су смјештени штаб бригаде и приштапски дијелови. Трећи батаљон је посио села Косор, Купусца и Медун, а 1. батаљон рејон Орахова, с предњим дијеловима на Градини и Личнику (к. 966).[10]

Пошто су готово сви борци били млади, без већег војничког и политичког искуства, у бригади се одмах послије њеног формирања почело са систематском војничком обуком и културнопросвјетним и политичким васпитањем људства. Према плану штаба 3. дивизије прије подне је извођена војничка обука, кроз коју су борци упознавани са основним тактичким радњама и „гарнизонском" службом. У поподневним часовима извођена је политичка обука.[11] У свим четама и батаљо-

[9] Зборник докумената, III, 7, 32 — штаб 3. дивизије штабу 7. бригаде, оп. бр. 4, 31. јануара 1944; ОД 3. дивизије, - биљешка за 29. јануар 1944; Дневник Р. Вукановића, биљешке за 29. и 30. јануар 1944.

[10] ОД 3. дивизије и ОД 7. бригаде, биљешке за 29—31. јануар и 1—3. фебруар 1944; наведена релација 7. бригаде, стр. пов. бр. 13 и релација 7. бригаде, к. стр. пов. бр. 18, 16. фебруара 1944 (Зборник докумената, III, 7, 64).

[11] Наведена релација 7. бригаде, стр. пов. бр. 13.

нима су образовани културно-просвјетни одбори, којима су руководили политички комесари.[12] Одбори су имали просвјетни сектор, који је припремао предавања, првенствено политичка, а и из области природних и друштвених наука, организовао читалачке групе и аналфабетске течајеве, на којима су неписмени борци релативно брзо учили да читају и пишу. Умјетничко-приређивачки сектор је организовао приредбе и забавне вечери за војску и народ. У њиховом склопу су формирани хорови и дилетантске групе, који су били прилично активни, нарочито хорови и групе у четама. И сектор дописништва је веома активно радио. Он је организовао издавање џепних и, чешће, зидних новина. Многи борци су на предавањима у јединицама бригаде стекли прве научне појмове и представе о природи и друштву и то је будило њихов интерес за шира сазнања из ове области.

Ради бржег оспособљавања млађег руководећег кадра, већ 22. јануара је при штабу бригаде организован политички курс са 22 слушаоца, међу којима су биле и двије другарице. Курсом је руководио помоћник политичког комесара 1. батаљона Мића Ковачевић, који је, уједно, био и главни предавач. Осим њега, предавања су држали и чланови штаба бригаде и неки другови са терена. Референт санитета бригаде Митар Пилетић је 27. јануара такође организовао санитетски курс, на коме је обучавано осам другарица (из сваког батаљона по двије). Четрнаестог фебруара је при штабу бригаде организован и двадесетодневни подофицирски курс са 27 слушалаца.[13] То су били први, скромни али веома значајни кораци на оспособљавању младих кадрова из бригаде. Политички, васпитни и културно-забавни рад и обука старјешина и бораца могли су се овако успјешно и систематски организовати, између осталог, и због тога

[12] АВИИ, кут. 759, бр. рег. 11/7 — штаб 7. бригаде политичким комесарима батаљона, бр. 7, 17. јануара 1944.

[13] Наведена релација 7. бригаде, стр. пов. бр. 13 и к. стр. пов. бр. 18.

што у Кучима и Пиперима, пуна два мјесеца, бригада није имала озбиљнијих сукоба с непријатељем.[14]

Да би се извршила анализа дотадашњег рада, уочили „пропусти и недостаци у раду, како би се мобилисало цјелокупно партијско чланство за превлађивање тих пропуста", 10. марта је одржано савјетовање руководећег партијског актива бригаде, коме је присуствовао и секретар Окружног комитета КПЈ за Подгорицу Вукалица Милутиновић Ђедо. На савјетовању је констатовано да је партијска организација у бригади врло млада. И сам партијски актив је с малим партијским стажом, јер је 75 одсто његових чланова примљено у Партију крајем 1943. или почетком 1944. године.[15] Ти млади комунисти су били са релативно мало знања и искуства у раду. Па ипак, сви су они уложили велике напоре да се рад у бригади „правилно постави", да се људство и у војничком и у политичком погледу обучи и уздигне и да се млада бригада учврсти. Великим бројем политичких часова и конференција, радом читалачких група, знатним бројем предавања из разних научних грана, успјело се да се људство васпита у духу народноослободилачке борбе и да стекне „увјереност" у неопходност те борбе. Исто тако, интензивним радом „за војнизирање јединице", људство је „упознато са најосновнијим знањима за сваког борца". Политичким, војничким и санитетским курсевима унеколико је ријешена попуна млађим руководећим кадром. Координиран је рад с руководећим органима на терену и обезбијеђено снабдијевање преко народноослободилачких одбора, па је, у вези са свим тим, закључено да је — „млада бригада стекла ... углед код народа".

[14] Политички комесар 2. корпуса је 8. фебруара извијестио Врховни штаб: „Ова млада јединица се добро развија и претпостављамо да ће нарасти у једну добру бригаду" (Зборник докумената, III, 7, 49, стр. пов. бр. 90).

[15] АВИИ, кут. 759, бр. рег. 7—7, закључци са саветовања.

У закључцима се не наводи бројно стање организације, али се из извештаја Политодјела 3. дивизије бр. сл., 21. јула 1944. Централном комитету КПЈ (АВИИ, кут. 755А, 2—1/5) види да је у фебруару 1944, 7. бригада имала 123 члана КПЈ.

Указујући на слабости у раду[16], конференција је истакла то како се Партија још не осјећа руководиоцем свих облика партијског рада и цјелокупног живота јединица. Састанци организација се често одржавају „без довољно метода", па нијесу постали школа у којој се партијци уче свестраном руковођењу и планском раду. Дисциплина, лична одговрност и упорност при извршавању задатака нијесу, речено је на овом скупу, на потребној висини, „с обзиром да се Партија налази у рату". У идеолошко-теоретском раду су постигнути извјесни резултати, али љубав чланства за тај рад још није довољно развијена. Чак ни руководећи комунисти нијесу показивали довољно упорности за идеолошко-политичко а ни за стручно оспособљавање, иако су то тада били њихови најважнији задаци. Партијска организација бригаде није довољно помагала рад Скоја, те релативно бројне „резерве Партије". Највећи недостатак у политичком и културно-просвјетном раду био је у томе што план предавања, у основи добар, није био довољно прилагођен културном и политичком нивоу бораца.

Из анализе рада партијске организације проистекли су и задаци које је савјетовање поставило пред све комунисте. Редовним одржавањем теоријских и радних састанака, васпитавањем „у духу гвоздене дисциплине", јачањем осјећања одговорности, самокритичности и самоиницијативе, имале су мобилисати цјелокупно чланство за учвршћивање и јачање Партије и за њено претварање у стварног руководиоца. С тим у вези је требало осигурати и пуну помоћ скојевској организацији, поготову када се има на уму то да је 7. бригада била „бригада младих и најмлађих". Цјелокупан војно-стручни, политички и културно-просвјетни рад требало је појачати, а предавања из свих области брижљиво припремати и прилагођавати могућностима схватања бораца и народа, увијек полазећи од најактуалнијих питања. У том циљу је требало појачати и „сектор штампе", тј. припрему џепних и зидних новина по јединицама.

[16] Чак би се могло рећи да су слабости и преоштро наглашене, свакако у доброј намјери да се „мобилизација" чланства на њиховом отклањању што потпуније обезбиједи.

Према одлуци савјетовања, ови закључци су детаљно проучени у батаљонским бироима и партијским ћелијама, тако да су се сви комунисти њима руководили •у даљем раду у јединицама.

*

Непријатељеве снаге у старој Црној Гори, Бјелопавлићима и Никшићу, мада нијесу биле малобројне, нијесу се осјећале довољно јаке да би предузеле неке замашније офанзивне акције против партизанских јединица. Њемци су, додуше, обећавали четницима „блиске дане једне велике акције", у којој ће заједничким снагама „очистити" партизане из Црне Горе.[17] Њемачка 181. дивизија је држала Црногорско приморје са залеђем, а само повремено су њени дијелови ангажовани с квислиншким снагама, ради отварања појединих комуникација, које су наше јединице рушиле и пресијецале и тако онемогућавале редовно снабдијевање појединих гарнизона. Крајем фебруара је ова дивизија морала посјести и дио Албанског приморја, сјеверно од рта Родонита, па су тако њене снаге још више развучене. У Подгорици се налазио штаб 363. пука 181. дивизије, са својим 2. батаљоном и пришТапским дијеловима (поред помоћних позадинских дијелова, ту су биле 13. чета, са 4 лака пољска и 2 брдска талијанска топа и 8 митраљеза, 14. противтенковска чета са 9 противтенковских топова (пакова) 37 мм, 2 пака 50 мм и 12 митраљеза и штапска чета, са пјешадијским пионирским и бициклистичким водом). Први батаљон овог пука (пук је имао само два батаљона), с једном батеријом 222. артиљеријског пука, сачињавао је гарнизон у Никшићу, с тим што се једна његова чета, с једним талијанским топом 105 мм, налазила у Даниловграду.

Поред дијелова 181. дивизије, од окупаторских снага, у долини Мораче и Зете, налазила су се и четири

[17] АВИИ, кут. 135, бр. рег. 38/1—2 — непотписани четнички извјештај „Први партизански покрет у Црној Гори", 11. фебруара 1944.

талијанска фашистичка батаљона, и то по један у Подгорици, Врањићким Њивама, Даниловграду и Никшићу, са пуковским штабом у Подгорици.[18]

Коликогод да су све биле под покровитељством њемачке фелдкомандантуре у Цетињу, извршавајући њена наређења у борби против партизана, квислиншке снаге су ипак биле у извјесној мјери разједињене. У име тзв. Народне управе свим националистичким снагама је командовао мајор Јово Ђукановић, док је, највећи дио четника признавао команду мајора Ђорђа Лашића, тј. четничке Главне команде за Црну Гору и Санџак. Поред снага које су се повукле из Васојевића, Куча и Братоножића, у јачини од око 1.500 војника, којима је непосредно командовао, Лашићу су формално били потчињени капетан Јаков Јововић са својом Бјелопавлићком бригадом, капетан Иван Ружић с Дурмиторском бригадом, поручник Иван Јаничић с Вучедолском бригадом и четничке снаге у љешанској и ријечкој нахији и Црмници.[19] Сем тога, у Црној Гори је било и 1.200 жандарма

[18] Историјат њемачке 181. пјешадијске дивизије, 6, 7, 10> 42. и 202—204.

Талијани су имали по један батаљон још у Бару, Будви, Брчелима, Ријеци Црнојевића и Цетињу, а у Бару још и штаб пука.

[19] Лашићеве снаге у рејону Подгорице бројале су око 1.000 и у Врмоши (сјеверна Албанија) око 500 војника (АВИИ, кут. 138, бр. рег. 23/2 — мајор Лашић Дражи Михаиловићу, стр. пов. бр. 2, 7. априла 1944). За Бјелопавлићку бригаду Лашић каже да је за „даљу акцију" не може употријебити „осим око 200 људи", а остало „за локалне борбе" (исто). Међутим, у наведеном извештају „Први партизански покрет у Црној Гори" каже се да та бригада има 1.200 војника, ангажованих од Спужа до Никшића. Ружићева Дурмиторска бригада, према Лашићу, имала је око 500 војника (према неким нашим подацима Ружић је имао 700—800 војника — Зборник докумената, III, 7, 86 — помоћник политичког комесара 6. црногорске бригаде штабу своје бригаде, 4. марта 1944). Она је била ангажована у ширем рејону Никшића. Сем тога, у Никшићу је био и одред милиције, под командом мајора Радојице Мијушковића, јачине око 1.400 људи, који је „у погледу операција", такође био потчињен Лашићу. Љешанских четника било је око 900, ријечких око 500, црмничких око 1.100 (наведени извјештај „Први партизански покрет у Црној Гори").

и око 1.200 војника који су ирипадали ,,групи чланова народне управе међу којима има и федералиста".[20]

Наоружањем и опремом четници нијесу били најбоље снабдјевени, али су још горе стајали у морално--политичком погледу.[21] Због тога је Лашић молио Дражу Михаиловића да настоји да се несугласице међу четницима отклоне ако не потпуно, а оно бар привремено — „док се комунизам уништи'\[22]

Немоћ да се успјешно супротставе партизанским јединицама које су стално нарастале тјерала је квислиншке снаге да траже савезнике и покровитеље и на другој страни. Наиме, већ од образовања тзв. Народне управе црногорски квислинзи су се почели обраћати генералу Недићу са захтјевом да он своју власт прошири и на Црну Гору. У том циљу је крајем 1943. године у Подгорици одржана конференција већег броја активних и резервних официра бивше југословенске војске, чија је главна „одлука" била да се „још сада Црна Гора присаједини Србији".[23] С таквим циљем је 24. јануара 1944. године, такође у Подгорици, одржан скуп педесетак грађанских политичара, претежно ви-

[20] Наведени извештај „Први партизански покрет у Црној Гори".

[21] Ево шта је о томе говорио њихов командант, мајор Лашић: „Напредовање Црвене армије ка Балкану, а нарочито пропаганда Лондона, свесне националисте и нашу четничку организацију све ово забрињава и деморалише, тако да борбеност у нас сваким даном опада све више и више, јер се стиче убеђење да је наша победа немогућа и да Балкан спада у интересну сферу Совјета ...

Комунисти успевају због потпуног њиховог јединства у раду у сваком погледу... Нажалост код нас је обрнуто стање. Код наших водећих личности не само да нема слагања,- него постоји велико непријатељство и ако је њихов крајњи циљ и идеја у стварности иста, Последице овога мислим да су свакоме јасне, јер се налазимо на рубу пропасти ...

Старешинско особље није сво на свом месту, него избегава борбу. Оправдање се тражи због разних струја и за то што ничим није до сада награђено... Има такође... мана и код оних што хоће борбу, а то је да траже власт и не бирају средства да до овога дођу, јер су убеђени да до овога могу доћи једино помоћу окупатора."

[22] Исто.

[23] АВИИ, кут. 136, бр. рег. 9/5 — писмо мајора Блажа Гојнића Бањовићу (без датума, писано почетком 1944).

ших чиновника, адвоката, трговаца, просвјетних радника, свјештеника и неколико официра, са кога је упућена порука Милану Недићу да се његова власт „у потпуности прошири на територију Црне Горе".[24]

С обзиром на то што је Недић 12. децембра веома благонаклоно одговорио на поздрав Љуба Вуксановића, који му је овај уручио по свом устоличењу на положај предсједника Народне управе[25], и с обзиром на увјерење да ће и Нијемци прихватити такво рјешење, четници су увелико очекивали помоћ из Србије.[26]

Одмах по доласку у Куче, 4. фебруара, 7. бригада је добила попуну од 53 борца.[27] Сем тога у току овог мјесеца добила је 51 Талијана, који су, претежно, распоређени по четним и батаљонским кухињама и у интендантурама.[28] Међутим, оружја још увијек није било довољно. Само је пушака недоетајало за 200 бораца.[29]

У првој половини фебруара није било борби. Ноћу 16/17. фебруара 3. батаљон је извршио препад на села Дољане и Златицу и том приликом ранио два Нијемца и 4 четника, а заплијенио један пушкомитраљез и двије пушке. Батаљон се у зору 17. фебруара вратио на своје положаје, без губитака.[30]

Тринаестог фебруара штаб 3. дивизије је наредио 4. батаљону 5. бригаде, који је једини био остао од Ударне групе Ника Стругара у старој Црној Гори, да се пребаци на лијеву обалу Зете и, до даљег наређења, стави под команду штаба 7. бригаде. Он се пребацио преко ријеке 19. фебруара и посио линију Рогами—Станьевића Рупе, коју је до 17. фебруара држао један бата-

[24] АВИИ, кут. 135, бр. рег. 23/1 — писмо 52 црногорска квислиншка функционера Милану Недићу, 24. јануара 1944.

[25] АВИИ, кут. 134, бр. рег. 48/4.

[26] Гојнић у наведеном писму Бањовићу, позитивно оцјењујући овај предлог, каже: „Иначе овако вајкамо непрестано, а не можемо учинити ништа. Изгледа да би Немци прихватили такав предлог, јер су се уверили да су Срби једини отпоран елемената против комунизма".

[27] ОД 7. бригаде, биљешка за 4. фебруар 1944.

[28] Зборник докумената, III, 7, 82, — бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 26, 2. марта 1944.

[29] Исто.

[30] Исто; ОД 7. бригаде, биљешка за 17. фебруар 1944.

љон Зетског одреда, а онда упућен у састав 8. црногореке ударне бригаде.[31]

Крајем фебруара квислиншке снаге, уз помоћ мањих њемачких дијелова, предузеле су концентричан напад на катунску нахију. Приморска оперативна група је[32] припремила противнапад и у рејону Чева и Бате ноћу 3/4. марта разбила ове непријатељеве снаге.[33] Због тога је овима било потребно дуже вријеме да се среде, да би биле у стању да предузму какве нове нападе. Тако су се готово читавог марта акције 7. бригаде и непријатеља на њеном правцу сводиле на мјестимична препуцавања и мање испаде. У првој половини мјесеца највише је било непријатељевих испада у правцу Вежешника, према 4. батаљону 5. бригаде. Стога је штаб 7. бригаде ноћу 16/17. марта организовао препад свог 3. батаљона према селима Дољанима и Врбици и Какарицкој гори (т. 234), да би растеретио 4. батаљон 5. бригаде овог притиска. Трећи батаљон 7. бригаде је том приликом имао два мртва и једног лакше рањеног.[34]

Према подацима којима је располагао штаб 2. корпуеа, Нијемци су били ставили у задатак четницима да обавезно овладају комуникацијом Даниловград—Никшић, па су се Нијемци и четници систематски припремали за ту акцију. У ствари, главнина 363. пука њемачке 181. дивизије, с четничким снагама из рејона Подгорице и Даниловграда, током марта била је ангажована

[31] Осма бригада је формирана у Беранама 25. фебруара 1944 (ОД 2. корпуса, биљешка за 25. фебруар 1944).

[32] Приморска оперативна група је формирана, по наређењу Врховног штаба, фебруара 1944. У њен састав су ушли: 2. далматинска и 6. црногорска бригада, Ловћенски НОП-одред *и,* привремено, 4. батаљон 5. црногорске бригаде и један Бокељски батаљон *(Ослободилачки рат,* 2, 213; Зборник докумената, III, 7, 47, — штаб 2. корпуса штабу 2. далматинске бригаде, оп. бр. 80, 6. фебруара 1944; ОД 2. корпуса, биљешка за 23. фебруар 1944.

[33] Зборник докумената, III, 97, — штаб Ловћенског одреда штабу 2. корпуса бр. 32, 10. марта 1944, и 100, — штаб Приморске оперативне групе штабу 2. корпуса, стр. пов. бр. 11, 11. марта 1944; ОД 2. корпуса, биљешка за 5. март 1944.

[34] ОД 7. бригаде, биљешка за 17. март 1944; Зборник докумената, III, 141, — бојна релација 7. бригаде, К. пов. бр. 44, 3. априла 1944.

да отвори ову комуникацију, како би обезбиједила снабдијевање никшићког гарнизона, који је био доведен у тешку материјалну ситуацију, због дуже блокаде у којој су га држале наше јединице.[35] Због тога је наређено да 7. бригада пребаци два батаљона на ову комуникацију, да би, у садјејству с једним батаљоном 6. бригаде, онемогућили Нијемце и четнике у извршавању овог задатка.[36]

У духу овог наређења 4. батаљон 7. бригаде је, 25. марта, привучен у Биоче, а сјутрадан упућен у Бјелопавлиће, и заузео положаје на линији Јовановићи—Слатина-—Лаће, с тим што је предње дијелове истурио до саме ивице бјелопавлићке равнице, према Јеленку и Тарашу. Двадесет осмог марта је и 1. батаљон повучен из рејона Орахова и упућен на положај Глизица—Стањевића Рупе. Његове положаје у рејону Орахова посјела је једна чета 3. батаљона.[37] Радом ова два батаљона у Бјелопавлићима је руководио замјеник команданта бригаде капетан Миливоје Гроздановић. Четврти батаљон 5. бригаде је 26. марта посио Казновицу и Вежешник. Нарочито с Казновице он је аутоматским оружјем ефикасно дјејствовао на комуникацију Подгорица—Даниловград.

Пошто су ангажовали јаке снаге дуж комуникације Даниловград—Никшић, четници и Нијемци су 29. марта овладали селима Богомиловићима и Мијокусовићима, а затим продужили напад, и то Нијемци десном а четници лијевом обалом Зете. Они су тога дана успјели да одбаце дијелове 6. бригаде и Зетског одреда с комуникације и продру у Никшић. Четници су такође одбацили дијелове 7. бригаде и овладали селима Виниђима, Рсојевићима и Калезићима.

Нијемци и четници су успјели у овом подухвату прије свега стога што су ангажовали релативно јаке снаге, али је њиховом успјеху допринијело и то што дијелови 6. и 7. бригаде и Зетског одреда нијесу стигли да организују међусобно садјејство.

[35] Историјат 181. дивизије, 11.
[36] ОД 2. корпуса, биљешка за 24. марта 1944.
[37] ОД 7. бригаде, биљешке за 25—28. март 1944; наведена релација 7. бригаде, к. пов. бр. 44.

Четврти батаљон 7. бригаде је организовао противнапад око 18 часова 30. марта. У току наредне ноћи, 30/31. марта, по наређењу штаба 3. дивизије, 7. бригада је организовала препад дуж читавог свог дијела фронта, од Орахова и Медуна до Слатине и Јовановића, па је те ноћи успјела да све четничке снаге које су биле сјеверозападно од Даниловграда одбаци на десну обалу Зете. Она је при том имала два рањена борца, док су непријатељеви губици цијењени на 12 мртвих и 4 рањена.[38]

Почетком априла настављене су борбе дуж комуникације Подгорица—Никшић. Непријатељ је вршио снажан притисак на Казновицу, с циљем да одбаци 4. батаљон 5. бригаде, који је у великој мјери отежавао саобраћај комуникацијом Подгорица—Даниловград, дуж сјеверних падина Вељег брда (т. 282). Послије дводневних жилавих борби, у којима је, по оцјени штабова 7. бригаде и 3. дивизије учествовало око 400 Нијемаца и више од толико четника и талијанских фашиста, 4. батаљон је био принуђен да напусти Казновицу и село Церовице и да се повуче на линију села Марковићи—Вуковићи—Рогами.[39] Непријатељ је тада приступио брижљивом утврђивању Казновице, да би са ње штитио поменуту комуникацију. У овом нападу он је претрпио велике губитке, што говори о значају који је придавао Казновици.[40] Четвртог априла четничке снаге су извршиле јачи препад и ка Медуну, али их је 3. батаљон 7. бригаде одбацио на полазне положаје.

[38] ОД 7. бригаде, биљешке за 29. и 30. март 1944; наведена релација 7. бригаде, к. пов. бр. 44; Зборник докумената, III, 7, 127, — штаб 6. бригаде, штабу Приморске оперативне групе, оп. бр. 68, 30. марта 1944.

[39] ОД 3. дивизије, биљешка за 3. април 1944; Дневник Р. Вукановић, биљешка за 3. април 1944; АВИИ, кут. 395, бр. 2/1; ОД 2. корпуса за период од 1. априла 1944. до 31. јануара 1945, биљешке за 3. и 4. април 1944.

[40] У наведеном извјештају Дражи Михаиловићу од 7. априла, мајор Лашић каже за овај напад (на Пипере, како он каже): „Успех је био, али сам имао прилично губитака". Према оцјени наших штабова они су износили 70 мртвих и више рањених (ОД 2. корпуса, ОД 3. дивизије и Дневник Р. Вукановића, биљешке за 3. април 1944). Овај „успјех", као и претходни, на правцу Острога, Лашић је сматрао као доказ да су се четничке снаге опоравиле од пораза у катунској нахији, почетком марта.

Почетком априла завршен је период организационог сређивања и интензивне обуке људства 7, бригаде. За нешто више од три мјесеца бригада није имала већих сукоба с непријатељем, али је кроз више ситнијих акција и покрета људство практично провјеравало знања стечена у тој обуци и прошло, у бригади, прво „ватрено крштење". У свему томе нијесу била стечена нарочита искуства, али је држање бораца и руководећег кадра пружало основа за увјерење да је бригада спремна и за теже задатке. Додуше, она још није била довољно наоружана, па је то озбиљно умањивало њену борбену способност.

У присуству командапта, политичког комесара и пачелника штаба 2. корпуса Пека Дапчевића, Митра Бакића и Рудолфа Приморца, политичког комесара дивизије Јова Каиичића и других руководилаца, командант 3. ударне дивизије Радован Вукановић говори на формирању 7. бригаде

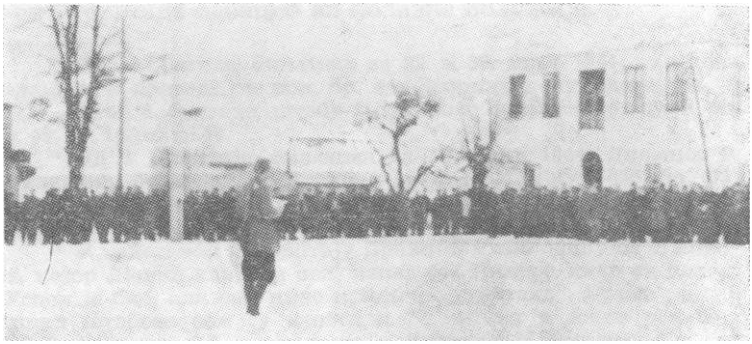

Миливоје Гроздапић, замјеник команданта 7. бригаде, пред првим стројем бригаде

Митар Бакић, политички комесар 2. корпуса, са замјеником команданта 7. бригаде, Миливојем Грозданићем и обавјештајним официрима Јоцом Ђерковићем, Јовом Самарцићем и Бранком Спасићем, на дан формирања бригаде

Штаб 7. бригаде (с лијева на десно): Салих Радончић, Нико Ђаконовић, Нико Стругар, Јоцо Ђерковић и Драгутин Радовић

НАПАД НА НЕПРИЈАТЕЉЕВЕ ГАРНИЗОНЕ У ДОЛИНИ РИЈЕКЕ ЗЕТЕ

Још у марту је штаб 2. корпуеа добио податке да су непријатељеви гарнизони у Санџаку појачани. Према тим подацима само Нијемаца је у том крају било око 7.500 (у Пљевљима 1.800, у Пријепољу 2.200, а у Сјеници 3.500). Појачања су била пристигла из Албаније, преко Пећи и Новог Пазара. Сем тога, у овом рејону су биле бројне четничке снаге и јединице муслиманске милиције, а било је података и о томе да се у Прибоју прикупљају и неке Недићеве јединице.[1] Штаб корпуса, додуше, није успио да провјери све те податке, али је био увјерен да су непријатељеве снаге у Санџаку тако јаке да офанзивне операције 2. корпуса на том простору не би донијеле веће резултате. Али упркос постојању толиких њемачких снага у Пљевљима, Приједору и Сјеници, штаб корпуса није предвиђао ни неку непосредну опасност од евентуалне непријатељеве офанзиве са те стране. А како је већ наступало прољеће, те велики снијег више није ометао извођење операција[2], штаб корпуса је цијенио да је погодније пренијети тежиште сопствених операција на стару Црну Гору и Боку, „у циљу разбијања јаче концентрисаних четничких банди, ки-

[1] ОД 2. корпуса, биљешка за 19. март 1944; Зборник докумената, III, 7, 96, — Главни штаб НОВ и ПО за Санџак, штабу 2. корпуса, бр. 114, 9. марта 1944.

[2] У једном телеграму Врховном штабу од 8. априла, политички комесар 2. корпуса Митар Бакић каже: „До сада нијесмо могли изводити веће офанзивне операције због великог снијега" (Зборник докумената, III, 7, 147).

дања саобраћајних веза које користе Њемци и јачег притиска на њемачке гарнизоне на овој просторији".[3]

Да би се то остварило, ваљало је најприје ликвидирати непријатељеве гарнизоне у долини Зете. Држећи Спуж и Даниловград, а затим Никшић и Грахово, непријатељ је у великој мјери обезбјеђивао Црногорско приморје и комуникацију Скадар—Подгорица—Цетиње—Котор, која је за њега била од прворазредног значаја. Око тих гарнизона биле су груписане главне црногорске четничке снаге, чијим би разбијањем увелико ослабила отпорна снага њемачких окупационих трупа. Сем тога, с правом се претпостављало да би ослобођењем Бјелопавлића био обезбијеђен прилив новог људства у наше јединице, а исто тако и да би ова богата равница побољшала економске прилике корпуса, које нијесу биле нимало завидне.[4]

У складу с таквом оцјеном штаб корпуса је одлучио да ангажује Приморску оперативну групу и главнину 3. дивизије на ликвидацији непријатељевих упоришта у долини Зете. Да би се читава 7. бригада ангажовала у Бјелопавлићима, положаје њених дијелова у Кучима 6. априла је посјела новоформирана 9. црногорска бригада.[5] А пошто 4. батаљон 5. бригаде није успио да поврати Казновицу и Тријебач (к. 186),[6] у Биоче је привучен и 2. батаљон ове бригаде и један батаљон талијан-

[3] Зборник докумената, III, 7, 140, — штаб 2. корпуса Врховном штабу, пов. бр. 285, 3. априла 1944.

[4] Тринаестог априла штаб корпуса је извијестио Врховни штаб: „Економско стање у Ц. Гори је врло тешко. У појединим срезовима влада глад. Коњи нам липсавају од глади, те ћемо морати један дио тешког оруђа закопати. Савезничка помоћ у храни једва задовољава потребе наше болнице у Морачи" (Зборник докумената, III, 7, 163).

[5] Девета бригада је формирана у селу Поље Драговића (Горња Морача), 1. априла 1944. Тако је сада 3. дивизија имала у свом саставу 5, 7. и 9. бригаду, брдски артиљеријски дивизион и инжињеријски батаљон (Дневник Р. Вукановића и ОД 3. дивизије, биљешке за 1. април 1944; Зборник докумената, III, 7, 208, — бојна релација 9. бригаде, оп. бр. 14, 27. априла 1944.

[6] На карти погрешно: Требјеш.

ске дивизије НОВЈ „Гарибалди". Сем тога, у Пипере је привучен и брдски дивизион 3. дивизије.

Штаб 3. дивизије, командант 2. корпуса и енглеска војна мисија стигли су 7. априла, око 17 часова, у село Свибу. Исто вече, око 20 часова, у штабу је почело савјетовање о предстојећем нападу.

Пошто је констатовано да су основни објекти у непријатељевој одбрани на лијевој обали Зете Тараш, Спуж, Казновица и Тријебач, одлучено је да 7. бригада и један батаљон Зетског одреда нападну Тараш и

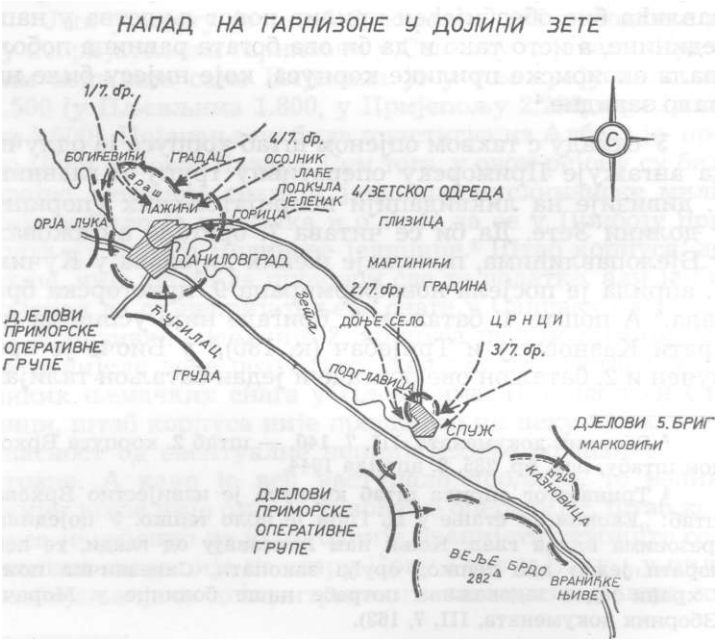

Спуж, а два батаљона 5. бригаде и један талијански батаљон Казновицу и Тријебач. Артиљерија дивизије имала је да изврши артиљеријску припрему напада и то једном батеријом са ватрених положаја из рејона села Марковића на правцу Врањићких Њива, Казно-

вице и Церовице, а једном из рејона еела Глизице на правцу Тараша и Спужа.[7]

Било је предвиђено да у исто вријеме бригаде Приморске оперативне групе нападају непријатељеве снаге на десној обали Зете, у првом реду на Даниловград, да овладају Вељим брдом, поруше комуникацију на његовим сјеверним падинама и спречавају евентуалну непријатељеву интервенцију из Подгорице.[8]

У складу са добијеним задатком, штаб 7. бригаде је одлучио да у нападу на Тараш ангажује 1. и 4. батаљон и 4. батаљон Зетског НОП одреда. При томе је 1. батаљону стављено у задатак да главнином напада преко села Богићевића, Лалевића и Пажића, како би утврђење на Тарашу напао с ,,унутрашње стране", а мањим снагама вршио притисак на сјеверни дио Тараша. Минобацачким одјељењем требало је туђи непријатељеве положаје на Тарашу, а једним пјешадијским одјељењем контролисати лијеву обалу Зете, између Богићевића и Лалевића. Четврти батаљон је добио за~датак да главнином напада правцем Осојник—село Подкрај—село Горица—село Секулићи—источни дио Тараша, а мањим снагама да врши притисак на сјеверни дио Тараша, преко Градца и Бобичића. Четврти батаљон Зетског одреда требало је да напада правцем село Подкула—манастир Ждребаоник—Пажићи, с тим да се десним крилом наслони на 4. батаљон 7. бригаде, а лијевим крилом на Зету. По овлађивању рејоном Лалевића, Пажића, Секулића и манастира Ждребаоника, 1. батаљон је требало да своје противтенковско одјељење (противколску пушку), с једним митраљееким и једним пушкомитраљеским одјељењем, те једним митраљеским одјељењем и стрељачким водом из 4. батаљона Зетског

[7] ОД 3. дивизије, биљешке за 7. и 8. април 1944; Дневник Р. Вукановића, биљешка за 7. април 1944; Зборник докумената, III, 7, 149, — заповијест штаба 3. дивизије, оп. бр. 6, 8. априла 1944; ОД 2. корпуса, биљешка за 9. април 1944.

[8] ОД 2. корпуса, биљешка за 9. април 1944; Зборник докумената, III, 7, 154, — заповијест штаба Приморске оперативне групе, оп. бр. 40, 9. априла 1944; АВИИ, кут. 344, бр. рег. 19/1, — депеша штаба 2. корпуса штабу Приморске оперативне групе од 9. априла 1944.

одреда, постави на путу јужно од Пажића, како би спријечио непријатеља да интервенише из Даниловграда, преко моста на Зети. Та комбинована јединица требало је да обезбиједи осталим снагама да изведу „несметан напад на Тараш". По овлађивањем Тарашем требало је ватром садјејствовати јединицама Приморске оперативне групе, а по могућности извршити и упад преко моста у град.

За напад на Спуж ангажовани су 2. и 3. батаљон, и то 2. батаљон правцем село Доњи Мартинићи—цеста—Спушка главица, а 3. батаљон правцем село Доњи Црнци—Алијагина Врата[9]—Спушка главица—Спуж. Други батаљон је требало да упути једну чету од села Подгловице поред Зете, а 3. батаљон од Алијагиних Врата, такође поред ријеке, да брзо упадне у Спуж, посједне мост и стави га под ватру аутоматског оружја. Трећи батаљон је, сем тога, требало да постави евоје противтенковско одјељење поред обале у близини моста, тако да може туђи комуникацију дуж Вељег брда и спречавати кретање непријатељевих возила том комуникацијом. Ово одјељење је требало ојачати са „неколико тешких и лаких аутоматских оруђа". Други батаљон је ојачан једним минерским одјељењем, које је добило задатак да минира мост и припреми га за рушење. Минобацачко одјељење 3. батаљона требало је да подржава напад оба батаљона, пошто 2. није имао минобацача.

Заповијешћу је било посебно наглашено да се напади батаљона морају одликовати „брзином и смјелошћу". Штабови батаљона, команде чета и сви остали борци позвани су да уложе све своје знање и снагу, кака би „овај први дан.. . великог ватреног крштења. .. постао дан поноса и славе". „Ова акција има да буде испит наших јединица", а „њена успјешност умногоме ће зависити од енергичности и сналажљивости војничког и политичког руководства ... као и од залагања ... људства наших јединица", речено је у заповијести.[10]

И поред тога што еу јединице 3. дивизије биле доста дуго у контакту с непријатељем, нарочито у Кучима

[9] На карти нијесу обиљежена.
[10] Зборник докумената, III, 7, 152, —- заповијест оп. бр. 9,. 9. априла 1944.

и Пиперима, а дијелови Зетеког одреда и Приморске оперативне групе у Бјелопавлићима, оне ипак нијесу имале довољно података о непријатељу. У дивизијској заповијести, на примјер, стоји да је Спуж слабо брањен, тј. да се на Спушкој главици налази један непријатељев митраљез; на улазима у Спуж, од Подгорице, Мартинића и Пипера — по један пушкомитраљез, а да мост у Спужу није брањен. За Тараш се такође каже да га брани 150 војника, с једним минобацачем и неколико аутоматских оруђа. У бригадној заповијести подаци о непријатељу су нешто подробнији, али више у погледу непријатељевог наоружања и утврђености његових положаја, него у погледу бројног стања јединица. У тој се заповјести наводи како на Тарашу има један тешки и 2—3 лака минобацача, 2—3 митраљеза и неколико пушкомитраљеза, смјештених у талијанском утврђењу на најистакнутијем дијелу Тараша и на косама изнад Секулића, да је сјевероисточна страна Тараша минирана, да положаје на Тарашу, у манастиру Ждребаонику и у Горици брани 200 непријатељевих војника, „мијешано Њемаца, Талијана фашиста и четника". За Спуж се каже да је посједнут четницима и једним мањим бројем Нијемаца, чија је касарна у школи, на десној обали Зете, и који имају један митраљез и 2—3 пушкомитраљеза. Изгледа да се претпостављало да број непријатељевих војника није велик, па је због тога у заповијести и констатовано да задатак постављен пред бригаду није много тежак, а да његово извршење олакшава учествовање у нападу и других јединица.

Међутим, поред ојачане њемачке чете и талијанских фашиста, којих је у Врањићким Њивама и Даниловграду био по један батаљон, у рејону Даниловграда и Спужа у то вријеме се налазила Бјелопавлићка четничка бригада, под командом капетана Јакова Јововића, која је имала шест батаљона (Косоволушки, Петрушински, Павковићко-вражегрмски, Загарачки, Спушки и Команеко-бандићки). Сем тога, бригада је имала пратећу чету и одред „црна рука". Ван састава бригаде био је жандармеријски батаљон, чије су двије чете и један специјални вод били у Даниловграду, а једна чета у Спужу. Не рачунајући Спушки и Команско-бандићки

батаљон (јер нема података о њиховом бројном етању), ове четничко-жандармеријске снаге су бројале преко 1.000 војника. Најборбеније језгро ових снага представљали су жандарми (180—200 војника), пратећа чета и одред „црна рука" (160 војника) и око 100 војника Загарачког батаљона (укупно око 450 војника), за које се у једном извјештају штаба Приморске оперативне групе каже да су „све људи који еу окрвавили руке".[11]

Није било ни довољно података о фортификацијском уређењу непријатељевих положаја. У току напада се, наиме, показало да је Тараш утврђен „повезаним" бункерима од каменог зида, који су се у виду изломљене линије пружали дуж сјеверних падина овог узвишења, а обухватали су и поједине истакнуте тачке испред и иза ове линије. Извјестан број бункера био је покривен, а сви су били повезани саобраћајницама. Са спољне стране линије бункера постављен је појас мина, а на појединим прилазима мине су биле „посијане и кроз крш". Испред читавог непријатељевог положаја је постављена жичана препрека, а поједине „утврде" су биле и по „неколико пута уплетене жицом". Горица је била утврђена исто као и Тараш док су за одбрану Ждребаоника коришћене манастирске зграде и зидине. Главну отпорну тачку, Тараш са селом Секулићима, бранили су Њемци и талијански фашисти, док су Горица, Ждребаоник и Лалевићи били повјерени за одбрану четницима.

Спуж није имао нових утврђења, али је, тешко приступачна, стара турска тврђава била солидно очувана, са пушкарницама, гвозденим вратима и иначе врло висока, па је и мала посада могла успјешно да је брани. Мост на Зети, за који се претпостављало да није брањен, био је посједнут с обје стране Зете и посада је на њему

[11] Зборник докумената, III, 7, 165, — штаб Приморске оперативне групе штабу 2. корпуса, стр. пов. бр. 19, 13. априла 1944. У том извештају се каже да Бјелопавлићка бригада има 1.240 војника, од којих један дио није наоружан.

Једанаестог маја команда националних трупа Црне Горе пријавила је њемачкој фелдкомандантури на Цетињу, ради исхране, 1.020 војника ове бригаде (АВИИ, кут. 136, бр. рег. 18/1).

била у заклонима тврдо зиданим у камену. Сем тога, код школе је био један брдски топ.[12]

Седма бригада је у то вријеме имала на лицу 903 борца, наоружана са свега 629 пушака, 30 пушкомитраљеза, 5 митраљеза и 4 минобацача. То значи да је непријатељ био бројнији бар два пута[13], а вјероватно и боље наоружан.

Било је предвиђено да напад отпочне 9. априла, и то артиљеријска припрема у 18,30 часова, а јуриш пјешадије у 21 час, али се испоставило да јединице Приморске оперативне групе неће стићи до тог времена на полазне положаје, па је напад одложен за 24 часа.[14]

Напад је отпочео 10. априла, како је било и предвиђено, артиљеријском припремом, послије које је артиљерија са неколико метака тукла непријатељев логор у Врањићким Њивама и Подгорицу, док су јединице прешле у напад око 21 час. Бјелопавлићка равница је убрзо била у пламену, а Тараш и Височица готово су сву ноћ биле пламтеће буктиње.

Први батаљон је ликвидирао, мањим снагама, непријатељеве дијелове у Лалевићима, а затим главнином нападао дуж гребена Тараша са сјеверозапада и његовим југозападним падинама. Четврти батаљон 7. бригаде и 4. батаљон Зетског одреда брзо су очистили Горицу и манастир Ждребаоник. Затим је 4. батаљон 7. бригаде продужио напад на Секулиће, у којима је непријатељ упорно бранио кућу по кућу, а 4. батаљон Зетског одреда преко Пажића продужио ка утврђењима на Тарашу. Са сјеверне и сјевероисточне стране Тараша су нападали мањи дијелови 1. и 4. батаљона, покушавајући да пронађу неминиране пролазе, али без успјеха. У наставку напада вођене су веома жестоке борбе за најистуренији врх Тараша (капелу), гдје је „ручна граната

[12] Зборник докумената, III, 7, 159, — штаб 7. бригаде штабу 3. дивизије пов. бр. 10, 11. априла 1944.

[13] АВИИ, кут. 754 А, бр. рег. 1/6, — преглед бројног стања… 7. црногорске ударне бригаде на дан 6. априла 1944.

[14] Зборник докумената, III, 7, 153, — штаб 3. дивизије штабовима 5, 7. и 9. бригаде и артиљеријског дивизиона, к. оп. бр. 6, 9. априла 1944.

била у дејству читави један и по час".[15] Први батаљон је три пута успијевао да заузме овај врх, али га је непријатељ противнападима сваки пут одбацивао. Пресудну улогу при томе је одиграла ватра непријатељеве артиљерије и минобацача из Даниловграда, као и ватра митраљеских оруђа с моста на Зети, који су, због закашњења Приморске оперативне групе, у ствари, несметано дјејствовали из позадине према нашим снагама. Не знајући ко у којем тренутку држи врх Тараша, њемачка артиљерија је повремено дјејствовала и по сопственим јединицама. Пошто ни 4. батаљон 7. бригаде и 4. батаљон Зетеког одреда нијесу успјели да овладају веома утврђеним источним дијелом Тараша, и поред тога што су, баш као и 1. батаљон у борбама за врх Тараша, испољили велику упорност у овом нападу, сва три батаљона су била принуђена да се повуку, неизвршивши задатке.[16] На самом врху Тараша погинуо је командир 1. вода 1. чете Ђоко Батута, од директног поготка гранате лаког минобацача. Три погинула борца 1. батаљона нијесу изнесена.[17]

Други и 3. батаљон су брзим налетом упали у Спуж, заузели већи дио насеља на лијевој обали, и блокирали Спужку главицу. Међутим, баш у тренутку кад су ови батаљони покушали да заузму јако брањени мост на Зети, Њемци су вратили четнике с десне обале ријеке у Спуж, поелије чега су настављене уличне борбе.[18] Наши дијелови су при том били изложени непријатељевом дјејству с бока и са Спушке главице, која се показала неосвојивом за снаге и средетва којима су распо-

[15] Зборник докумената, III, 7, 159, — наведени извјештај штаба 7. бригаде, пов. бр. 10.

Јовета Бобичић у својој изјави наводи да је у једном освојеном бункеру нађен сандук бомби, што је изазвало „неописиво одушевљење" међу бомбашима батаљона. „Сваки освојени бункер повећавао је нашу количину муниције и бомби", каже, даље, Бобичић.

[16] Наведени извјештај штаба 7. бригаде, пов. бр. 10.

[17] Изјава Уроша Томића.

[18] У историјату 181. дивизије (204) каже се да су одбрану Спужа потпомагали дијелови 2. батаљона 363. пука и штапска чета.

лагали батаљони 7. бригаде. Због заетоја пред зидинама на врху ове главице, командири чета и заступник команданта 2. батаљона Иво Мијатовић издавали су команде: „Напријед скојевци! Напријед комунисти!" Комунисти и скојевци су стога покушавали и немогуће — јуришали су на неосвојиве бедеме. То је, наравно, било узалудно и батаљон је имао тешких губитака. Тако и поред све упорности коју су јединице бригаде испољавале све до зоре наредног дана, напад на Спуж и Тараш није успио.[19]

Бригада је у овом нападу имала 17 мртвих и 60 рањених, рачунајући ту и 5 рањених из 4. батаљона Зетског одреда, што такође рјечито говори о жестини борби. Међу погинулима су били: омладински руководилац 2. батаљона Радован Обрадовић, командир и помоћник политичког комесара 2. чете 2. батаљона Ђорђе Ковачевић и Раденко Копривица и помоћник политичког комесара 3. чете 3. батаљона Михаило Коматина, а рањени су један командир и два политичка комесара чета.

Непријатељеви губици нијееу познати. Само је у рововима на врху Тараша, у једном јуришу, нађено 12 мртвих његових војника. На десној обали Зете, поред моста у Спужу, запаљен је један њемачки камион с не-

[19] Р. Вукановић, н. д., 268—270; изјаве Вељка Милоњића, Гавра Терзића и Душана Богавца.

У наведеном извјештају штаба бригаде, пов. бр. 10, каже се: „Залагање јединица у току борбе било је врло добро са приличном умјешношћу, с обзиром на њихову младост, као и са неколико примјера пожртвовања ријетких и у старијим јединицама".

А у извјештају штаба 3. дивизије, оп. бр. 10, од 11. априла 1944 (Зборник докумената, III, 7, 161), каже се: „Напад на Спуж био је... изведен са доста упорности и жилавости, гдје су борци младе VII бригаде показали веома високу борбеност." И, даље: „Борба за Тараш трајала је преко цијеле ноћи... Борци VII бригаде и овдје су показали високи борбени квалитет и неустрашивост. Њина упорност у налетима на утврђене тачке и бункере потсјећала је на борбе наших старих јединица. Појединa села око Тараша борци VII бригаде чистили су кућу по кућу".

У ОД 3. дивизије се каже: „VII бригада се одлично борила и на Спужу и на Тарашу".

што бензина, а на Тарашу еу заплијењени 15 пушака, нешто муниције и ручних бомби.[20]

Није успио ни напад батаљона 5. бригаде на Казновицу и Церовице.

Поред снажног отпора неочекивано бројних непријатељевих снага, неуспјеху дијелова 3. дивизије допринијело је закашњење Приморске оперативне групе. Нарочито је много закаснила њена 6. бригада, која је непосредно пред овај напад морала да пређе дуг пут, од комуникације Ријека Црнојевића—Цетиње до Бјелопавлића. Сем тога, обје бригаде ове групе наишле су на јачи отпор четничких снага него што се претпостављало, па је штаб групе чак захтијевао да јединице 3. дивизије пређу Зету и Сушицу и „у леђа ударе у четнике".[21]

На тај начин су непријатељеве снаге из Даниловграда и с десне обале Зете, из рејона Спужа, биле неангажоване па су успјешно садјејствовале дијеловима на лијевој обали и помогле им да одбране своје положаје.

Штаб дивизије је одлучио да напад не понавља, јер би јединице поново изложио великим губицима а на располагању није имао „свјежих и одморних снага".[22]

У цјелини гледано, овај напад није био добро припремљен, иако је за то било довољно времена. Прије свега, нијесу прикупљени потребни подаци о непријатељу, његовим положајима и наоружању, па је он потцијењен, а постављени задатак је превазилазио могућности наших јединица. С друге стране, с обзиром на то што су припреме вршене готово десетак дана, оне нијесу сачуване у тајности, па се непријатељ и психички и физички припремио за упорну одбрану. Због тога, умјесто да изненадним дјејством лакше изврше добијени задатак, наше јединице су биле изненађене непријатељевом

[20] Наведени извештај штаба 7. бригаде, пов. бр. 10.

[21] ОД 2. корпуса, биљешка за 11. април 1944.

У току ноћи штаб Приморске оперативне групе је телеграмом јавио штабу 3. дивизије: „Напад на град почињемо са VI тек у 24 часа, јер је морала доћи са комуникације Ријека—Цетиње. Далматинска је... била узела Божову Главицу, али се грешком повукла ..." (Н. Јовићевић. н. д., 254).

[22] Наведени извјештај штаба 3. дивизије, о.бр. 10.

снагом и упорношћу.[23] Сем тога, није било обезбијеђено ни садјејство дијелова 3. дивизије и Приморске оперативне групе.

При организовању напада штаб 7. бригаде је полазио од увјерења да ће непријатељеве снаге на десној обали Зете везати Приморска оперативна група и да је према њима довољно поставити јача обезбјеђења на два моста на ријеци: у Даниловграду и у Спужу. Сем тога, знајући да су најутврђенији и најбоље брањени објекти били сам врх Тараша и Спушка главица, штаб бригаде се оријентисао на то да брзим продорима крилних јединица изолује ова два објекта и главним снагама приступи њиховој ликвидацији, пошто постави неопходна спољна обезбјеђења. Овакви продори и обухват Тараша били су неопходни још и стога што се знало да су сјевероисточне падине овог узвишења миниране, па би директни напад на њих био много тежи.

План је, очевидно, био веома добар, али под условом да је једновремено извршен напад на Даниловград и Тараш, односно на Веље брдо и Спуж. Међутим, због закашњења Приморске оперативне групе, тај услов није био испуњен, па је овај план носио у себи велики ризик, јер је снаге 7. бригаде излагао непријатељевом дјејству с бокова и из позадине. Ово тим више што је непријатељ и у Даниловграду и у рејону Спужа располагао артиљеријом, о којој се, судећи по сачуваним документима, ништа није знало. У таквим условима, наравно, 7. бригада, и поред максималног залагања, није била у стању да сама изврши добијени задатак. Али, иако га није извршила, може се рећи да је она у овом нападу положила свој испит зрелости. Одлучност и брзина дјејства јединица, показали су да су тромјесечни напори на обуци људства углавном били успјешни. Наравно, било је очевидно и то да је код бораца и код млађег старјешинског састава више изражена лична храброст него вјештина у борби, што је, с обзиром на њихово недовољно искуство, било потпуно разумљиво.

[23] У свом наређењу штабовима бригада, штаб 3. дивизије, 12. априла, о томе каже: „Непријатељ је био врло жилав, добро утврђен и обзиром да је био обавијештен о нападу добро припремљен за исти" (Зборник докумената, III, 7, 162).

БОРБЕ У ПИПЕРИМА, У РЕЈОНУ НИКШИЋА И БИЈЕЛОГ ПОЉА

Пошто су губици, нарочито 7. бригаде, у борбама за Спуж и Тараш, били сразмјерно велики, штаб 3. дивизије одлучио је да своје јединице одмори и тако оспособи за нове акције и покрете. Због тога је 12. априла наредио да се 7. бригада, с 4. батаљоном Зетског одреда, смјести „на просторији Бјелопавлића и Црнаца" и затвори све правце који од Богетића, Даниловграда и Спужа изводе ка слободној територији. При томе је повремено требало да врши демонстративне испаде и препаде у правцу ових непријатељевих гарнизона, наслањајући се, десно, на дијелове Приморске оперативне групе, и, лијево, на батаљоне 5. бригаде.[1]

У ствари, распоред у коме се бригада затекла послије напада на Тараш и Спуж, одговарао је овом задатку. Први батаљон се налазио у селима Ожмидријену, Велети и Богићевићима, 4. батаљон у Љубову и Слатини, 4. батаљон Зетског одреда у Лаћу и Колашиновићима, 2. батаљон у Мартинићима и Градини и 3. батаљон у рејону Црнаца.[2]

Међутим, већ сјутрадан (13. априла) указала се потреба да се батаљони 5. бригаде повуку из Пипера,

Већ мјесецима, наиме, четници су, уз помоћ Нијемаца и генерала Недића, прикупљали снаге за офанзиву у Санџаку. Они су намјеравали да „очисте" Санџак од партизанских јединица, а затим, уз помоћ својих снага

[1] Зборник докумената, III, 7, 162, штаб 3. дивизије штабовима 5, 7. и 9. бригаде, оп. бр. 11, 12. априла 1944.

[2] Наведени извјештај штаба 7. бригаде, пов. бр. 10.

из долине Мораче и Зете, и Црну Гору. У том циљу прикупили су остатке раније разбијених четничких јединица, и пријетњама и преварама мобилисали ново људство с окупиране територије.[3] На тај начин је у Санџаку прикупљено преко 5.500 војника, под командом Павла Ђуришића. На молбу црногорских квислиншких политичара њима се придружио један батаљон недићеваца и муелиманска милиција.[4] Њемци су их подржавали авијацијом, артиљеријом, тенковима и техничким средствима, у првом реду за одржавање веза.

Искористивши прилику када у Санџаку није било јачих снага 2. корпуса, чија је главнина ангажована у

[3] О начину ове мобилизације рјечито говори извјештај четничког Горског штаба бр. 461, стр. пов. бр. сл. од 6. марта 1944 (АВИИ, кут. 143) упућен команданту четничког 2. милешевског корпуса, капетану Вуку Калајитовићу: „Јуче сам био код Кремплера (њемачки пуковник Кремплер је био командант муслиманске милиције у Санџаку. По њему је она називана још и легија „Кремплер" — прим. М. Ђ.) поводом мобилизације у срезу сјеничком. Он ми је прочитао предлог који је учинио армији у погледу мобилизације Срба у овоме срезу у коме тражи да се сви Срби, који се не јаве четницима добровољно, мобилишу од стране немачке команде и доделе Недићевим трупама, које одлазе у правцу Прибоја. Рекао ми је да ће, када добије одобрење од армије, у року од 24 часа мобилисати све способно од 17—40 година... Према томе за мој рад на мобилизацији каже ми да ја пођем по селима и саопштим народу да ће сваки, који се не јави добровољно четницима, бити мобилисан од стране немачке команде".

Мајор Лашић је, такође, слао свога представника, бившег талијанског цивилног комесара у Андријевици, Куртонија, њемачком команданту у Плав, да би му обезбиједио помоћ. Ево што је Куртони јавио Лашићу 1. априла 1944: „Мој драги, братски пријатељу... Сада сам се вратио из Плава, гдје сам поново ишао да тражим оно за чим имамо највише потребе: оружје и муницију.

Њемачки командант, као и увијек најсрдачнији, није ми могао осигурати снабдијевање аутоматским оружјем ...

Муницију... моћи ће нам дати извјесну количину прије одласка у акцију...

Командант ми је осигурао, да, када се будемо надали офанзиви против партизана, ћемо ићи у акцију заједнички са њемачким и албанским одредима" (исто, кут. 143, бр. рег. 36/3).

[4] Према једном обавјештајном извјештају штаба 2. корпуса од 8. фебруара муслиманска милиција у источном дијелу Санџака (Сјеница—Пријепоље—Бродарево) бројала је око 2.500 војника (АВИИ, кут. 393, бр. рег. 7/2).

долини Зете, удружене квиелиншке снаге су, из рејона Пљеваља, 11. априла прешле у напад ка Маочу, Мојковцу и Коврену.[5] Да би спријечио овај продор штаб 3. дивизије је ставио на располагање штабу 2. корпуса и два батаљона своје 5. бригаде и наредио да два батаљона 7. бригаде смијене ове батаљоне 5. бригаде у рејону Вежешника, како би се они што прије пребацили за Матешево.[6] Штаб 7. бригаде је одмах наредио да његов 1. батаљон посједне села Јовановиће, Сретњу и Слатину, 4. батаљон Зетског одреда Лаће и Глизицу и 3. батаљон 7. бригаде Градину и Д. Црнце, с тим да затворе све правце од Даниловграда и Спужа. Другом батаљону је наређено да одмах крене правцем манастир Пиперска Ћелија—Црнци—Равни Лаз и да у рејону Равног Лаза и Марковића смијеш! 4. батаљон 5. бригаде. За њим је требало да се креће 4. батаљон, с тим да преко Равног Лаза продужи за Потпеће Завалу и Г. Рогаме и ту смијени 2. батаљон 5. бригаде.[7]

Како су батаљони 5. бригаде повучени с положаја 13. априла увече, прије пристизања батаљона 7. бригаде, на положајима су остављена само мања обезбјеђења. Једино је на Вежешнику истурена једна чета 9. бригаде. Непријатељ је то искористио и упао у Г. Рогаме. Његов покушај да заузме и Вежешник омела је чета 9. бригаде. Затим је борбу прихватио 4. батаљон 7. бригаде и осујетио нови покушај ових снага да овладају Вежешником. Четврти батаљон је при том имао 6 рањених бораца. Штаб дивизије је наредио 4. батаљону 7. бригаде и чети 9. бригаде да у току ноћи 14/15. априла одбаце непријатељеве дијелове из Г. Рогама и са к. 275, изнад Смоковца. Међутим, због погоршања ситуације у рејону Мојковца, све јединице 3. дивизије добиле су нове задатке; 5. бригада да се оријентише ка Мојковцу, 7. бригада да се пребаци у рејон Никшића и затвори правац Никшић—Шавник, како би, у случају дубљег по-

[5] Види о томе детаљније: Р. В у к а н о в и ћ, н. д., 271—275.

[6] ОД 3. дивизије, биљешка за 13. април 1944; Зборник докумената, III, 7, 166, штаб 3. дивизије штабовима 5, 7. и 9. бригаде, оп. бр. 12, 13. априла 1944.

[7] Зборник докумената, III, 7, 167, наређење штаба 7. бригаде батаљонима, оп. бр. 48, 13. априла 1944.

влачења, нашим енагама био обезбијеђен лијеви бок, а 9. бригада да се повуче ка Вјетарнику.[8] Под командом штаба 7. бритаде стављен је био Зетски одред (који је такође требало да се повлачи ка Никшићу), а по њиховом пристизању у рејон Никшића штабу 7. бригаде имао се потчинити и Никшићки партизански одред. У исто вријеме је и Приморској оперативној групи наређено да појача притисак на Никшић с југа и југозапада, како би онемогућила евентуалну непријатељеву интервенцију ка Шавнику.

Ноћу 14/15. априла ојачани 4. батаљон 7. бригаде је одбацио њемачко-четничке снаге из рејона Рогама. Он је при том заплијенио 2.000 метака за „шарац", један лаки минобацач, с неколико граната, 20 ранаца „са свим прибором", 30 шаторских крила и 30 ћебади. Батаљон није имао губитака.[9]

Сјутрадан је 7. бригада извршила покрет према Никшићу. У том циљу 1. батаљону је наређено да једном четом, с катуна Иван-Убла и Студеног, затвори правац који из Бјелопавлића изводи ка катуну Турији и селу Моракову, а главнина батаљона да образује претходницу бригаде, с тим што ће се кретати правцем Студено—Ћетни до—Турија—Г. Мораково—Никшићка жупа. Главнину колоне, која се кретала од села Убала, преко катуна Лукине Лазине и Вукотице, и даље за 1. батаљоном, сачињавали су: 2. батаљон, болница и позадински дијелови, 4. батаљон Зетског одреда, 4. батаљон 7. бригаде, док је 3. батаљон бригаде био у заштитници. Он је до 14 часова задржао по једну чету у Гостиљу, Копиљу и Ожезима, а затим се свио у колону и предузео покрет за главнином. При проласку кроз Радовче, бригада је подигла наоружање, храну и опрему, које су падобранима били бацили савезнички авиони.[10]

[8] ОД 2. корпуса, биљешка за 15. април и ОД 3. дивизије биљешка за 14. април 1944; Зборник докумената, III, 7, 175, штаб 3. дивизије штабовима бригада, оп. бр. 17, 14. априла 1944.

[9] ОД 3. дивизије, биљешка за 22. април 1944.

[10] Н. Јовићевић, н. д., 268.

Деветог априла командант 2. корпуса је јавио политичком комесару корпуса да су оружје и муниција који су допремљени,

Непријатељ није вршио никакав притисак на овом правцу[11], па је бригада овај покрет извела неузнемиравана, а 16. априла продужила преко Никшићке жупе и Лукова до својих нових положаја сјеверно и сјевероисточно од Никшића. Седамнаестог априла њене јединице су посјеле положаје: 3. батаљон у рејону села Растовца, 1. батаљон у рејону Лукова, 4. батаљон у рејону села Драговољића, и 2. батаљон у рејону Шума, као бригадна резерва.[12] С бригадом се повукао већи број родољуба и нејачи из Бјелопавлића и Пипера. Они су смјештени у Кутовима, а штитили су их дијелови Зетског одреда и посадне чете формиране од људства које се повукло а није припадало ни једној војној јединици.

Трећем батаљону је саопштено да ће положаје на Товићу посјести један батаљон Никшићког одреда, с којим треба успоставити везу. Ради тога, као и уопште ради обезбјеђења, ноћу уочи 18. априла упућени су ка селу Глибавцу: једно митраљеско одјељење, један вод 2. чете и једна десетина 1. чете 3. батаљона. Дијелови 2. чете, с којима су били командир чете Димитрије Петричевић и помоћник политичког комесара Јован Жарковић, узалудно су покушавали да успоставе везу с батаљоном Никшићког одреда, јер овај, у ствари, није ни био на Товићу. Изгледа да су то четници знали, па су у току ноћи прошли преко Товића, између 1. и 3. батаљона, и још прије зоре 18. априла изненадно напали 3. батаљон, док је његово уморно људство још спавало. У исто вријеме они су из позадине напали истурене дијелове 1. и 2. чете. При томе су изненадили неопрезно митраљеско одјељење и потпуно га уништили, а „бреду" заплијенили. Заробљено је и неколико бораца 1. и 2. чете, који су касније стријељани. Међу њима је био ђак

подељени 3. дивизији и Приморској оперативној групи, а да је, поред осталог, добијено 60 пушкомитраљеза (АВИЈИ, кут. 394, бр. рег. 19/2).

[11] Мајор Лашић се 21. априла жалио Дражи Михаиловићу: „Јаков Јововић опериште од Данилова Града ка Никшићу иако сам му наредио од Данилова Града ка Пониквици" (АВИЈИ,; кут. 135, бр. рег. 40/4).

[12] ОД 7. бригаде, биљешке за 15—18. април 1944; АВИИ, кут. 759, бр. рег. 13/1, наређење штаба 7. бригаде, оп. бр. 14, 5. априла 1944.

цетињске гимназије Лазар Пејовић, кандидат за члана КПЈ и један од најактивнијих предавача културно-проевјетног одбора батаљона. Ипак је највећи број овог вода 2. чете и десетине 1. чете ручним бомбама успио да прокрчи пут кроз четничке редове и да се повуче ка Горњем пољу. Њихово повлачење је читаво вријеме успјешно штитио пушкомитраљезац Радомир Церовић.

Једна група бораца 3. чете, која је прва искочила из куће у којој је чета била смјештена, ручним бомбама је одбацила четнике с којима се већ пред кућом сукобила и брзо истрчала на ћувик сјевероисточно од села. На врх је стигла свега неколико тренутака прије четника, који су тамо журили са супротне стране. Борци 3. чете су се поново прихватили ручних бомби, задржали четнике, а затим их пушкомитраљеском ватром натјерали у бјекство. На овом ћувику се, затим, прикупила читава чета и то је било пресудно за даљи рад батаљона. Тако се 3. батаљон, иако изненађен, и дијелом одбачен на отворено Горње поље, умногоме захваљујући оваквом положају и држању своје 3. чете, убрзо средио и прешао у противнапад.

У први мах је био изненађен и 1. батаљон, али су његови дијелови са Жировнице (к. 890) и Граца успјели да одбаце четнике. Прва чета је, затим, интервенисала ка врху Товића. Убрзо је у окршај ускочио и 4. батаљон, па су четници одбачени у Никшић. Само их је јака ватра с Уздомира (т. 852) спасла од тежих губитака. Према нашим подацима, четници су имали 25 мртвих и рањених и једног заробљеног. Губици бригаде су, према тим подацима, били 5 мртвих и 4 рањена.[13] Међутим, изгледа да су они били већи, јер је више од толико бораца било избачено из етроја само из 2. чете 3. батаљона. Десетар ове чете Милорад Лукачевић, поднаредник бивше југословенске војске, сачекао је четнике у кући у којој је чета била смјештена, одмах скинуо петокраку звијезду и прикачио четничку кокарду, коју је скривену држао у реверу своје блузе, и четницима предао два кувара — Талијана. Он је четницима показао и неколико скојеваца, међу заробљеним борцима, који

[13] Исто; ОД 7. бригаде, биљешка за 22. април 1944.

су одмах стријељани.[14] Послије одбацивања четника, на положају су нађени мртви командир митраљеског одјељења Радисав Тешовић и његов помоћник Нико Дулетић.

За то вријеме је непријатељев притисак на положаје 9. бригаде на Вјетарнику стално јачао. Како се западно од Мораче, ка Бјелопавлићима и Пиперима готово и није осјећало његово присуство, штаб 3. дивизије је наредио штабу 7. бригаде да Зетски одред врати на територију Бјелопавлића и Пипера, с тим да контролише и затвори правце од Даниловграда, Спужа и Подгорице.[15] Али, пошто је стално пријетила опасност од Лашићевог продора ка Матешеву и Црквинама, штаб 2. корпуса, у споразуму са штабом 3. дивизије, директно је наредио штабу 7. бригаде да два своја батаљона, из рејона Никшића, пребаци у Међуријечје. Да би се што брже кретали, наређено је да се ови батаљони растерете теже опреме и коморе. Команду над њима, стајало је у наређењу, преузеће командант бригаде, потпуковник Нико Стругар, који је од 5. марта био на вишем официрском курсу при штабу корпуса. Према том наређењу главнина бригаде је имала да се задржи на линији Горње Поље—Луково и да затвара правац Никшић—Шавник.[16]

Приступајући извршењу овог наређења, штаб 7. бригаде је упутио Зетски одред у Бјелопавлиће и Пи-

[14] Ово су испричали мјештани, по повратку 2. чете у Растовац (изјава Миливоја Гроздanића, Вељка Милоњића, Јована Жарковића, Радована Зарубице, Рада Савељића, Јовете Бобичића, Радмила Машковића и Анте Николића).

У септембру 1944. извиђачи 3. дивизије су заробили Лукачевића, обученог у њемачку маскирну извиђачку униформу. Код њега је нађена пропусница с наређењем њемачким, четничким и милицијским командама да му не чине сметње, већ да му у свему излазе у сусрет.

Пошто је предат 7. бригади, Лукачевићу је, у 3. батаљону, суђено по кратком поступку. Стријељан је близу Бијелог Поља.

[15] Зборник докумената, III, 7, 181, наређење оп. бр. 19, 16. априла 1944.

[16] ОД 2. корпуса, биљешка за 16. април 1944; Зборник докумената, III, 7, 186, штаб 2. корпуса штабу 7. бригаде, стр. пов. бр. сл., 17. априла 1944.

пере и наредио да 3. и 4. батаљон, пошто их смијене 1. батаљон 7. бригаде и 2. батаљон Никшићког одреда, одмах изврше покрет преко Лукова и Ливеровића како би у току дана стигли у Мораково а ноћу прешли Поникву. С овим батаљонима се упутио и нови помоћник политичког комесара бригаде Драгутин Радовић.[17]

Драгутин Радовић, до тада члан ОК КПЈ за Подгорицу, примио је дужност помоћника политичког комесара бригаде 15. марта. Вуко Тмушић, који је ову дужност вршио од јануара 1944, био је постављен за помоћника политичког комесара 5. бригаде.

Овај покрет је био веома напоран. Због дубоког снијега коњи нијесу могли да се крећу под теретом, па су борци морали да носе сандуке с муницијом и тешко наоружање, као и да извлаче коње из сршјега.

Док су ова два батаљона била у покрету, 9. бригада је разбила Лашићеве четнике у рејону Прекобрђа и Тузи и, гонећи их ка Подгорици, 20. априла избила на Пелев Бријег, Кржању и Орахово.[18] Тако је престала потреба да се на овом задатку ангажују и батаљони 7. бригаде, који су стигли у Међуријечје 20. априла увече. Пошто је у то вријеме штаб корпуса планирао општи противнапад у рејону Мојковца, овим батаљонима је наређено да продуже покрет за Колашин, да би и сами судјеловали у противнападу.[19]

За овај противнапад је штаб 2. корпуса образовао двије колоне.[20] Десну, под командом команданта 3. ди-

[17] Зборник докумената, III, 7, 192, штаб 7. бригаде штабовима батаљона и штабу Никшићког одреда, пов. бр. 17, 19. априла 1944, у 6.30 часова.

[18] Зборник докумената, III, 7, 208, Бојна релација 9. бригаде, оп. број 14, 27. априла 1944; ОД 3. дивизије, биљешка за 20. април 1944.

[19] Н. Јовићевић, н. д., 280; ОД 3. дивизије, биљешка за 21. април 1944.

[20] У ствари, непријатељ је још 13. априла заузео Бијело Боље и Беране, а два дана касније штаб 2. корпуса је наредио да се евакуише и Андријевица. Непријатељев притисак је био нарочито јак на правцу Шаховићи—Мојковац, па је штаб корпуса на том правцу организовао противнапад ноћу 16/17. априла. Тај противнапад, међутим, није успио па је за ноћ 23/24. априла припремљен нови, са нешто јачим снагама (ОД 2. корпуса, биљешка за 14—17. април 1944; Радован Лекић, *Андријевички срез 1941—1944,* Цетиње, 1961, 462—465).

визије, генерал-мајора Радована Вукановића сачињавали су 5. бригада, два батаљона 7. бригаде и батерија брдских топова. Њен је задатак био да из рејона Ланиште, село Бјелојевићи, напада правцем Пржишта—Брсково—Разврше—Слијепач-Мост—Јабучна, с циљем да, у први мах, олакша прелазак у напад лијеве колоне (због тога је требало да отпочне напад у 21 час, сат прије лијеве колоне); по овлађивању Разврше да упути дио снага ка селима Мајсторовинама, Дијелу и Ракити, а дијелом да продужи ка Јабучној и, пошто овлада овим објектима, припреми напад на Бијело Поље „што је и главни задатак ове колоне'\ Лијеву колону, под командом команданта 37. дивизије, потпуковника Жарка Видовића, сачињавале су 3. санџачка и 8. црногорска бригада и два батаљона талијанске дивизије „Гарибалди". Она је требало да пређе у напад из рејона села Подбишћа општим правием Мојковац—Лепенац—Цер (к. 1278).[21]

У склопу овог задатка, требало је да 2. и 4. батаљон 7. бригаде из Колашина крену преко масива Бјеласице и нападају правцем Турјак (к. 1904) — Мајсторовине, разбију непријатеља на том правцу, најтешње садјејствујући с 5. бригадом, а потом да што прије избију на комуникацију Бијело Поље—Беране и на ријеку Лим, те тако одсјеку четничке снаге у Беранама, очисте долину Лима и ослободе Беране.[22]

Два батаљона 7. бригаде стигли су у Колашин 22. и, дијелом 23. априла. Док је преморено и гладно људство желно чекало да им се подијели ручак (23. априла), наређено је да се још недокувана храна проспе и јединице одмах продуже покрет. Предстојао је дуг и напоран марш преко Бјеласице, низ чије су се стрме падине сливали многобројни поточићи, богати леденом водом од енијега који се нагло топио. Гажење ових поточића и покрет блатњавим и клизавим стазама црпли су снагу

[21] Зборник докумената, III, 7, 199, заповијест штаба 2. корпуса, оп. бр. 310, 22. априла 1944; *Жарко Видовић, Трећа пролетерска саџачка бригада,* Београд, 1972, 307—310; *Богдан Гледовић, Борбени пут 3. пролетерске (санџачке) бригаде 1942—1945* (зборник сјећања: *Трећа пролетерска,* Београд, 1970), 107—109.

[22] Зборник докумената, III, 7, 201, заповијест штаба 3. дивизије, оп. бр. 24, 22. априла 1944.

гладног и неиспаваног људства. Због тога се догодило да у тренутку када је 5. бригада почела напад на Пржишта и Брсково, батаљони 7. бригаде буду далеко од Турјака.[23]

Пета бригада је на јуриш заузела непријатељеве положаје на Пржиштима и Брскову, а затим дио снага оријентисала према Развршју и Улошевини, у бок непријатељевих снага које су браниле прелаз преко Таре испред 37. дивизије. Тиме је, у ствари, омогућила 37. дивизији да пређе Тару преко јако брањеног моста у Мојковцу и да успјешно продужи напад ка Улошевини, Церу и даље ка Шаховићима. У наставку напада 5. бригада је успјешно ломила жилави непријатељев отпор на Меденом гувну и Развршју, а у раним јутарњим часовима њена резерва је овладала Мучницом (к. 1810). Пошто до 11 часова 24. априла није успио да се повеже с командантом 7. бригаде, нити је о дејству његова два батаљона ишта знао, командант дивизије је наредио да 5. бригада са три батаљона пређе на лијеву обалу Љубовије и Равне ријеке, а један батаљон да оријентише ка Мајсторовинама, ради везивања с дијеловима 7. бригаде. Тако је већ око 12 часова 5. бригада избила на линију Мајсторовине—Дијо—Ракита—Скок—Пале.[24]

Обишавши Мучницу, батаљони 7. бригаде су око 5 часова 24. априла избили пред Турјак и из покрета прешли у напад. Послије краће борбе непријатељ је био одбачен, а батаљони су наставили покрет ка селима Оштрељу и Мајсторовинама. Иако непријатељев отпор на овом правцу није био нарочито јак, покрет је био веома напоран. Стрмим јаругама које се од Стожина (к. 1783) спуштају ка Мајсторовинама, није се могло нормално корачати. Требало се стално придржавати за гране дрвећа уз ивице јаруга или се једноставно сједећи клизати низ стрмине. Послије таквих напора, батаљонима је тек у 16 часова успјело да овладају Оштрељом и јужним дијелом Мајсторовина, гдје су се повезали

[23] ОД 3. дивизије, биљешка за 26. април 1944.

[24] Зборник докумената, III, 7, 220, оперативни извјештај штаба 5. бригаде за период 5—30. априла 1944, 225, штаб 3. дивизије штабу 2. корпуса, пов. бр. 46, 2. маја 1944; Дневник Р. Вукановића и ОД 3. дивизије, биљешке за 24. април 1944.

с дијеловима 5. бригаде. Непријатељ се, пред батаљонима 7. бригаде, још држао на Голој главици и у селу Побирници, а пред 5. бригадом у селу Влашком Пољу и код Слијепач - Моста, гдје је имао артиљерију, три тенка и један блиндирани аутомобил, које су опслуживали Нијемци.[25]

Борбе су настављене ноћу 24/25. и 25. априла. Два батаљона 5. бригаде су прешла Љубовију код Пала и овладали Јабучном и Кулином (т. 1197), а батаљони 7. бригаде Голом главицом и Побирницом. Тек предвече 25. априла, кад су дијелови 5. бригаде од Кулине извршили притисак ка Бојишту, а батаљони 7. бригаде ка Врапчем Пољу и Равној Ријеци, непријатељеве снаге из рејона Слијепач-Моста и Влашког Поља биле су принуђене да се повуку.[26] У току ноћи 25/26. априла настављене су борбе за Мушин крш и село Крушево, а изјутра 26. априла непријатељ је протјеран у Бијело Поље.

Наредна два дана непријатељ је правио мање испаде из Бијелог Поља, али је увијек био одбијен. Двадесет осмог априла издата је заповијест штаба 3. дивизије за ослобођење Бијелог Поља. Међутим, непријатељ је око 22 часа 28. априла сам напустио Бијело Поље, повлачећи дио снага ка Бродареву, а дио ка Сјеници. Тада је 3. и 4. батаљону 7. бригаде, по наређењу штаба корпуса, стављено у задатак да 30. априла крену уз Лим, његовом лијевом обалом, очисте села на овом правцу од четничких снага и ослободе Беране. Јединицама Комског одреда је наређено да садјејствују батаљонима 7. бригаде при извршењу овог задатка.[27]

[25] Исто.

[26] У току ових борби батаљони 7. бригаде имали су 1 мртвог и 3 рањена, док је, према оцјени штаба бригаде, непријатељ имао 28 мртвих војника (ОД 7. бригаде).

[27] Зборник докумената, III, 7, 217, заповијест штаба 3. дивизије, о.бр. 27, 29. априла 1944.

Комски одред је, у то вријеме, имао Ударни, Берански и Андријевички батаљон. Ова два посљедња била су формирана „од одборника два среска народна одбора, општинских и сеоских народних одбора и руководстава политичких организација, на иницијативу Окружног комитета КПЈ за округ берански... за обезбјеђење збјега . . (Р . Ј1 е к и ћ, н. д., 464).

Још 23. априла, група од око 200 до 300 четника напала је Берански батаљон на Трешњевику и у први мах га потисла с положаја. Међутим, Берански батаљон је истога дана организовао противнапад и потпуно разбио ову непријатељеву групу. С обзиром на то, као и на неуспјехе њихових снага на правцу Подгорице и Бијелог Поља, четници су напустили Андријевицу, коју су 26. априла посјели дијелови Комског одреда.[28]

Првом и 2. батаљону 7. бригаде је 23. априла штаб корпуса наредио да се, из рејона Никшића, пребаце у Међуријечје, чистећи успут бјелопавлићка села од четничких група, а Приморска оперативна група добила је задатак да затвори правац Никшић—Шавник. Два батаљона 7. бригаде су 26. априла стигла у Виниће а сјутрадан у Гостиље и Копиље, гдје су један дан провели на одмору. Двадесет деветог априла су кренули до Међуријечја, не наилазећи на непријатељев отпор, а 30. априла су стигли у Колашин, на путу за Андријевицу.[29]

Тако је готово читав април 1944. бригада провела у покретима и борбама, у којима су биле на проби њене физичке и моралне снаге. Тек на Радовчу, она је комплетно наоружана пушкама, а донекле и пушкомитраљезима. Истина, енглеске пушке су изгледале помало гломазне и непрактичне, али су, одмах по пристизању у рејон Никшића, борци показали да су у стању добро да рукују и тим тек добијеним оружјем.

Штаб бригаде, иако некомнлетан (командант је био на курсу при штабу корпуса), веома је смишљено организовао одступни марш из Бјелопавлића и Пипера. Непријатвљ се, додуше, на овом правцу није јаче ангажовао, те ова организација практично није била на проби, али се мора истаћи да је она представљала сигуран знак да командни кадар бригаде вјешто користи богато искуство стечено у старијим бригадама. То је освједочено и у организовању противнапада 18. априла, у рејону Ник-

[28] Р. Лекић, н. д., 465—466; ОД 3. дивизије, биљешка за 26. април и ОД 2. корпуса, биљешка за 27. април 1944.

[29] ОД 3. дивизије, биљешке за 29. и 30. април 1944; ОД 2. корпуса, биљешка за 23. април 1944; Зборник докумената, III, 7, 205, 207. и 218, наређења штаба 7. бригаде, оп. бр. 20, 25. априла, к. оп. бр. 20, 27. априла и оп. бр. 21, 29. априла 1944.

шића, којим је непријатељ врло брзо одбачен у Никшић, тако да му није дозвољено да искористи повољну ситуацију створену изненадним препадом на јединице бригаде које су тек биле посјеле непознате положаје.

У маршевима преко снијежних пиперских и ровачких планина, а нарочито преко Бјеласице, више гладно него сито, а готово стално неиспавано, младо људство бригаде је испољило висок степен издржљивости, као и способности да и послије таквих напора из покрета пређе у напад и постигне успјех. Због свега тога, штаб 3. дивизије је 26. априла с правом записао у свој операцијски дневник: „Млади борци VII бригаде били су одлични".

ОСЛОБОЂЕЊЕ БЕРАНА

Крајем априла наши штабови ништа поуздано нијесу знали о јачини и намјерама непријатељевих снага у рејону Берана. Штаб 3 дивизије је сматрао да те снаге броје највише до 400 људи.[1] Штаб Комског одреда је из Андријевице стално извјештавао да се четници у мањим или већим групама из рејона Берана пребацују уз Лим и даље преко Шекулара и Сјекирице. По оцјени штаба 3. дивизије, циљ ових група је био да се пребаце за Врмошу, гдје су се већ налазиле извјесне четничке снаге и збјегови, а одатле су, по свој прилици, намјеравали преко Албаније или преко Куча да продуже за Подгорицу, куда се био повукао мајор Лашић са својим снагама. Штаб дивизије је такође имао обавјештење да муслиманска милиција неће допустити да четници пређу преко њене територије, али је вјеровао да би то могла учинити само милиција петњичке општине и Ругова, али не и милиција из крајева око Плава и Гусиња. На такву претпоставку упућивали су га извјештаји штаба Комског одреда да се четници повлаче између Шекулара и Сјекирице, иако је Сјекирицу контролисала муслиманска милиција. Па ипак, штаб дивизије је био увјерен да ће четници бранити Беране, тим прије што им ни услови за повлачење нијесу били особито повољни.

Четници су такође уочавали неповољан положај у који су доспјели. Да би, ако им запријети опасност пот-

[1] У дневнику Р. Вукановића, у биљешци за 27. април, каже се да у Беранама има „3—400 бандита", а 30. априла: „Непријатељ на сектору Б. Поља још у одступању. У Беранама мањи дјелови..."

пуне опсаде, осигурали излазе, они су свим силама настојали да овладају важнијим прелазима на Лиму, посебно онима у рејону Ријеке Марсенића и села Сеоца код Андријевице, али им је Ударни батаљон Комског одреда то онемогућио.

Увјерен и сам, на основу обавјештења из штаба дивизије, да се у Беранама налазе слабе непријатељеве снаге и на упорно инеистирање штаба Комског одреда[2] да се гарнизон на Лиму што прије напада, штаб 7. бригаде је одлучио да одмах по пристизању 3. и 4. батаљона у рејон манастира Ђурђевих Ступова изврши напад на Беране, не чекајући пристизање 1. и 2. батаљона, а затим да настави чишћење десне обале Лима, у правцу Шекуларца и Сјекирице.[3]

Трећи и 4. батаљон су извршили покрет из рејона Равне Ријеке 30. априла око 6 часова. На читавом путу уз лијеву обалу Лима они нијесу наилазили на непријатеља, те су се тако предвече без отпора прикупили код села Велиђе. Још исте ноћи, око 21 час, готово без икаквих припрема, они су извршили напад на Беране. Трећи батаљон је нападао преко аеродрома и гробља у правцу гимназије, а 4. непосредно уз Лим, ка центру града.

Четврти батаљон је разбио непријатељеву одбрану код Беран-Села и продужио поред гимназије и амбуланте према центру града. Када су његови предњи дијелови избили код Ковачнице, на улазу у центар, зачули су војничку трубу. Пошто је батаљон имао неког трубача, то је схваћено као позив за даљи продор према центру. Тек кад су осјетили паљбу иза леђа, дијеловима 4. батаљона је било јасно да то непријатељ покушава

[2] Изјава Драгутина Радовића.

[3] Нема докумената из којих би се ова одлука видјела, али се ово може закључити по току догађаја. Да је непријатељ у Беранама стварно потцјењиван, поред већ реченог, види се и по наведеном наређењу о.бр. 21, 29. априла, дијела штаба 7. бригаде, који се кретао са 1. и 2. батаљоном у коме се каже: „Наша два батаљона (мисли се на 3. и 4. батаљон — прим. М. Ђ.) у току сјутрашњег дана биће у Беранама". Ово је, свакако, могло бити написано само на основу обавјештења добијених од штаба дивизије или штаба корпуса, који се тада налазио у Манастиру Морачком.

да их опколи. Тада је наређено повлачење, које је извршено под борбом. Трећи батаљон је нападао најутврђенији дио непријатељеве одбране и није имао готово никаквог успјеха. Батаљони Комског одреда такође нијесу имали успјеха. Стога је штаб бригаде одлучио да своје батаљоне повуче на полазне положаје, у Беран-Село и Долац. Они су у овом нападу имали 2 мртва и 6 рањених бораца.[4]

При организацији овог напада штаб бригаде је полазио од претпоставке да у Беранама нема јаких непријатељевих снага. Сем тога, изгледа, много је полагао и на то да ће непријатеља изненадити, јер је своје батаљоне послао у напад готово из покрета. Међутим, испоставило се да нијесу правилно процијењени ни непријатељ а ни други чиниоци пресудни за успјех акције. Пошто је утврђено да је непријатељ бројнији него што се претпостављало штаб бригаде је упозорен да нови напад мора боље организовати и предузети га јачим снагама.

Штаб 7. бригаде је у току 1. маја прикупио извјесне податке о непријатељу. Он је, наиме, сазнао да се у рејону Берана налази око 1.500 васојевићких четника, прикупљених из Подгорице и Врмоше и од дијелова разбијене бјелопољске посаде.[5] Стога је 2. маја преко секретара Окружног комитета КПЈ за Беране Сава Јоксимовића захтијевао од начелника штаба дивизије да му се пошаље један од два батаљона 7. бригаде који су били стигли у Колашин, како би са три своја батаљона и два батаљона Комског одреда организовао нови напад на Беране.[6] Начелник штаба дивизије, међутим, био је још ноћу 1/2. маја упутио 1. и 2. батаљон 7. бригаде за Андријевицу, гдје су они стигли 2. маја око 12 часова.[7]

[4] Р. Лекић, н. д., 466; ОД 7. бригаде, биљешка за 2. мај 1944; изјава Радмила Машковића.

[5] Дневник Р. Вукановића, биљешка за 1. мај 1944.

[6] У операцијском дневнику 3. дивизије (биљешка за 2. мај), о томе се каже: „Око 17 часова Саво Јоксимовић се враћа од к-та VII бригаде и јавља да овај тражи један батаљон да иде за Беране за евентуални сјутрашњи рад".

[7] ОД 3. дивизије, биљешка за 2. мај 1944; Зборник докумената, III, 7, 251; релација 7. бригаде, пов. бр. 51, 20. маја 1944, за период 1—20. мај 1944.

Око 13 часова истога дана четничка Андријевичка бригада, јачине око 250 војника, заузела је Баљ и Сеоце и покушала да организује напад на Андријевицу. Први батаљон 7. бригаде је, међутим, већ контролисао мост на Лиму у Суђеској, те овај четнички покушај није успио. У току читавог тог поподнева и сљедеће ноћи четници су држали дијелове 1. батаљона у рејону моста под јаком ватром својих аутоматских оруђа. У току овог покушаја напада четници су имали 2 мртва, док је 1. батаљон имао 2 лакше рањена војника.[8]

Да би се створили услови за прикупљање 7. бригаде за напад на Беране, начелник штаба дивизије је наредио да један батаљон 7. бригаде пређе Лим код Суђеске, одбаци четнике и заузме Баљ и Сеоце. Ради олакшања преласка овог батаљона, требало је ватром извјесног броја аутоматских оруђа демонстрирати прелаз у рејону Ријеке Марсенића.

Овај задатак је извршен 3. маја. Послије једночасовне минобацачке и митраљеске ватре једна чета 1. батаљона, уз садејство 2. батаљона 7. бригаде и Ударног батаљона Комског одреда, успјела је у подне да пређе Лим и у једном налету овлада Сеоцем и Бањом. Пошто је претрпио губитке од 3 мртва и 7 рањених, непријатељ се повукао ка Ријеци Марсенића. Наши дијелови нијееу имали губитака.[9]

У међувремену су 3. и 4. батаљон 7. бригаде до 4. маја, свако вече мањим снагама вршили демонстративне нападе на Беране, ради узнемиравања непријатеља. Тих дана је једна група жена из града изнијела у Беран-Село 2.000 метака и сандук талијанских ручних бомби, што је 3. батаљону било веома драгоцјено, како због ублажавања оскудице у муницији, тако и у морално-политичком погледу.[10]

О јачини непријатељевих снага у рејону Берана говоре три извора. Према забиљешци команданта дивизије, штаб бригаде је 1. маја извијестио да у Беранама

[8] Р. Лекић, н. д., 467; наведена релација 7. бригаде, пов. бр. 51.

[9] Наведена релација 7. бригаде, пов. бр. 51.

[10] Изјава Јована Жарковића.

има „око 1.500 васојев[ићких] четника који су искупљени са разних страна".[11] Тај извјештај је поднесен непосредно послије неуспјелог напада 3. и 4. батаљона ноћу уочи 1. маја.

Други извор је заповијест штаба бригаде од 4. маја у 12 часова, у којој се каже: „Према подацима које смо прикупили у току посљедњих дана, на одређеној просторији, четника има око 1.300 и сто педесет недиђеваца".[12] Овај податак је најзанимљивији, јер је штаб бригаде баш на њему темељио свој план напада.

Трећи извор сматрамо најпоузданијим. То је извјештај који је штаб бригаде послао штабу дивизије послије другог напада на град, на основу брижљиво прикупљених података од заробљеника и из заплијењене архиве. У дијелу тога извјештаја у коме је ријеч о непријатељу, каже се: „Непријатељске снаге на цијелом овом сектору износиле су 1.500—1.800 четника, око 200 недиђеваца".[13]

Према томе, у рејону Берана је било 1.700—2.000 непријатељевих војника, наоружаних, поред личног пјешадијског наоружања, са 2 тешка и 2 лакша минобацача, 4 митраљеза и 10—15 пушкомитраљеза.[14]

Седма бригада је 1. маја имала према списку 939 бораца, од којих на лицу 800, а у расходу (у болницама)

[11] Дневник Р. Вукановића, биљешка за 1. мај 1944.

[12] Зборник докумената, III, 7, 228.

[13] Наведени извјештај, пов. бр. 62, 9. маја 1944. Цитирана реченица, додуше, није сасвим јасна, али, с обзиром на то да су и у заповијести недиђевци посебно приказани, логично је претпоставити да је и овдје такав случај, тј. да је било 200 недиђеваца поред 1.500—1.800 васојевићких четника.

[14] У поменутој заповијести се каже да непријатељ има „један или два тешка бацача", док се у извјештају од 9. маја изричито тврди да су разбијеним четницима, које је по паду Берана разоружала муслиманска милиција, одузета „два тешка и два лака бацача". Подаци о наоружању, изузев о минобацачима, дати су по заповијести. Пошто су и снаге непријатеља у тој заповијести донекле потцијењене, није искључено да је такав случај био и са његовим наоружањем. Међутим, поузданијих података о томе нема. У извјештају од 9. маја, изузев о минобацачима, ништа одређеније није речено о томе. По свој ппилици штаб бригаде није ни имао других података када је тај извјештај писан.

ПЛАН НАПАДА НА БЕРАНЕ 4/5. МАЈА 1944.

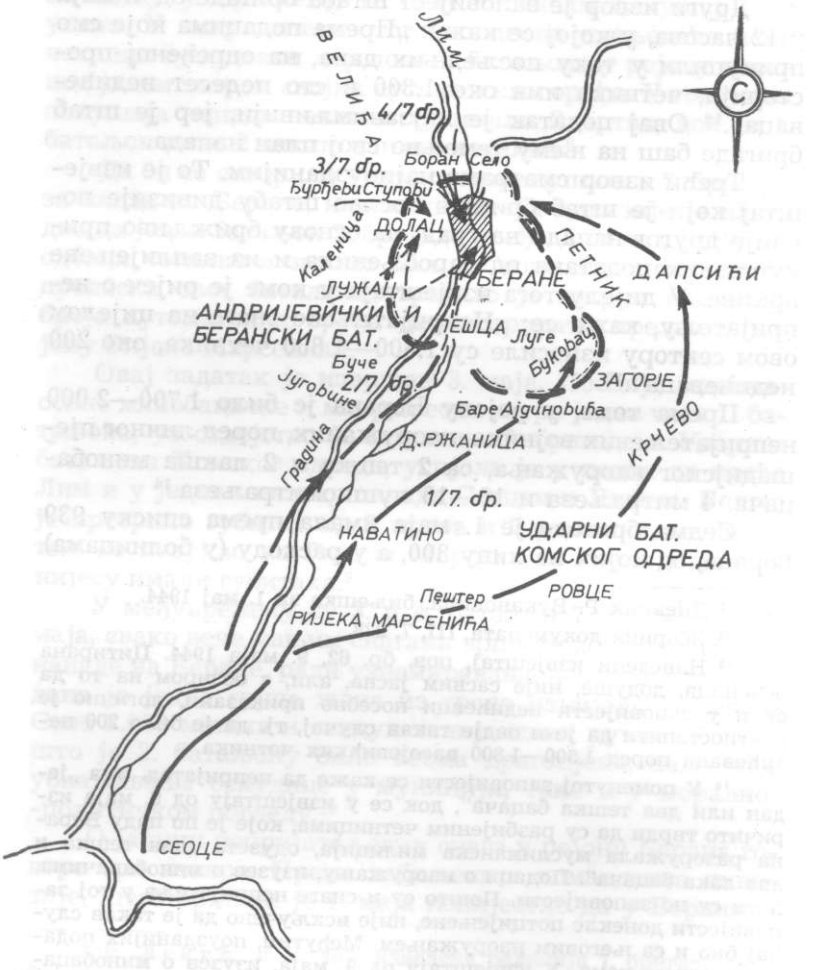

139 другова и другарица.[15] Бројно стање три батаљона Комског одреда, који су такође учествовали у нападу, није познато, јер о томе није сачуван никакав документ.[16] Ако претпоставимо да је у овим батаљонима приближно било 200 бораца, онда излази да је за напад на Беране било прикупљено око 1.000 бораца.

Бригада је била наоружана са 3 тешка и 4 лака минобацача, 7 митраљеза, 2 противтенковске пушке и 47 пушкомитраљеза.

Према томе, у људству је непријатељ имао 1,7—2:1 нашем војнику, док је у наоружању бригада била у знатном преимућству, чак и не рачунајући наоружање батаљона Комског одреда, о коме немамо података.

Непријатељ је, сем у људству, био у преимућству још и стога што је био у одбрани, па је могао да користи утврђења која су још Талијани изградили. Он је био посио за одбрану линију тих утврђења, почев од пута „Беране—Бијело Поље, па западно поред православног гробља, ивицом аеродрома испод села Доца и Лушца и све до цесте Андријевица—Беране".[17] Штаб бригаде је имао податке да град брани 800 четника и 150 недићеваца, од којих се један дио налазио на Јасиковцу, изнад Харема (предграђе Берана на десној обали Лима), а да се остале снаге налазе на положајима дуж десне обале Лима, у селима до Ријеке Марсенића.[18] Изгледа да је најдисциплинованија и најборбенија непријатељева јединица била Андријевичка бригада, а затим група недићеваца.

Планом је било предвиђено да се напад на Беране изврши са три колоне.

Десна колона, састава: 1. батаљон 7. бригаде и Ударни батаљон Комског одреда, под командом замјеника

[15] АВИИ, кут. 754, бр. рег. 2/6, преглед бројног стања 3. дивизије на дан 1. маја 1944.

[16] Н. Јовићевић, (н. д., 308) каже да су ти батаљони били „доста слабог бројног стања".

[17] Из наведене заповијести штаба бригаде.

[18] То су подаци из заповијести. Међутим, они нијесу сасвим тачни, баш као ни подаци о непријатељу дати у тој запо^-вијести. Прецизиран распоред непријатељевих снага ни ми нијесмо могли утврдити.

команданта бригаде, добила је задатак да напада правцем Сеоце—Ријека Марсенића, одакле Ударни батаљон наставља напад правцем Пештер (к. 1145)—село Ровце —катуниште Крчево—село Дапсићи, а 1. батаљон преко села Наватине, Д. Ржанице, Бара Ајдиновића и Загорја на Буковац (триг. 972). По уништењу непријатељевих снага на Буковцу, оба батаљона требало је да продуже напад ка Јасиковцу.

Са средњом колоном, састава: 2. батаљон 7. бригаде, Берански и Андријевички батаљон Комског одреда, кретао се штаб бригаде. Колона је требало да напада с полазног положаја на линији Буче—Лужац, с тим што су 2. батаљон 7. бригаде и Берански батаљон имали задатак да се уз сам Лим, по могућности неопажено, пробију у центар вароши, па једном ојачаном четом посједну мост и спријече привлачење појачања из Харема и Јасиковца у варош, као и повлачење непријатељевих снага из вароши; остале снаге средње колоне имале су да приступе уништењу непријатеља у вароши, а затим да нападну из позадине његове дијелове на аеродрому. Уколико би при покушају провлачења у варош наишли на јачи отпор, тј. уколико не би успјели да се неопажено провуку, ови батаљони су имали задатак да енергично нападају, с циљем да што прије одбаце непријатеља и избију у центар Берана. Андријевички батаљон је требало да из рејона Лушца напада директно на аеродром и да снаге на њему уништи у садејству с дијеловима Беранског батаљона и 2. батаљона 7. бригаде из града.

Лијеву колону су сачињавали 3. и 4. батаљон 7. бригаде. Њихов је задатак био да нападају с линије Беран-Село—Ђурђеви Ступови, с тим што би се 4. батаљон и једна чета 3. батаљона уз Лим што прије убацили у варош. Уколико не би успјели да то постигну неопажено, задатак им је био, као и батаљонима средње колоне, да дјејствују што енергичније, како би што прије сломили непријатељев отпор, избили у центар вароши и тамо се повезали са средњом колоном. По избијању ове колоне у центар вароши, требало је да 4. батаљон у садејству са средњом колоном настави чишћење Берана, а 1. чета 3. батаљона из позадине, из правца гимназије, да напада непријатељеве снаге у рејону православног гробља,

које су остали дијелови овог батаљона имали да нападају фронтално, с правца манастира. Ова два батаљона требало је споразумно да организују напад[19], а по уништењу непријатеља у вароши и на гробљу требало је да садјејствују средњој колони при уништењу непријатељевих снага на аеродрому.

Напад је требало да почне једновремено на свим правцима, тачно у 21 час 4. маја. Штаб бригаде је скренуо пажњу свим батаљонима да напад изведу брзо и енергично. Јединице које прве уђу у варош имале су задатак да паљењем баштенских ограда и сламарица које нађу у кућама створе веће ватре, како ради оријентације осталим нашим јединицама, тако и ради што веће дезорганизације непријатеља.

Убацивање дијелова дуж Лима требало је да олакша минобацачка ватра коју је требало да отворе средња и лијева колона непосредно пред почетак напада.

На примјерку заповијести достављеном 3. батаљону командант бригаде Нико Стругар, дописао је: „Уколико ваш батаљон стигне у град прије средње колоне, настојте свим силама да спријечите прелаз преко моста ка Харемима".

Пошто су 1. и 2. батаљон и Ударни батаљон Комског одреда били најудаљенији, наређено им је да почну напад у 12 часова 4. маја. При том им је наглашено да још у току дана очисте рејон до линије Шекулар-Ријека Марсенића, а затим, без задржавања, да наставе покрет одређеним правцима, како би у 23 часа прешли у напад на Буковац, главну непријатељеву отпорну тачку на десној обали Лима.[20]

Мање непријатељеве снаге дуж десне обале Лима нијесу успијевале да задрже наше јединице, јер би се при сваком покушају отпора нашле под унакрсном ватром дијелова 1. и 2. батаљона с обје стране Лима. Нешто јачи отпор четници су предвече организовали у рејону Ријеке Марсенића. Међутим, захваљујући добро координираној ватри 1. и 2. батаљона, и овај отпор је

[19] У заповијести се о томе каже: „Ову ће акцију оба штаба батаљона извести у заједници".

[20] То наређење није сачувано, али се из поменутог извјештаја штаба бригаде од 9. маја види да је било издато.

брзо савладан. Тако су ова два батаљона до мрака очистили територију јужио од Ријеке Марсенића, како је било и планирано.

Ударни батаљон је затим наставио покрет одређеним правцем, не наилазећи на отпор непријатеља. Први батаљон је такође без отпора избио до Бара Аџиновића, гдје је непријатељ, дијелом својих снага с Буковца, покушао да га задржи. Након што је осујетио тај непријатељев покушај, 1. батаљон се прикупио у рејону села Загорја.

Пошто је, мимо очекивања, непријатељев отпор на десној обали Лима релативно лако савлађивао, командант батаљона Милорад Ивановић је, изгледа, цијенио да се ни на Буковцу не налазе јаче снаге. Стога је упутио само 1. чету да заузме ово узвишење. Међутим, непријатељеве су снаге овдје биле јаче, а њихов отпор знатно жилавији него што је командант претпостављао. Четници су у два маха одбацили 1. чету, те је командант 1. батаљона био принуђен да у нападу ангажује још једну своју чету. Када су бомбаши обје чете, у пратњи пушкомитраљеза, напали четничке положаје, изгледало је да гори врх Буковца. Снажном јуришу чета 1. батаљона, који је услиједио послије бомбашког напада, непријатељ није био у стању да одоли. Око 2 часа 5. маја, он је напустио Буковац, а убрзо затим и Јасиковац, и повукао се у правцу на који су сада вршили притисак 1. и Ударни батаљон.[21] Поред угашених ватри, на Буковцу су нађени врући кукурузни хљебови који су се још пушили, месо, које је, сложено у

[21] На Буковцу се изненада појавио у стрељачком строју 1. батаљона један непознати војник, који је одавао утисак гогјана човјека. На питање наших бораца ко је, одговорио је: „Наши смо!"

Петар Војводић је у њему препознао четника, па га је упитао: „Знаш ли ти да смо ми партизани?" Четник је одговорио питањем: „А шта сам ја него партизан?" Тада се Војводић нашалио: „Али, несрећниче, ми смо четници!" Сав озарен, пијанац је одговорио: „Па и ја сам четник и то још какав! Ја сам командант милиције за срезове Беране и Андријевицу." Ту је завршио своју неславну каријеру Ђоко Рачић, брат злогласног атентатора на Стјепана Радића, 1928. године у Народној скупштини, Пунише Рачића.

сандуцима за шећер, било спремљено за кување и друге намирнице.

Други батаљон је послије Ријеке Марсенића наишао на непријатељев отпор тек на Градини (к. 1010), али је брзо успио да га савлада. По избијању у рејон Буча, штаб батаљона се повезао са штабом бригаде, који му је овдје још једанпут прецизирао задатак. Убрзо затим 2. батаљон и Берански батаљон Комског одреда прешли су у напад дуж Лима, с намјером да се што прије пробију у центар вароши. Код Буча и Пешаца они су морали да газе Бистрицу, хладну и дубоку до појаса и да савлађују четничке засједе, због чега су задржани у висини Пешаца. Тек када је Андријевички батаљон извршио притисак на Пешца са сјеверозападне стране, нешто је ослабио отпор на правцу 2. батаљона и овај је, послије једног снажног јуриша, успио да одбаци непријатеља и упадне у варош. Савлађујући отпор појединих четничких група у вароши, 2. батаљон је нешто иза поноћи избио пред џамију, на коју је одмах постављен пушкомитраљез. Чим је овај пушкомитраљез отпочео дејство, и чим су у близини џамије биле запаљене велике ватре, предњи дијелови 2. батаљона су се повезали с дијеловима 3. батаљона, који је већ био упао у варош и заузео мост на Лиму.

Трећи и 4. батаљон су такође у одређено вријеме прешли у напад. Већ на самом почетку 3. батаљон је наишао на снажан отпор. На његовом правцу се налазила добро наоружана група недићеваца, која је рејон гробља ставила под јаку ватру митраљеза и лаких минобацача. Због тога се лијево крило 3. батаљона у току наступања помјерило удесно, јер су споменици у гробљу пружали нешто више заклона. Тако се у малом гробљу згомилао читав батаљон. Непријатељ је тада јаку ватру сасредио баш на гробље; мада су наши дијелови већ били у непосредној близини непријатељевих ровова, ипак је њихов даљи покрет био сасвим закочен. Уочивши то, командант батаљона потпоручник Јанко Машановић је појурио ка првој линији с узвиком: „Команде чета, комунисти и скојевци, равнање по команданту батаљона! Прва чета лијево, другови, напријед! Равнање по команданту батаљона!" Присуство коман-

данта, који је не заклањајући ее пројурио кроз гробље, покренуло је читав батаљон: он је незадрживо јуришао на непријатељеве ровове. Четници и недићевци нијесу били у стању да одоле овом јуришу, већ су се у паници разбјегли и без реда се повукли у варош.

Трећи батаљон је наставио напад у вароши. Командант батаљона се с дијелом 1. чете пробио до моста, заузео га, а затим на њему оставио једну десетину с младим и изванредно одважним пушкомитраљесцем Јагошем Перовићем. Главнина батаљона је наставила уништавање непријатељевих упоришта у вароши.

Четврти батаљон је у току дана припремио елементе за минобацач, тако да су по паду мрака непријатељеви ровови на правцу напада овог батаљона били подвргнути снажној и прецизној ватри. Због тога четници на том правцу с почетка нијесу ни пружили јак отпор. Међутим, у граду, гдје минобацачка ватра није могла бити тако ефикасна, настављена је жилава улична борба, у којој су одлучивали аутоматска оруђа и ручне бомбе. Бомбе су, местимично, бацане и преко ниских кућа у сусједне улице. Водник из 4. батаљона Миличко Вучетић налетео је иза једног угла на пушку неког недићевца. Ипак, успио је да помјери врх цијеви и избјегне сигурну смрт. Иако му је куршум раејекао длан лијеве руке, Миличко је зграбио недићевца и задржао га док није пристигла група бораца 4. батаљона, која је збринула рањеника и његовог заробљеника. Минобацач 4. батаљона је, за вријеме уличне борбе, испалио неколико граната по Харемима, ради подршке 1. батаљона.

Изложени притиску са свих страна, четници су покушавали да се повуку преко моста, али су дијелови 1. чете 3. батаљона увијек успијевали да их одбаце. Четницима тада није преостало ништа друго него да покушају да се повуку газећи Лим. Вода је, међутим, била веома дубока и појединачно се није могла газити. Четници су се хватали за руке и тако, у дугим ланцима, покушавали да прегазе Јlим, али су наши дијелови пристизали на обалу и снажном ватром тукли ове ,,живе ланце", који су се мјестимично кидали и подлијегали бујици. А када су се, под притиском 1. и Ударног бата-

љона, повукли четнички дијелови е Јасиковца, било је уништено и посљедње жариште отпора беранске посаде.

У току овог напада непријатељ је имао сљедеће губитке: 105 мртвих, преко 120 рањених, 30 заробљених и око 150 војника утопљених у Лиму. Заплењен је 1 митраљез, 4 пушкомитраљеза, већа количина муниције и нешто архиве Павла Ђуришића.

Наши губици су били: 15 погинулих (од којих 10 из 7. бригаде, а 5 из Комског одреда) и 47 рањених (10 из одреда а остали из 7. бригаде).[22] Међу погинулима су били командант 3. батаљона, потпоручник Јанко Машановић, вршилац дужности командира 2. чете Вељко Крушка и помоћник политичког комесара 1. чете Саво Вујошевић.[23] Међу рањеницима је такође био већи број четних и водних руководилаца. Неколика борца су погинула поред гимназије чији су ђаци били.

План штаба бригаде за извођење овога напада био је веома добар. Он је обезбјеђивао да се удаљеније јединице правовремено привуку, а сам напад на непосредну одбрану вароши једновремено изведе свим расположивим снагама. Сем тога, биле су предвиђене мјере да се непријатељева посада разбије на дијелове, спријечи њихово евентуално пребацивање преко Лима и обезбиједи уништење овако изолованих група. У том смислу је нарочито значајно што је Нико Стругар наредио 3. батаљону да заузме мост на Лиму, уколико уђе у варош прије 2. батаљона, коме је ово иначе био један од најважнијих задатака.[24]

Иако 2. батаљон није успио да се брзо убаци у варош, ипак је, захваљујући енергичном дјејству 3. ба-

[22] Наведени извјештај штаба 7. бригаде, пов. бр. 62, 9. маја 1944; изјаве Драгутина Радовића, Луке Челебића, Јована Жарковића, Радивоја Ђуришића и Радмила Машковића.

[23] У ствари, Јанко Машановић је био рањен у уличним борбама и изнесен до манастира. Вјероватно увјерен да неће преживјети, а и под тешким утиском самртног ропца два своја млада четна руководиоца, Вујошевића и Крушке, као и због великог броја других рањеника из батаљона, он је извршио самоубиство.

[24] Заповијест штаба бригаде за овај напад коришћена је на официрским курсевима при штабу 2. корпуса као примјер како треба организовати напад на насељено мјесто.

таљона, идеја штаба бригаде о цијепању непријатељевих снага потпуно остварена. Штавише, продором 3. батаљона до моста не само што је пресјечена веза између непријатељевих снага на десној обали Лима и оних у вароши, него су и снаге у самој вароши биле поцијепане, што је у великој мјери допринијело њиховој дезорганизацији и, на крају, њиховом потпуном поразу. Колико је био деморалисан и онај дио четничке посаде који је успио да се извуче из Берана види се по томе што је муслиманска милиција из Шекулара и Сјекирице успјела да га дијелом разоружа а да не наиђе ни на какав отпор. Само мали број четничких снага успио је да се пребаци за Врмошу и, касније, за Подгорицу.

Овдје посебно треба истаћи улогу команданта 3. батаљона, Јанка Машановића. Живо пратећи рад свога батаљона, он је уочио критични тренутак када је његова интервенција била неопходна. Том интервенцијом не само да је сломљен четнички отпор, него су 1. и 2. чета спашене од тежих губитака. Та је интервенција била пресудна не само за 3. батаљон, него и за успјех бригаде у цјелини.

Ослобођење Берана имало је и велики политички значај. То је било посљедње упориште у Црној Гори у коме су се још држали недићевци. Ликвидацијом Берана покопана је идеја о присаједињењу Црне Горе Недићевој квислиншкој творевини. Црногорским четницима је био задат тежак ударац, због чега су они све мање имали изгледа да у Васојевићима нађу неко уточиште. То се нарочито видјело по свесрдном пријему бораца 7. бригаде у Беранама и у околним селима, и по великом броју младих бораца који су тих дана добровољно ступили у бригаду. Митинг који је организован у граду био је масовно посјећен и говор комесара бригаде Ника Ђаконовића топло поздрављен. Рањеницима, који су се у градској болници задржали двадесетак дана, била је посвећена велика пажња, и у погледу снабдијевања и у погледу његе и осталих услуга. С нашим болничаркама у болници је свако вече дежурало по неколико омладинки из Берана.

Штаб 7. бригаде са старим Миљаном Ивановићем и групом млађих руководилаца

Јанко Магиановић, први командант 3. батаљона

Штаб бригаде стиже на Биоче у љето 1944. Напријед су: Нико Стругар, Митар Пилетић и Бранко Таџовић

Група санџачких руководилаца с помоћником политичког комесара 7. бригаде (у средини) Крстом Гроздановићем

БОРБЕ У БИХОРУ И ПЕШТЕРУ

Послије ослобођења Берана штаб 7. бригаде је имао податке да се група од око 250 до 300 четника задржала у Шекулару, с главнином у рејону села Грачанице и Крушева. Због тога је одлучио да с дијелом својих снага, Допунским батаљоном 2. корпуса и дијеловима Комског одреда који су му привремено били стављени на располагање потпуно очисти тај дио лимске долине. У том циљу је, поред придатих дијелова, ангажовао свој 4. батаљон, који је по ослобођењу Берана успјешно гонио непријатеља у правцу Полице и у долини Љешнице заплијенио дио четничке архиве.[1]

Напад је требало да се изврши ноћу 7/8. маја. Међутим, у први мрак 7. маја, прије него што је Допунски батаљон заузео своје положаје на Лиму, између Крушева и Суђеске, четници су се пребацили на лијеву обалу ријеке, дијелом преко моста у Крушеву, а дијелом у Мурини, и повукли се у Врмошу, на албанску територију.[2] Тако су покрети наших јединица завршени без борби. Допунски батаљон је тада добио задатак да контролише Полимље и рејон села Крушева, Цецуна и Ђулића; 4. батаљон 7. бригаде шири рејон Андрејевице а Васојевићки ударни батаљон рејон Грачанице. Остали батаљони 7. бригаде су задржани у рејону Берана да би затворили правце од Рожаја и Бихора. Пошто је непри-

[1] Зборник докумената, III, 7, 234, заповијест штаба 7. бригаде, оп. бр. 24, 7. маја 1944.

[2] Исто, наведени извјештај 7. бригаде, пов. бр. 62, 9. маја 1944. и бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 51, 20. маја 1944; Р. Л е к и ћ, н. д., стр. 468.

јатељ у Васојевићима био потучен, штаб 7. бригаде је сматрао да је довољно у рејону Андријевице задржати Допунски батаљон и дијелове Комског одреда а у рејону Берана два батаљона 7. бригаде.[3] Сличног мишљења био је и штаб 3. дивизије, који је 8. маја предложио штабу 2. корпуса да се три батаљона 5. бригаде оријентишу ка комуникацији Пријепоље—Сјеница, а два батаљона 7. бригаде да се привуку у рејон Бијелог Поља. Они би, са линије Бијело Поље—Бистрица—Баре, затварали правце од Пештера и служили за прихват батаљона 5. бригаде, уколико би их непријатељ потиснуо од Сјенице.[4] Штаб корпуса је прихватио овај предлог, па су с тим у вези одмах издата потребна наређења.[5]

Деветог маја су 1. и 3. батаљон, под командом замјеника команданта бригаде Миливоја Грозданића, извршили покрет за Бијело Поље. Штаб бригаде се задржао у Беранама, у чијем је рејону остала и главнина бригаде.[6] 10. маја, пошто су стигли у Бијело Поље, 1. батаљон је упућен у рејон села Радојева Глава, Савино Поље, Костеница, са задатком да извиђа и чисти терен ка Пештеру и да, у исто вријеме, служи за прихват дијелова 5. бригаде, уколико се за то укаже потреба. 3. батаљон је задржан у рејону села Оброва и Лознице. Његов задатак је био да извиђа у правцу Курила (т. 1315) и уз десну обалу Лима.[7]

Већ 11. маја, у току извиђачких дјејстава ка Сјеници и Пештеру, 1. батаљон је ухватио везу с дијеловима 5. бригаде, разбио неколико мањих четничких група и заплијенио 12 пушака. 2. батаљон је на Смиљевици

[3] Исто.

[4] ОД 3. дивизије и Дневник Р. Вукановића, биљешке за 8. мај 1944.

[5] ОД 2. корпуса, биљешка за 8. мај 1944.

[6] Зборник докумената, III, 7, 240, наређење штаба 7. бригаде, к. оп. бр. 25, 9. маја 1944.

[7] Наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 51; ОД 3. дивизије и Дневник Р. Вукановића, биљешке за 9. и 10. мај 1944; Зборник докумената, III, 7, 242, наређење штаба 3. дивизије, оп. бр. 28, 10. маја 1944; *Ослободилачки рат,* 2, 220.

(к. 1276) такође разбио једну четничку групу, убио три и заробио два четника.[8]

Штаб бригаде је развио живу политичку активност у рејону Берана. Начелник штаба бригаде Салих Радончић посебно је организовао састанке с муслиманским становништвом овога краја. Оно је изразило позитивно расположење према народноослободилачкој борби и нашој војсци и обећало да „неће дозволити азил четницима" на својој територији.[9] Сличне знаке позитивног расположења према нашој борби испољавало је муслиманско становништво из рејона Плава, Гусиња и Рожаја.

Група руских заробљеника, која је била у саставу њемачких јединица, 16. маја је убила једног њемачког официра у Гусињу и с оружјем избјегла на слободну територију.[10]

У току 16. и 17. маја непријатељ је одбацио три батаљона 5. бригаде с комуникације Пријепоље—Сјеница и избио на Коритник (т. 1472) и Јадовник, а наредних дана приступио утврђивању својих положаја, у жељи да спријечи нове продоре 5. бригаде ка сјеверу. Истовремено су удружене енаге муслиманеке милиције и четника с Пештера потисле истурене дијелове 1. батаљона 7. бригаде с линије Градина—Градац (к. 1202)—Шиповице—Брезовац.[11]

Да би се олакшао положај 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије, које су се послије тешких двомјесечних борби, под притиском непријатеља, повлачиле из Србије, штаб 3. дивизије је одлучио да ноћу 19/20. маја пређе у напад на сектору 5. и 7. бригаде. У току дана, 19. маја, извршене су потребне припреме, па је напад потпуно успио. Пета бригада је разбила непријатељеве снаге на Јадовнику, повезала се с јединицама 2. и 5. дивизије и омогућила им пребацивање на лијеву обалу Лима. У исто вријеме је и 1. батаљон 7. бригаде, уз ми-

[8] Наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 51; ОД 3. дивизије, биљешка за 14. мај 1944.

[9] ОД 3. дивизије, биљешка за 15. мај 1944.

[10] У Операцијском дневнику дивизије, у биљешци за 16. мај, каже се да је било 38 Руса, а у биљешци за 19. мај каже се да их је у Колашин стигло 36.

[11] ОД 3. дивизије, биљешке за 15—19. мај 1944.

нималне еопетвене губитке од једног мртвог и једног рањеног, одбацила непријатеља на линију село Годијево—Остроноша (к. 1301)—Петрово брдо. Батаљон је при том убио 6 непријатељевих војника и заплијенио један митраљез.[12]

Да би 2. и 5. дивизији, које су биле исцрпљене дананоћним борбама и маршевима, осигурао дужи одмор, штаб 2. корпуса је извршио нови размјештај јединица. Тако је 37. дивизија, без 8. црногорске бригаде, упућена сјеверно од комуникације Пријепоље—Пљевља. У рејону Пљеваља и Бродарева, размјештена је 5. крајишка дивизија. Трећа дивизија, привремено ојачана 8. црногорском бригадом, требало је да се размјести на десној обали Лима, јужно од комуникације Пријепоље—Сјеница, с тим да њена 9. бригада оетане и даље у рејону Подгорице. Друга пролетерска дивизија упућена је у рејон Беране, Андријевица.[33] Главнина 7. бригаде је 25. маја пребачена из Берана у рејон Бијелог Поља. Њена болница се смјестила у Равној Ријеци а интендантура у селу Лозни.[14]

Ни послије пребацивања 2. и 5. дивизије преко Лима није престао непријател^ев притисак на јединице 3. дивизије. Њене бригаде, смјештене на десној обали Лима, стално су узнемиравали један батаљон њемачке ,,шуц полиције", око 300 четника под командом Рада Корде и припадници муслиманеке милиције. Штаб дивизије је цијенио да непријатељ у овом рејону располаже са око 1.500 војника. Својим сталним нападима особито на дијелове 5. бригаде, они су, у ствари, активно бранили комуникацију Пријепоље—Сјеница. Да би се ослободио њиховог притиска и успјешно извршио задатак који му је поставио штаб корпуса, штаб 3. дивизије је одлучио

[12] ОД 3. дивизије, Дневник Р. Вукановића, биљешке за 19, 20. и 21. мај 1944; Зборник докумената, III, 7, 295, бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 54, 13. јуна 1944.

[13] Н. Јовићевић, н. д., 325—326; ОД 2. корпуса, биљешка за 22. мај 1944; Зборник докумената, III, 7, 253, штаб 2. корпуса штабу 37. дивизије, пов. бр. 145, 22. маја 1944.

[14] ОД 3. дивизије, Дневник Р. Вукановића, биљешке за 23—25. мај 1944; Зборник докумената, III, 7, 256, штаб 7. бригаде штабу 2. и 4. батаљона, болници и интендантури, оп. бр. 28. 24. маја 1944. и наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 54.

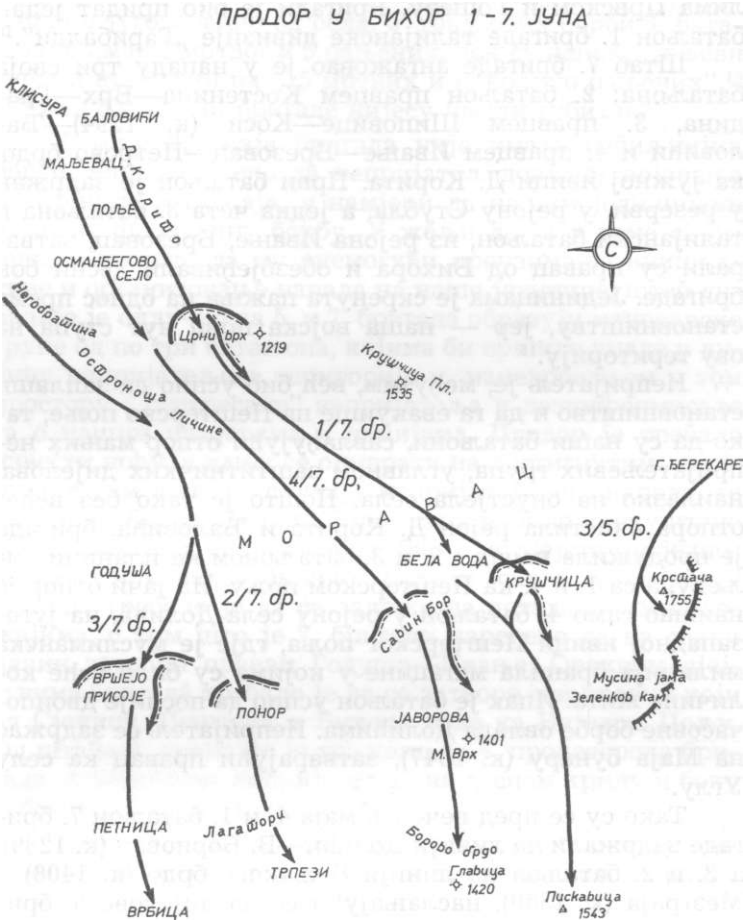

да нападне ове квислиншке формације и то са 5, 7. и 8. бригадом.

Седма бригада је добила задатак да се прикупи у рејону села Шиповица, Стубла, Костенице и Мокрог Луга и разбије непријатељеве снаге у рејону села Доњег Корита и Ђаловића. При томе је требало да тежи да непријатељеве снаге обухвати с југа и набаци их пред јединице 5. бригаде које буду дјејетвовале ка се-

лима Црвском и Гошеву. Бригади је био придат један батаљон 1. бригаде талијанске дивизије „Гарибалди".[15]

Штаб 7. бригаде ангажовао је у нападу три своја батаљона: 2. батаљон правцем Костеница—Врх—Градина, 3. правцем Шиповице—Коси (к. 1294)—Ђаловићи и 4. правцем Ивање—Брезовац—Петрово брдо, ка јужној ивици Д. Корита. Први батаљон је задржан у резерви, у рејону Стубла, а једна чета 3. батаљона и талијански батаљон, из рејона Ивање, Брезовац, затварали су правац од Бихора и обезбјеђивали десни бок бригаде. Јединицама је скренута пажња на однос према становништву, јер — наша војска први пут ступа на ову територију.[16]

Непријатељ је, међутим, већ био успио да заплаши становништво и да га евакуише на Пештерско поље, тако да су наши батаљони, савлађујући отпор мањих непријатељевих група, углавном заштитничких дијелова, наилазио на опустјела села. Пошто је тако без већег отпора очистила рејон Д. Корита и Ђаловића, бригада је продужила напад с 2. и 3. батаљоном ка планини Гиљеву, а са 1. и 4. ка Пештерском пољу. На јачи отпор је наишао само 4. батаљон у рејону села Долића, на југозападној ивици Пештерског поља, гдје је муслиманска милиција бранила магацине у којима су биле веће количине жита. Ипак је батаљон успио да послије двоипочасовне борбе овлада Долићима. Непријатељ се задржао на Маја бунару (к. 1347), затварајући правац ка селу Углу.

Тако су се пред вече 28. маја 4. и 1. батаљон 7. бригаде задржали на линији Долићи—В. Борновац (к. 1289), а 3. и 2. батаљон на линији Бељаково брдо (к. 1408)—Мезграја (к. 1350), наслањајући се на дијелове 5. бригаде у рејону Озрена.[17] У току ноћи 28/29. маја, муслиманска милиција је противнападом повратила Долиће,

[15] Н. Јовићевић, н. д., 331—332; Зборник докумената, III, 7, 258, заповијест штаба 3. дивизије, о.бр. 31, 26. маја 1944.

[16] АВИИ, кут. 759, бр. рег. 27/1, заповијест штаба 7. бригаде, оп. бр. 29, 27. маја 1944; ОД 7. бригаде, биљешка за 27. мај 1944,

[17] Зборник докумената, III, 7, 259, штаб 7. бригаде штабу 3. дивизије, пов. бр. 30, 28. маја 1944; наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 54; ОД 7. бригаде, биљешка за 28. мај 1944.

па је 4. батаљон био принуђен да ее повуче на косе западно и југозападно од села. У току ових борби 4. батаљон је имао 1 мртвог и 5 рањених, док су непријатељеви губици цијењени на „15 мртвих и неколико рањених".[18] Остали батаљони бригаде нијесу имали губитака.

У току 29. маја бригада није имала озбиљнијих борби, али је уочено да непријатељ довлачи појачања из Сјенице и Рожаја, у намјери да нашим јединицама наметне фронталну борбу. У жељи да га у томе спријечи, и уопште да му онемогући преузимање иницијативе и организовање напада на наше јединице, штаб дивизије је одлучио да 5. и 7. бригада образују маневарске групе од по три батаљона, којима би вршиле упаде у дубину непријатељеве територије и, маневровањем у том простору, „растресале" непријатеља и дезинформисале га о нашим намјерама и акцијама. Продор је требало извести ноћу, а дању се одмарати на достигнутим линијама, с тим да се, у случају непријатељевих напада, те линије не бране одсудно. Бригадама је било препуштено да ускладе рад својих група, било да дјејствују једновремено или наизмјенично. Остале снаге ових двију бригада требало је да се задрже на дотадашњим положајима, с тим што је 7. бригади наређено да на сваки начин затвори правац Годуша—Ивање. Оваквим дјејствима бригада требало је да се затворе сви правци који од Сјенице, Пештера и Бихора воде ка Бијелом Пољу. Од штаба 2. дивизије је тражено да 4. пролетерска бригада „узнемирава непријатеља" на десном крилу и боку 7. бригаде, према Пештеру.[19]

Ноћу 29/30. маја, прије него што је добио ово наређење, штаб 7. бригаде је с 1. и 4. батаљоном извршио

[18] ОД 7. бригаде, биљешка за 28. мај 1944.

[19] Зборник докумената, III, 7, 260, штаб 3. дивизије штабовима 5, 7. и 9. бригаде, оп. бр. 32, 29. маја 1944; ОД 3. дивизије и Дневник Р. Вукановића, биљешке за 29. мај 1944.

Штаб 2. корпуса је још претходног дана био наредио штабу 2. дивизије да једна њена бригада, из рејона Берана дјејствује најпогоднијим правцем „са задатком обухвата и изоловања Бихора са источне стране, повезивања и наслањања на деснокрилне јединице III дивизије" (ОД 2. корпуса, биљешка за 28. мај 1944).

противнапад на рејон Долића и Угла и уепио да одбаци непријатеља из ових села. Наши батаљони су тада посјели Тополу, Маја Бунар и Маја баше (к. 1400). Батаљони су имали 5 рањених и једног несталог, док је непријатељ имао „20—30 мртвих, као и велики број рањених. Заплијењен је један митраљез, са 1000 метака, сигнални пиштољ и нешто резервних дијелова тежих оруђа".[20] Бригада је тада приступила евакуацији жита и брашна којих је у Долићима и у Углу било неколико вагона. Пошто није имала довољно коња и џакова, тражила је да је у томе помогне штаб дивизије.[21]

Тридесетог маја непријатељ је био веома активан према свим бригадама 3. дивизије, а већ око 10 часова, пред положајима 2. и 3. батаљона 7. бригаде, у рејону Бељакова брда, појавила се група непријатељевих тенкова (6 средњих и 2 лака), праћена пјешадијом. Међутим, они се нијесу ангажовали у овом рејону, него тек око 15 часова, у рејону Долића. Тамо су принудили 1. и 4. батаљон да се повуку на линију Жилиндар—Врхови (к. 1484).[22] Четврта пролетерска бригада је тога дана одбацила непријатељеве дијелове из рејона Кацубер (т. 1570)—Турјак (к. 1469), на пола пута Беране—Рожај, али то је било толико далеко да до тјешњег садјејства ове и 7. бригаде није могло доћи.

Штаб 2. корпуса је оцијенио да не поетоје услови за дубље продирање у Пештер, па је јединицама 2. и 3. дивизије наредио да се задрже на положајима које су држале, да се „међусобно повежу и очисте просторију Бихор".[23]

1±1таб 3. дивизије је с тим у вези наредио штабу 7. бригаде да три или, најмање, два своја батаљона упути правцем Долићи—Оштри врх (к. 1393)—Острвица (к. 1517)—село Крушчица—Мусина јама (к. 1629). Задатак

[20] Зборник докумената, III, 7, 262, штаб 7. бригаде штабу 3. дивизије, пов. бр. 32, 30. маја 1944.

[21] Исто.

[22] Исто, бр. 261, штаб 7. бригаде штабу 3. дивизије, пов. бр. 31, 30. маја 1944. и наведена бојна релација 7. бригаде. пов. бр. 54, 13. јуна 1944.

[23] ОД 2. корпуса, биљешка за 30. мај 1944.

тих батаљона је био да затворе тај правац и онемогуће непријатељу „извлачење са просторије Бихора".[124]

Да би имао прикупљеније снаге, штаб бригаде је 30. маја увече привукао 2. и 3. батаљон у Ђаловиће. То је било у складу и с поменутим наређењима штаба 2. корпуса и штаба 3. дивизије о даљем дјејству бригаде. Међутим, непријатељ је 31. маја продужио енергичан напад и потиснуо 4. батаљон ка Кориту. Први батаљон је такође снажно нападнут, али је успио да се задржи на Врховима. Тада је штаб бригаде наредио да 2. батаљон упути двије своје чете из Ђаловића, преко Корита, за Црни врх, с тим да изврше бочни удар на непријатељеве снаге које нападају 1. батаљон. Наши батаљони су, у први мах, успјели да одбаце непријатељеве снаге, али је изненадна појава тенкова, иза једне косе на Петровом брду, према 2. чети 2. батаљона, потпуно измијенила ситуацију. У ствари, баш у вријеме када су наступали њемачки тенкови изнад Пештера су се појавили савезнички авиони, који су у великим формацијама летјели ка Румунији. Од снажне буке њихових мотора нијесу се могли чути њемачки тенкови. Они су изненађени 2. батаљон засули снажном ватром и нанијели му тешке губитке: 6 мртвих, 5 несталих и 10 рањених бораца. Међу погинулима су били командир 2. чете Вуксан Гаговић, његов замјеник Душан Ковачевић, политички комесар чете Божидар Петровић и четна болничарка Дара Андесилић. Ова пожртвована болничарка је погинула уз командира Гаговића кога је, смртно рањеног, покушала да изнесе.

Наши батаљони су се морали повући, и то, 2. ка Ђаловићима а 4. чак ка селу Врху. Губици од тенкова били би много већи да таласасто земљиште није пружало услове да се рањеници извуку. Кад се 2. чета 2. батаљона, послије борбе, прикупила, недостајала је готово половина бораца. Сви преживјели су показивали помоћнику политичког комесара чете, Анти Паићу, једином преживјелом члану команде, рупе на торбицама и одјећи које су направили куршуми и чудили се како су преживјели овај изненадни напад тенкова.

[24] Зборник докумената, III, 7, 263, штаб 3. дивизије штабу 7. бригаде, оп. бр. 34, 30. маја 1944.

Први батаљон се и даље држао на Врховима, док је 3. батаљон упућен на положаје сјеверно од Годијева. Пошто је и сам имао осјетне губитке, непријатељ се повукао ка Црном врху.[26]

У споразуму са штабом 5. бригаде штаб 7. бригаде је без обзира на умор, исцрпеност и губитке, одлучио да још исте ноћи пређе у противнапад, у духу наређења штаба дивизије и штаба корпуса за дејство маневарским групама и за чишћење Бихора. На ноћни напад штабови бригада су се одлучили у првом реду због тенкова, јер ови „у току ноћи не могу помагати своју пјешадију'\ Маневарска група 7. бригаде је с линије Ђаловићи—Шиповице требало да напада ка Црном врху и селу Личинама. Јединицама је скренута пажња да је непријатељ „увалио... комору" у простор Црни врх, Ђаловићи, па треба настојати да се она заплијени. Нарочито је наглашено да се мора искористити ноћ, да се непријатељ што даље одбаци, због чега је у нападу требало да буде дрзак и енергичан. Било је предвиђено да напад почне најкасније у 1 час 1. јуна.[26]

Непријатељеве снаге, вјероватно изненађене овим ноћним нападом, а и саме заморене борбама од претходних дана, нијесу пружиле снажнији отпор. Тако су батаљони 7. бригаде без већих тешкоћа наступали до Црног врха, а када су на Црном врху 1. и 4. батаљон савладали отпор непријатељевих дијелова, читавој бригади је био олакшан продор ка југоистоку. Гонећи разбијене непријатељеве дијелове, бригада је предвече избила на линију села Вршево—Понор—Јаворова—Савин Бор—Крушчица. Пошто је 4. пролетерска бригада наступала

[25] Н. Јовићевић, н. д., 344—345; ОД 7. бригаде, биљешка за 30. и 31. мај 1944; наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 54; Зборник докумената, III, 7, 266, штаб 7. бригаде штабу 3. дивизије, пов. бр. 34, 2. јуна 1944.

Колико су борци 2. батаљона, и поред изненађења, били присебни, свједочи податак да је један тенк био погођен са осам метака противтенковске пушке. Међутим, његов оклоп Је био тако јак да му ни ови директни погоци нијесу учинили штете (наведени извјештај 7. бригаде, пов. бр. 34).

[26] Зборник докумената, III, 7, 264, Заповијест штаба 7. бригаде, оп. бр. 33, 31. маја 1944.

преко Пиекавице (т. 1543) ка Мусиној јами (к. 1629), непријатељу, који се главнином снага повукао ка Рожају, било је онемогућено да евакуише становништво, намирнице и стоку. Седма бригада је у Годуши заплијенила вагон пшенице, коју је тамо склонио неки трговац зеленаш.

У току ових борби, које су, по резултатима, осјетно превазишле постављене задатке, бригада је имала 5 рањених бораца, од којих два од њемачке извиђачке авијације.[27]

Већ од 2. јуна у Бихор су почела да пристижу појачања јединицама муслиманске милиције. Током читавог тога дана, а нарочито по подне, оне су покушавале да одбаце јединице 7. бригаде са линије Крушчица—Савин Бор—Јаворова. Особито у рејону Јаворове ови напади су повремено били веома јаки, али их је бригада успјешно одбијала и тако сачувала своје положаје.[28]

Тога дана је непријатељ избио до села Црвског. Због тога је 5. бригада морала да повуче два своја батаљона из рејона Долића и Угла, да би одбацила те непријатељеве снаге. С тим у вези је лијевокрилни, 1. батаљон 7. бригаде, на основу договора штабова бригада, повучен на Острвицу и Бајров гроб (к. 1444), да би садјејствовао батаљону 5. бригаде који је ангажован на извлачењу жита из Долића и Угла. У исто вријеме дио снага 4. батаљона 7. бригаде помјерен је према Крушчици. Мада доста развучене, снаге бригаде су и наредна два-три дана успјешно одбијале све непријатељеве нападе и спрјечавале његове покушаје да овлада рејонима

[27] Наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 54, 13. јуна 1944; Зборник докумената, III, 7, 266, штаб 7. бригаде штабу 3. дивизије, пов. бр. 34, 2. јуна 1944, бр. 298, бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 57, 16. јуна 1944; ОД 7. бригаде, биљешка за 1. јун 1944; ОД 3. дивизије и Дневник Р. Вукановића, биљешке за 1. и 2. јун 1944.

До већег ангажовања 2. дивизије на овом правцу није дошло због потребе јачања њене одбране према Чакору (Н. Јовићевић, н. д., 348—349).

[28] ОД 7. бригаде и ОД 3. дивизије, биљешке за 2. јуни 1944; Зборник докумената, III, 7, 268, штаб 7. бригаде штабу 3. дивизије, пов. бр. 35, 3. јуна 1944. и бр. 298, наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 57.

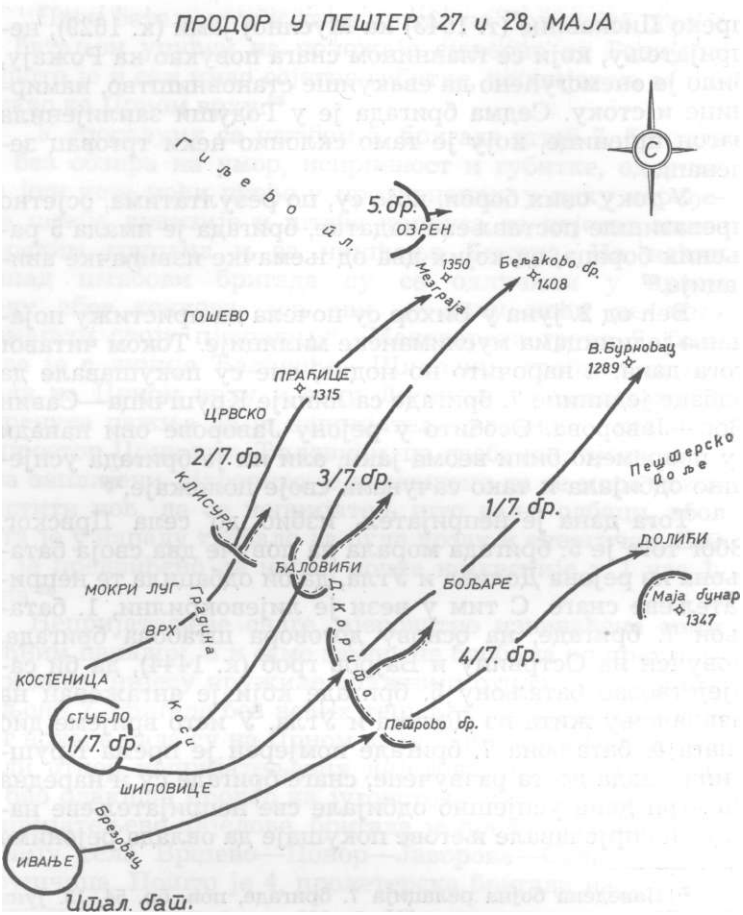

Јаворове, Савиног Бора и Крушчице.[29] У борбама које је водила 4. јуна, 7. бригада је имала 2 мртва и 3 рањена борца, док су непријатељеви губици цијењени на

[29] Трећег јуна, у рејону села Вршева, на осматрачници 3. чете 3. батаљона био је Саво Думовић, један од најбољих десетара у овом батаљону, који се тек био вратио из бригадне болнице са још незалијеченом раном из Берана. Предвече, кад већ

„око 60 мртвих и велики број рањених".[30] Седам непријатељевих војника је било заробљено. Сви еу они након што еу разоружани — пуштени кућама.

Штаб 3. дивизије је послије тих борби цијенио да пред његовим бригадама нема јачих непријатељевих снага, тј. да су то углавном снаге које бране гарнизоне Рожај, Сјеницу и Пријепоље само су повремено активне, маневришући „с лијевог на десно крило распореда. * . дивизије'.[31] Будући да су 5. и 7. бригада биле преузеле иницијативу на правцу Пештера и, нарочито, Бихора, а главни задатак дивизије је и даље био затварање праваца од Пријепоља и Сјенице ка Бијелом Пољу, штаб дивизије је цијрнио да је то и прави тренутак да његове бригаде очисте Бихор од непријатељевих снага и, у наслону на дијелове 2. пролетерске дивизије, изолују ову просторију од дијела Пештера који је непријатељ још контролисао. У складу с таквом процјеном, одлучено је да се 7. бригада ангажује у правцу Мусине јаме, ради обезбјеђења наслона на 4. пролетерску бригаду, а затим да настави чишћење Бихора. За обезбјеђење њене позадине требало је да се прикупе три батаљона 1. бригаде талијанске дивизије „Гарибалди", на просторији Ивања, Шиповица, Негобратине.[32] Но, како они уопште нијесу дошли, 7. бригади је привремено придодат 3. батаљон 5. бригаде.

Штаб 7. бригаде је цијенио да у Бихору има око 1.500 непријатељевих војника, претежно припадника муслиманске милиције. Он је 3. батаљону 5. бригаде наредио да напада југозападно од Ђерекара, посједне Градину (т. 1752), Мусину јаму и Зеленков камен (к. 1629) и са њих обезбјеђује лијеви бок 7. бригаде. Први

није било борбе, један залутали метак га је смртно ранио, а затим се задржао у бутини његовог брата од ујака, борца Душана Вукићевића. Саво је то вече подлегао на путу за болницу, а Душан, за кога се причало да је у свакој борби рањаван, преживео је рат са тим куршумом у нози.

[30] Наведени извјештај 7. бригаде, пов. бр. 37, 4. јуна 1944.

[31] Зборник докумената, III, 7, 267, штаб 3. дивизије штабовима 5, 7. и 9. бригаде, оп. бр. 36, 3. јуна 1944.

[32] Исто.

батаљон 7. бригаде добио је задатак да напада преко извора Бијеле воде и Дахча ријеке ка Пискавици; 4. батаљон да преко Јаворове и Боровог брда (т. 1503) напада ка Главици (к. 1420); 2. батаљон да преко села Понора и Трпеза надире ка Тарханешу а 3. батаљон да напада правцем Присоје—село Петница—село Врбица. Штабовима батаљона је наглашено да напад изведу „дрско и енергично", да продру што дубље у непријатељев распоред, те да се активним бочним дјејствима батаљони међусобно потпомажу.[33]

Напад је почео у 22 часа ноћу 5/6. јуна. Непријатељ је пружио веома жилав отпор, који је сломљен тек послије двочасовне борбе. До јутра су наше јединице овладале Крстачом, Мусином јамом, ширим рејоном Јаворове, а на десном крилу избиле у висини села Радманаца. Борбе су настављене и 6. јуна и ноћу 6/7. јуна. Особито су биле жестоке код Петњице и у рејону Пучпоља, Боровог брда и Главице. У једном од бројних противнапада на Главицу непријатељ је стигао и до положаја митраљеског вода 3. батаљона. Само захваљујући снажним и одлучним митраљесцима Драгу и Милутину Мићновићу спасени су митраљези. Браћа Мићновић су их на леђима изнијели, док је неколико коња с муницијом пало непријатељу у руке.[34] Бригада је тек послије тридесетшесточасовне борбе и уз велике напоре савладала жилавог противника и очистила рејон села Мировца, Трпеза, Лагатора, Петнице и Врбице. Трећи батаљон 5. бригаде је с великим пожртвовањем заустављао надмоћнијег противника и успјешно штитио лијево крило и бок бригаде.

У овим борбама, према оцјени штаба 7. бригаде, непријатељ је само на фронту љевокрилних батаљона имао 30 мртвих и више од толико рањених, док су наши батаљони, рачунајући и 3. батаљон 5. бригаде, имали 5 мртвих и 7 рањених. Трећи батаљон 5. бригаде и 1. батаљон 7. бригаде заплијенили су по један митраљез

[33] Зборник докумената, III, 7, 271, заповијест штаба 7. бригаде, оп. бр. 38, 5. јуна 1944.

[34] Изјава Рада Савељића.

„бреду", док је 4. батаљон изгубио један пушкомитраљез. Заплијењено је нешто муниције и опреме.[35]

Петог и 6. јуна њемачке снаге из Пљеваља продрле су ка селу Косаници и потиснуле 4. бригаду 5. крајишке дивизије ка Тари. Штаб 2. корпуса је то оцијенио као намјеру Нијемаца да се преко Његобуђе и Шавника повежу са својим гарнизоном у Никшићу, одакле је и иначе очекиван непријатељев напад, па је одлучио да појача своје снаге на Тари. Због тога је наредио штабу 3. дивизије да смијени дијелове 5. дивизије с правца Пријепоље—Бродарево, како би ови могли да се помјере ка сјеверозападу. Трећој дивизији је постављен задатак да главнином својих снага затвори правац Пријепоље—Бродарево—Бијело Поље, а да на десној обали Лима задржи највише шест батаљона.[36] С тим у вези је штаб 3. дивизије пребацио своју 5. бригаду и пола 8. бригаде на лијеву обалу Лима, док су два батаљона б.бригаде задржани у висини села Врбнице, да затворе правац Сјеница—Бијело Поље. Положаје 5. бригаде, Остроноша—Градац—Клисура—Равни гвозд (к. 1210)—село Вишњево, посјела је 7. бригада. Њен задатак је био да затвори правце који од Сјенице и Пештера воде ка Бијелом Пољу. Прва бригада талијанске дивизије „Гарибалди" требало је да се прикупи у рејону Ивања и Шиповица, ради затварања правца Бихор—Бијело Поље, и да послужи као веза између 7. бригаде и 4. пролетерске бригаде, за коју је било речено да ће се ангажовати према Бихору. Седмој бригади је наређено да испред линије свог дијела фронта упућује мања одјељења, ради извиђања, узнемиравања и заваравања непријатеља.[37]

[35] Зборник докумената, III, 7, 323, бојна релација 5. бригаде за период 1—30. јуна 1944, наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 57; ОД 7. бригаде, биљешка за 6. јуни 1944.

[36] Зборник докумената, III, 7, 273 и 274, телеграми команданта 5. крајишке дивизије штабу 3. дивизије и 2. корпуса, 5. јуна 1944, бр. 275, телеграм команданта, 2. корпуса штабу 5. крајишке дивизије, 6. јуна 1944. и бр. 277, телеграм команданта 2. корпуса штабу 3. дивизије, 6. јуна 1944.

[37] Исто, 279, штаб 3. дивизије штабовима бригаде, оп. бр. 37, 6. јуна 1944; ОД 3. дивизије и Дневник Р. Вукановића, биљешке за 6. јун 1944; Н. Јовићевић, н. д., 356—358.

У току 8. јуна јединице 7. бригаде су посјеле нове положаје. Први батаљон је задржан у Бијелом Пољу, 4. батаљон је посјео положај Градац—Врх и затворио правац од Врхова и Бољара; 2. батаљон је с линије Равни гвозд—Гргаје бранио правац од Праћица (к. 1315) и планине Гиљева а 3. батаљон из рејона Вишњева правце од Гиљева и Јеленка. Штаб бригаде се смјестио у Змињцу.[38] На овим положајима је 7. бригада остала све до 19. јуна. За читаво вријеме њени батаљони готово да и нијесу долазили у додир с непријатељем. Осамнаестог јуна 4. батаљон је повучен у Шиповице, ради одмора, а 1. батаљон је истурен на положаје Негобратина—Градина, с предњим дијеловима на Петровом брду. Штаб бригаде се тога дана пребицио у Савино Поље[39].

Штаб 2. корпуса имао је податке о томе да њемачка команда у Рожају припрема албанске квислиншке јединице и муслиманску милицију за напад на наше снаге на десној обали Лима, с циљем да те снаге одбаце преко Лима и домогну се тактички погоднијих положаја за затварање и одбрану правца према Сјеници, Рожају и Чакору. Да би их предупријединио и чврсто задржао у својим рукама територију на десној обали Лима, толико значајну за нови продор наших снага у Србију и за исхрану наше војске, штаб 2. корпуса је одлучио да с дијеловима 2. и 3. дивизије пређе у напад, да поново очисти Бихор и ослободи Рожај. У нападу је требало да се ангажују по једна и по бригада из обје дивизије, с тим што би свим тим снагама руководио штаб 2. дивизије, а снагама из састава 3. дивизије, штаб 7. бригаде.[40]

Међутим, још 18. јуна док су се наше јединице припремале за овај напад, у рејон Долића су стигле јаче непријатељеве снаге: 14. пук 7. СС-дивизије „Принц Еуген" (без једног батаљона), дијелови пука „Бранденбург" и један комбиновани батаљон из састава њемачке

[38] ОД 7. бригаде, биљешке за 8. и 9. јун 1944; наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 57; ОД 3. дивизије, биљешка за 8. јун 1944.

[39] ОД 7. бригаде, биљешка за 18. јун 1944.

[40] Зборник докумената, III, 7, 302, штаб 2. корпуса штабу 2. и 3. дивизије, стр, пов. бр. 381, 18. јуна 1944.

181. дивизије.[41] Будући да је већ у Пештеру имао своје јаке снаге („шуц-полиција" и муелиманска легија „Кремплер"), непријатељ је, овим појачањем, остварио велику бројну надмоћност над снагама 3. дивизије на десној обали Јlима, па је 19. јуна предузео напад и тако пореметио план штаба 2. корпуса.

Користећи кишу и маглу, већ око 4 часа изјутра, 19. јуна, он је одбацио предње дијелове 1. батаљона 7. бригаде с Петровог брда. 1. батаљон се повлачио ка линији Негобратина—Градац. Око 6 часова уведен је у борбу 4. батаљон, на линији Негобратина—Коси, док се 1. батаљон помјерио ка линији Градац—Градина. У то вријеме су и батаљони талијанске 1. бригаде били принуђени да се повлаче ка Мушином брду. Слабија непријатељева колона упућена ка Црвском није се јаче ангажовала према 2. и 3. батаљону 7. бригаде, али су на батаљоне 8. бригаде вршили снажан притисак непријатељеви дијелови из рејона Тутића и Кулине.

Око подне су нарочито оштре борбе вођене у рејону Градац, Градина, Врх, тако да је 1. батаљон морао да се повлачи преко Тураве (к. 971) ка селу Доцу. Непријатељ је затим појачао притисак на 4. батаљон, у жељи да што прије овлада Курилом, али су 4. батаљон и два талијанска батаљона пружили снажан отпор у рејону Брезовац, Стубло, Мушино брдо, Курило.

Због све јачег непријатељевог притиска штаб 7. бригаде је око 14 часова тражио појачање од штаба 3. дивизије. Штаб дивизије је одговорио да нема снага којима би могао ојачати бригаду, него нека она и бригада талијанске дивизије „Гарибалди" дејствују „онако како захтијева ситуација", а у току сљедеће ноћи приберу снаге и изврше противнапад најпогоднијим правцима и на непријатељево „најосјетљивије мјесто".[42]

На захтјев штаба 3. дивизије, штаб 2. корпуса је наредио да једна бригада 2. пролетерске дивизије на-

[41] АВИИ, кут. 72-А, бр. рег. 3/2-а, изјава њемачког пуковника Михаила Гроса, 10; *Ослободилачки рат,* 2, 221 и 225; Н. Јовићевић, н. д., 388; Историјат 181. дивизије, 207.

[42] Исто, штаб 3. дивизије штабу 7. бригаде, бр. сл. 19. јуна **1944.**

пада правцем Годуша—Оетроноша, у лијеви бок непријатељевих снага које нападају 7. бригаду. Због тога је штаб 3. дивизије накнадно наредио 7. бригади да чим „осјети дејство IV пролетерске бригаде"[43], одмах пређе у противнапад.

Штаб 7. бригаде припремао је противнапад и прије него што му је стигло наређење штаба дивизије. У први мах било је наређено да положаје на линији Равни гвозд—Гргаје посједне 3. батаљон, а да 2. батаљон посједне Хум (т. 1270) и село Мојстир, ради садјејства 1. батаљону, који је требало да напада ка Стублу и Шиповици. Али када је уочен непријатељев продор у долину Бистрице, наређено је да се и 3. батаљон пребаци у рејон Мојстира. Противнапад је требало да се изврши ноћу 19/20. јуна, с тим да се непријатељ разбије и одбаци на полазне положаје. Један примјерак ове кратке заповијести био је послат штабу 8. бригаде (замјенику команданта Николи Поповићу), у рејон Заумског, који је замољен да демонстративним дјејствима својих снага подржи противнапад 7. бригаде. Ради заштите бока и позадине батаљона и ради обезбјеђења сигурније везе с дијеловима 8. бригаде на овом правцу, на Хуму је задржана 3. чета 3. батаљона.[44]

Непријатељ се у току ноћи био повукао у Ђаловиће и на линију Коси—Негобратина, вјероватно у жељи да избјегне ноћни напад на истуреним положајима. Наши батаљони то нијесу знали, па су у противнапад пошли с великим закашњењем.[45] И тек пошто је 2. батаљон, између 4 и 5 часова 20. јуна, избио на Градину и Градац, опажен је покрет једне непријатељеве колоне од Врха ка Турави. Та непријатељева колона није осјетила присуство наших снага у својој позадини. Напавши је изненадно, с леђа, наш 2. батаљон јој је нанио губитке и

[43] Исто, 307, штаб 3. дивизије штабу 7. и 8. бригаде, оп. бр. 37, 19. јуна 1944; ОД 2. корпуса, ОД 3. дивизије и Дневник Р. Вукановића, биљешке за 19. јун 1944; Н. Јовићевић, н. д., 307.

[44] Зборник докумената, III, 7, 318, штаб 7. бригаде штабу 3. дивизије, бр. 43, 26. јун 1944.

[45] То се изричито каже у наведеном извјештају бр. 43, 26. јуна, али тамо није речено кад је противнапад требало да почне.

осјетно је растројио, заплијенио јој десет коња, један „шарац", два телефона и много друге опреме. Успјех би био много већи да је напад настављен, да се 1. чета 2. батаљона није задржала „на претресању руксака и скидању ципела убијених Нијемаца".[46] Непријатељева колона се брзо средила и пружила организован отпор, да би се затим, кад јој је од Ђаловића стигла у помоћ нова колона, развила у стријелце, прешла у противнапад и разбила 1. чету 2. батаљона. Тада су читав 2. батаљон и једна чета 3. батаљона били одбачени на десну обалу Бистрице, у рејон Лопара и Мојстира. До подне, тога дана, 1. и главнина 3. батаљона нијесу ни ступали у контакт с непријатељем, а када је једна чета 1. батаљона избила западно од Коси, Нијемци су одбацили десно-крилне дијелове тог батаљона и заузели Курило (т. 1315). У исто вријеме они су одбацили 4. батаљон 7. бригаде и два талијанска батаљона западно од линије Ивање—Мушино брдо.

Око 15 часова је и штаб 7. бригаде стигао у рејон сјеверно од Стубла[47], гдје је затекао штабове 1. и 3. батаљона. По одлуци штаба бригаде, 3. батаљон и чета 1. батаљона која је била западно од Коси, добили су задатак да одмах прећу у напад и овладају положајима Коси, Градац, Градина. Тим нападом је непријатељ поново био изненађен и без већег отпора се повукао ка Ђаловићима, остављајући за собом мања заштитничка одјељења. Тада је штаб бригаде наредио да се 3. батаљон задржи у одбрани на положајима Негобратина—Градац—Градина и да се повеже с 4. пролетерском бригадом, за коју се очекивало да ће убрзо избити у рејон Младеновца и Остроноше. Првом и 2. батаљону је наређено да у току ноћи 20/21. јуна са по двије чете прећу у напад и очисте Курило од непријатеља. О томе је обавијештен замјеник команданта бригаде Миливоје Грозд-

[46] Каведени извјештај штаба 7. бригаде, бр. 43. Штаб бригаде, наиме, у овом извјештају претставља да је тако било јер каже: „по нашем мишљењу она се задржала...", али та претпоставка се показала тачном (изјава Гавра Терзића).

[47] Штаб бригаде, осим замјеника команданта, који је био с 4. батаљоном, до тада се налазио на Соколовцу (к. 947).

данић, коме је наређено да с 4. батаљоном садјејствује овим батаљонима ,,уколико буде чуо напад на Курило".

Како је био принуђен да се повлачи са Градца и Градине непријатељ је појачао своје снаге на Курилу, у жељи да му овај истурени положај омогући даље надирање ка Оброву и Бијелом Пољу. Због тога је пружио снажан отпор 1. и 2. батаљону који су га напали између 3 и 4 часа 21. јуна. Први батаљон је, ипак, с почетка имао успјеха. Његова 1. чета је изненадила њемачке предње дијелове, убила три Њемца и неколико њих ранила. Иако су Њемци касније одбили овај напад 1. и 3. батаљона, група бораца 1. батаљона с комесаром 1. чете Радојем Вукчевићем успјела је да заплијени нешто одјеће и војничке опреме.[48] Успјешну одбрану Курила Њемцима је олакшало то што је 4. пролетерска бригада наишла на њихов јак отпор у рејону Годочеља тако да је тек 20. јуна стигла до Османовог брда и Мушнице (т. 1225), као и то, што је 4. батаљон 7. бригаде био потиснут на положаје западно од Змињца и села Дубова.[49]

Послије неуспјелог напада на Курило, главнина 7. бригаде се нашла у сљедећем распореду: 3. батаљон (без 3. чете) на линији Коси—Стубло, 2. батаљон на линији Стубло—Костеница и 1. батаљон на западним падинама Курила, између Костенице и Змињца. Штаб бригаде био је на Соколовцу, 3. чета 3. батаљона и једна чета 8. бригаде у рејону Влаха (к. 813), а два батаљона 8. бригаде на лијевој обали Бистрице, између Влаха и ушћа Бистрице у Лим. Четврти батаљон 7. бригаде и талијанска 1. бригада су се прикупили сјеверозападно од Дубова. Тога дана је штаб дивизије повукао два батаљона 8. бригаде из Бродарева и, преко Бијелог Поља и Оброва, упутио их на Градину.[50]

[48] Р1зјава Уроша Томића.

[49] Наведени извјештај штаба 7. бригаде бр. 43, 26. јуна 1944; ОД 2. корпуса, ОД 3. дивизије и Дневник Р. Вукановића, биљешке за 20. јун 1944; Зборник докумената, III, 7, 311, штаб 3. дивизије штабу 8. бригаде, бр. сл. 21. јуна 1944; Н. Јовићевић, н. д., 389—391.

[50] Зборник докумената, III, 7, 310, штаб 3. дивизије штабу 7. бригаде, оп. бр. сл., 21. јун 1944; наведени извјештај 7. бригаде бр. 43, 26. јуна 1944.

Да би сачуваo мостобран на десној обали Лима, штаб дивизије је наредио да 7. бригада задржи један батаљон на линији Негобратина—Градац—Градина, који ће се по могућству повезати с 4. пролетерском бригадом, а да ноћу 21/22. јуна с два батаљона врати Курило. Сем тога, да би појачао одбрану правца Градина—Обров, наредио је и 5. бригади да два батаљона из рејона Бродарева упутио у Бијело Поље.[51]

Док су се батаљони 7. бригаде припремали за напад на Курило, непријатељ је продужио напад преко Дубова ка Крсцу и Градини. У ствари, да би овај напад предузео што јачим снагама, непријатељ је напустио Курило. Тако су 1. и 2. батаљон без борбе избили на овај положај, али је, убрзо затим, штаб бригаде добио наређење штаба дивизије да своје снаге помјери према Оброву ради његове одбране. Тада је, након што је потиснуо дијелове 8. бригаде, 4. батаљон 7. бригаде и талијанску 1. бригаду, непријатељ већ био заузео Градину.

На Обров је, чим је изјутра 22. јуна стигао у Бијело Поље, одмах упућен и 2. батаљон 5. бригаде.

Општи противнапад наших снага са десне обале Лима штаб дивизије је био предвидео за 10 часова 22. јуна. Према плану најприје је требало да се поврате Градина и Крстац, а затим непријатељ одбаци источно од Курила. Кад је штаб бригаде добио наређење у коме му је био дат овакав задатак, он још није знао да се непријатељ с Градине већ спушта ка селу Растоку. Командант бригаде је прикупио на своју осматрачницу штабове три батаљона, којима је непосредно руководио и наредио: да 1. батаљон напада правцем село Бољанима—Градина, 2. батаљон правцем Расток—Градина а 3. батаљон правцем Кубур—Градина. О овој одлуци је обавијештен штаб 8. бригаде, чија су два батаљона и 4. батаљон 7. бригаде имали да судјелују у противнападу из рејона села Одрина.

Противнапад је извршен нешто прије 11 часова. Непријатељ је био изненађен и у први мах је био потиснут према Градини. Међутим, ефекат противнапада

[51] ОД 3. дивизије и Дневник Р. Вукановића, биљешке за 21. јун 1944.

био је оелабљен тиме што 1. батаљон није нападао правцем који му је био одређен, него је скренуо иза 2. батаљона. Сем тога, по оцјени штаба бригаде, ни дијелови 8. бригаде из рејона Одрина нијесу се у довољној мјери ангажовали, те су се непријатељеве снаге прибрале и снажну ватру минобацача, тромблона и митраљеза сручиле на два батаљон 7. бригаде. Убрзо је затим непријатељ предузео противнапад и ове наше батаљоне одбацио на полазне положаје. Колико је ова његова интервенција била брза и снажна, свједочи податак да су Нијемци успјели да поврате два топа које су борци 7. бригаде били заплијенили али нијесу стигли да их униште. Батаљони 7. бригаде прикупили су се око 14 часова на линији у висини к. 812, и ту задржали непријатеља. Он је, међутим, успео да овлада Одрином, на правцу 4. батаљона 7. и дијелова 8. бригаде.[52]

Штаб 3. дивизије се никако није мирио с чињеницом да његове јединице морају напустити мостобран на десној обали Лима, особито послије обавјештења да је 4. пролетерска бригада избила у рејон Младеновaца и Брезовца. Ријешен да сломи непријатељеве снаге у рејону Градина, Крстац и да их одбаци ка Долићима и Кориту, он је припремио нови противнапад за ноћ 22/23. јуна. Снаге предвиђене за противнапад организовао је у двије колоне: десну — по један батаљон 5. и 7. и два батаљона 8. бригаде, — која је под командом потпуковника Блажа Марковића, команданта 8. бригаде, добила задатак да из рејона Оброва напада на линију Одрин—Градина, и лијеву — три батаљона 7. бригаде — која је под командом потпуковника Ника Стругара имала да напада правцем „Расток—косе изнад овога села". Након што овладају овим косама, један Стругаров батаљон је имао да напада Градину са источне стране и тако омогући успјешно дјејство десне колоне, а два батаљона да гоне непријатеља у правцу Дубова. Било је предвиђено да напад почне у 21 час 22. јуна[53]

[52] Наведени извјештај 7. бригаде бр. 43, 26. јуна 1944; Зборник докумената, III, 7, 321, штаб 3. дивизије штабу 2. корпуса, оп. бр. 39, 28. јуна 1944; Н. Јовићевић, н. д., 392—394.

[53] Зборник докумената, III, 7, 313, заповијест штабова 3. дивизије оп. бр. 38, 22. јуна 1944.

Штаб дивизије је, према подацима које је имао, закључио да се и непријатељ припрема да продужи напад и потпуно овлада десном обалом Лима у рејону Бијелог Поља. Да би што боље припремио противнапад, окупио је штабове колона на краће савјетовање. Слична савјетовања су одржана и по колонама са руководиоцима и људством.

Напад је почео у предвиђено вријеме. Непријатељ је на свим правцима био сузбијен до под сам врх Градине.[54] Међутим, тада је дошло до заокрета. Десна колона, која је била на тежишту напада, била је упутила један батаљон преко Затона, за удар у непријатељеву позадину, а двије њене чете су остављене за непосредну одбрану Оброва. Десна колона је, тако, своје снаге превише развукла и знатно ослабила своју ударну моћ. Непријатељ је искористио простор између њена два батаљона и извршио продор ка Оброву, одакле је потиснуо двије чете десне колоне. Како је тиме био угрожен мост на Лиму и одступница наших јединица, штаб дивизије је одлучио да обустави напад и своје снаге повуче ради организовања одбране на лијевој обали ријеке.[55] У том циљу је наредио да се 7. бригада, по пребацивању преко ријеке, прикупи у рејону села Црњонице, Крушева и Равне Ријеке, с тим да контролише лијеву обалу и прилазе десној обали Лима од Ракоња на сјеверу до Оштрељa и Крша Фемића на југу.

У току ноћи 22/23. јуна све јединице бригаде су се повукле преко Лима и на вријеме посјеле нове положаје. Главнина је прешла Лим преко моста у Бијелом Пољу, а 3. чета 3. батаљона на газу код села Недакуса.[56]

У току повлачења, замјеник комесара 1. чете 2. батаљона Стипе Лончаревић је тешко рањен. Спасоје Тур-

[54] У наведеном извјештају штаба 3. дивизије, оп. бр. 39, 28. јуна, каже се: „... требало је свега још неколико стотина метара па да наши овладају Градином".

[55] Наведени извјештај 3. дивизије оп. бр. 39, 28. јуна; наведени извјештај 7. бригаде бр. 43, 26. јуна; ОД 7. бригаде, ОД 3. дивизије и Дневник Р. Вукановића, биљешке за 22. јун и ОД 2. корпуса, биљешке за 22. и 23. јун 1944; Н. Јовићевић, н. д., 395—397; Р. Вукановић, н. д., 309—310.

[56] Изјаве Луке Челебића и Радоја Вукчевића.

ковић, осамнаестогодишњак из Плава, повукао га је иза једног жбуна да би му указао прву помоћ. За то вријеме Њемци су прошли поред њих и Турковић се, с тешко рањеним другом, нашао у непријатељевој позадини. Пет дана и пет ноћи он је лутао шумама уз Лим, док најзад није успио да спасе друга и с њим стигне у батаљон, гдје су их већ били убројили у мртве. „Била је то за наш батаљон најдража побједа", написао је касније комесар бригаде, Бранко Тацовић, у „Омладинском покрету".[57]

У борбама од 19. до 23. јуна, 7. бригада је имала 24 мртва и 76 рањених војника. Изгубила је један митраљез, један лаки минобацач и два пушкомитраљеза.[58]

Послије ослобођења Берана, 7. бригада није сасвим искористила расуло које је наступило код четничких јединица, нити је довољно брзо наставила чишћење ширег подручја овога града ни од осталих квислиншких снага. Међутим, овај „пропуст" је, донекле, свјесно учињен. Није се, наиме, знало како ће се муслиманско становништво у селима на десној обали Лима држати према нашој војсци, па се сматрало да је, за даљи позитиван политички утицај на те масе, боље избјећи директан судар с муслиманском милицијом. Иако је, строго узев, тиме пропуштено да се војнички успјех потпуније искористи, у политичком погледу је постигнуто нешто више. Додуше, тај успјех тренутно није био нарочито видљив, али се он постепено у све већој мјери испољавао током ових и каснијих борби 7. и осталих наших бригада у Бихору. То се, прије свега, огледало у сузбијању страха код муслиманског становништва да ће партизанске је-

[57] Бранко Тацовић, *Наша најљепша побједа,* Зборник грађе, III, 159; изјава Драга Јовановића.

[58] Р. Вукановић, н. д., 310; ОД 7. бригаде, биљешке за 19—22. јун 1944; наведени извјештај 7. бригаде бр. 43, 26. јуна 1944; АВИИ, кут. 759, бр. рег. 9/3, штаб 7. бригаде 3. дивизије, бр. сл. 24. јуна 1944.

За непријатељеве губитке се у ОД бригаде каже да су износили око 150 мртвих и толико рањених, а у ОД 3. дивизије преко 120 мртвих и преко 200 рањених. Заплијењено је: 10.000 метака, 9 коња натоварених ранцима, један њемачки лаки минобацач, два телефона, један „шарац" једна полуаутоматска и 7 обичних пушака и већи број ћебади и шаторских крила.

динице разбијати њихове партијархалне породице и масовно их убијати. Док су , на примјер, у мају наше јединице најчешће наилазиле на опустјела села, већ у јуну су се испред њих повлачили само наоружани мушкарци. А то да у току наших напада на појединa њихова села, нико од нејачи није страдао повољно је утицало на мијењање расположења муслиманског становништва, које је постепено схватало карактер наше војске и циљеве њене борбе.

У ЈУ^{Н}У Ј^{е} бригада била у центру важних збивања на десној обали Лима. То је период њеног потпуног борбеног сазријевања и стицања нових искуетава. Кроз данонoћне покрете и борбе она је испољила самопоуздање и увјерење у властиту вриједност, стечену још успјехом на Беранама. Иако је имала и неуепјеха и жртава, она је и овдје била на висини задатка. Истина, у неколико сусрета с тенковима није имала успјеха. То је и разумљиво, с обзиром на недовољно искуетво њених бораца у борби с тенковима, као и с обзиром на недостајање средстава за такву борбу. Сем тога, сусрет с тенковима био је у изванредним условима, па је и релативно тешке посљедице стварно било немогућно избјећи. Али и изненађене, јединице су се озбиљно супротставиле непријатељевом нападу. Каснији напади непријатељевих тенкова нијесу доносили изненађења, нити озбиљније губитке. А и бригада је прибјегавала ноћним дјејствима, у којима је учешће тенкова ограничено.

Борбе 7. бригаде крајем маја и током јуна представљале су саставни дио дјејстава 3. дивизије за очување и проширење мостобрана на десној обали Лима. Оне су биле вишеструко значајне. С тог мостобрана је обезбијеђен прихват 2. и 5. дивизије и олакшано њихово „одљепљивање" од непријатеља, како би им се омогућио предах и одмор послије великих напора које су имале за вријеме прољећног продора у Србију. С њега је, такође, требало обезбиједити услове за нови, већ наговијештени, продор јачих снага у Србију. Борбе и боравак 3. дивизије на десној обали Лима имали су и политички значај. Ваљало је, наиме, проширити утицај НОП-а и на муслимански дио становништва овога краја, у који

раније наше јединице нијесу долазиле. Извјестан успјех је и у том погледу учињен. Али боравак бригаде у овом крају није био тако дуг, да би се његово позитивно дејство на политичко стање на терену у већој мјери осјетило. Напосљетку, у борбама на десној обали Лима наше су јединице заплијениле знатне количине жита које су непријатељеве команде и разни зеленаши склањали и магацинирали по неким пештерским селима. Тиме је колико-толико ублажена тешка економска ситуација у којој су се налазиле слободна територија у Црној Гори и наше јединице које су боравиле на тој територији.

Међутим, баш због тога што се ово подручје граничи са Србијом, коју су Њемци, недићевци и четници Драже Михаиловића тежили да „заштите" од упада партизанских снага из Црне Горе, непријатељ је упорно настојао да ликвидира наш мостобран на десној обали Лима и да загосподари комуникацијом у долини ове ријеке. У том циљу он је средином јуна на том подручју ангажовао релативно јаке снаге. И поред велике упорности и жеље да сачувају мостобран, јединице 3. дивизије су биле принуђене да се под притиском тако јаких непријатељевих снага, повуку на лијеву обалу Лима. Наше јединице, наравно, нијесу имале довољно података о стварној снази непријатеља. Да су те податке имале, вјероватно би примјењивале неке еластичније облике дјејства и наши губици не би били тако велики.

Непријатељ је ипак постигао само половичан успјех: није успио да пређе Лим и посједне комуникацију на његовој лијевој обали.[59]

[59] У наведеној изјави, пуковник Грос каже: „ЦИЈБ: заузимање Бијелог Поља и потискивање партизанских снага даље од лимског друма није успио. Непријатељ је давао јак отпор. Лим се није могао форсирати упркос јаких губитака на нашој страни".

НА ОДМОРУ ПРЕМА ПОДГОРИЦИ

На лијевој обали Лима, од Крша Фемића до Крушева, 7. бригада се задржала до 12. јула. За то вријеме није било битнијих промјена на положајима. Једино су извиђачи у више махова прелазили на десну обалу ријеке и стизали до Градине и Оброва, у позадини непријатеља.[1] Такође су у више махова онемогућене мање њемачке групе, које су, пресвучене у сељачка одијела, покушале да пређу Лим.

Другог јула штабу бригаде је наређено да упути два батаљона ка селу Штитарима, гдје је непријатељ форсирао Лим, на фронту 3. српске бригаде. Нешто касније, истога дана, наређено је да се читава 7. бригада помјери југоисточно од Равне Ријеке, а њене положаје у рејону Крушева да посједне 5. бригада. Међутим, прије него што су 1. и 2. батаљон 7. бригаде стигли да интервенишу, 3. српска бригада је одбацила непријатељеве снаге из Штитара, па је штаб 3. дивизије вратио све своје дијелове на полазне положаје.[2]

Кратак предах на фронту бригада је користила за организовање конференција и еавјетовања, на којима су разматране протекле борбе и из њих извлачене поуке и искуства. Ради побољшања обуке, јачања будности и дисциплине у јединицама, 30. јуна је одржано савјето-

[1] Изјава Војина Срдановића и Радмила Машковића.

[2] ОД 3. дивизије, ОД 7. бригаде и Дневник Р. Вукановића, биљешке за 23. јун — 12. јул 1944; Зборник, III, 8, 2, наређење штаба 3. дивизије штабовима 5, 7. и 8. бригаде, оп. бр. 40, 2. јула 1944, 4, наређење штаба 7. бригаде замјенику команданта и политичком комесару 7. бригаде, оп. бр. 44, 5, наређење штаба 7. бригаде штабовима батаљона, оп. бр. 45, 2. јула 1944.

вање штаба бригаде са штабовима батаљона, а 6. јула штабова батаљона с командама чета. За обуку бораца припремана су и држана предавања из ратне службе, с нагласком на одбрани од падобранаца, пошто је предвиђана опасност од оваквог облика непријатељевих дејстава, нарочито послије познатог десанта на Дрвар. Предах је коришћен и за интензиван политички рад, ради објашњавања новонастале ситуације, у вези с потписивањем споразума Тито — Шубашић, предстојећег другог засиједања ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, увођења новог начина поздрављања итд. Средином јула је, умјесто Ника Ђаконовића, за политичког комесара бригаде постављен Бранко Тацовић, који је до тада био политички комесар батаљона у 4. пролетерској бригади.

С обзиром на тежину тек завршених борби и бројност жртава које је бригада имала у њима, штаб дивизије је сматрао да 7. бригади треба омогућити макар и краћи одмор. А пошто је на правцу према Подгорици владало релативно затишје, одлучено је да се бригада баш тамо упути, пошто је емијене дијелови 5. крајишке дивизије, у духу одлуке штаба 2. корпуса од 4. јула.[a] Послије пристизања у рејон Биоча требало је да 7. бригада смијени 9. бригаду у Кучима и Пиперима и да узме под своју команду Зетски партизански одред. Њој је при том скренута пажња да у току покрета одржи потребну маршевску дисциплину и обезбиједи мјере предострожности од напада из ваздуха, а кроз Мојковац и Колашин „да прође у најбољем реду".[4]

Петој бригади је био враћен назив „пролетерска", па је на свечаности у Колашину 13. јула требало да јој се то званично саопшти. Тога дана Је у Колашину почињало свечано, а сјутрадан, 14. јула редовно, друго засиједање ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, ради чега су се у томе граду били окупили истакнути руководиоци и родољуби из свих крајева Црне Горе, Боке и санџака, затим штаб 2. корпуса и савезничке војне мисије.

[3] ОД 3. дивизије и ОД 2. корпуса, биљешке за 4. јул 1944;, Р. Вукановић, н. д., 314.

[4] Зборник докумената, III, 8, 14, заповијест штаба 3. дивизије, оп. бр. 41, 10. јула 1944.

Бригаду је на положајима на Лиму 12. јула смијенила 4. крајишка бригада. Батаљони су, како је који смјењиван, предузимали покрет и, у току 13. јула, прикупили се сјеверно од Колашина. Четрнаестог јула око 10 часова, бригада се у Жабљаку постројила у колону, а затим „парадним маршем" продефиловала испред трибине у Колашину, на којој су стајали највиши војни и политички руководиоци Црне Горе и представници страних војних мисија. При том је добила ласкаву оцјену генерала Дапчевића — да је једна од најдисциплинованијих бригада 2. корпуса.

Послије завршене смотре, 7. бригада је продужила покрет ка Биочу и стигла на преноћиште у Лијеву Ријеку. Сјутрадан је стигла у Куче и Пипере, гдје је смијенила 9. бригаду. Други батаљон је у Пиперима заузео линију Црнци—Стијена—Вежешник и затворио правце од Спужа, Казновице и Подгорице; 4. батаљон, у Кучима, линију Цварин—Медун и затворио правац од Подгорице; 1. батаљон, се из рејона Орахово и Безијево, требало да затвори правац од Тузи и да контролише албанску границу; 3. батаљон је задржан у Лијевој Ријеци и у Лопатама, с 3. четом у катуну Мокром, изнад Рикавачког језера, ради затварања правца од Врмоше, из сјеверне Албаније. Чета пратећих оруђа, интендантура и болница смјештене су у Лијевој Ријеци, а штаб бригаде у Биочу.[5]

Непријатељ је према бригади имао гарнизоне у Подгорици и Спужу, с предњим дијеловима у Фундини, на Какарицкој гори, Малом брду (к. 205), Врањићким Њивама, Казновици и Спушкој главици. Штаб бригаде је цијенио да непријатељ располаже снагама од око 700 Нијемаца, 250 Талијана и 2.200 четника.[6] С обзиром на то што је 363. пук њемачке 181. дивизије имао око 1.100 војника, њемачке снаге су реално цијењене.[7] Међутим три талијанска батаљона, у рејону Подгорице и Спужа,

[5] Зборник докумената, III, 8, 29, наведена бојна релација 7. бригаде, к. пов. бр. 70.

[6] Исто, 56, бојна релација, пов. бр. 82, 4. августа 1944.

[7] Историјат 181. дивизије, 36.

У дислокацији овога пука није било промјена од почетка 1944.

свакако су имала више од 250 војника, али њихово бројно стање није познато.

Четничке снаге су се у то вријеме реорганизовале. Нијемци су захтијевали да се, по угледу на Недићеве јединице у Србији, формира Црногорски добровољачки корпус, који би они снабдијевали оружјем, храном и другом опремом. Због тога је Павле Ђуришић, послије неуспјеха у својој прољећној офанзиви ка Мојковцу, отпутовао у Београд, гдје је с Недићем и њемачким министром за југоисток Нојбахером постигао споразум о формирању овог корпуса. Убрзо затим је добио обећање да ће му бити испоручено 3.000 пушака, 150 аутомата, 80 митраљеза, 38 минобацача, 6 топова, 2.000 пари одијела, 300 литара нафте и 10 вагона жита, као и кредит од 5,000.000 динара.[8]

Већ у јуну су почеле припреме за образовање корпуса од око 5.000 војника, организованих у три кадровска пука (6, 7. и 8), са по два батаљона. Шести пук, са сједиштем у Пријепољу, требало је да обухвати црногорске четнике прикупљене у рејону Пријепоља, као и дијелове четничких јединица из беранског и андријевичког среза који су били у рејону Подгорице. Седми пук, са сједиштем у Пљевљима, требало је да образују санџачки четници, док би црногорски четници из подгоричког, даниловградског и никшићког среза, образовали 8. пук, са сједиштем у рејону Подгорице. У првој половини јуна био је наименован старјешински кадар корпуса и пукова и, углавном приведена крају организација 6. и 7. пука. Стога је, средином јуна, Павле Ђуришић — на интервенцију Драже Михаиловића, и пошто је за свога заступника у Санџаку оставио капетана Душана Арсовића са пет својих официра и једним њемачким поручником, као официром за везу — кренуо за Црну Гору, и то њемачким аутомобилима, преко Сјенице, Новог Пазара, Рашке, Приштине, Призрена и Скадра. По доласку у Подгорицу, смјестио је свој штаб у селу Момишићима.[9]

[8] Радоје Пајовић, *Четнички и федералистички покрет у Црној Гори 1941—1945*, 802—805 (коришћено као рукопис).
[9] Исто, 806 и 809.

Павле Ђуришић је радио „на два колосјека". По споразуму с Недићем и Нојбахером организовао је Црногорски добровољачки корпус, као „легалну" формацију, док је , по задатку Драже Михаиловића, планирао „илегалне" формације и то тако што је у сваком срезу образовао по један корпус од 800 војника[10], са по двије-три бригаде, а корпуси из два-три среза требало је да сачињавају групу корпуса. Ова формација би се легализовала у тренутку одступања Нијемаца, када су четници прижељкивали да преузму власт у Црној Гори.[11]

Долазак Павла Ђуришића у Подгорицу за четнике је представљао зрачак наде и охрабрења. Он је одмах успоставио контакт с њемачким и четничким командама и предузео мјере за реорганизовање четничких јединица. Наименовао је „илегалну" команду за Црну Гору и Боку, с Блажом Гојњићем као командантом и Јаковом Јововићем као начелником штаба, док је за команданта „легалног" 8. пука поставио мајора Милоша Павићевића. Да би ову реогранизацију до краја у миру извео и своје јединице што боље припремио за одлучујуће акције, он је наредио свим потчињеним командама, у Црној Гори и Санџаку, да у току јуна и јула избјегавају борбу с партизанима.[12]

Пошто је предвиђено да кадровски пукови буду „летеће" јуришне јединице, које неће бити везане за одређену територију, требало је да буду састављене од одабраног људства, како по храбрости и издржљивости, тако и по „националној" исправности, а такође и да буду најбоље наоружани.[13] С таквим претензијама **се** приступило и формирању 8. пука. Међутим, одзив „обвезника" није испао по жељи организатора, па је пук формиран претежно од мобилисаних младића са окупиране територије, од којих је доста њих било наклоњено народноослободилачком покрету, а мањим дијелом од припадника већ више пута разбијених четничких једи-

[10] Такве јачине требало је да буду поједини батаљони у пуковима Црногорског добровољачког корпуса.
[11] Р. П а ј о в и ћ, н. д., 814.
[12] Исто, 806, 817—818.
[13] Исто, 813.

ница. Па ипак, требало је да то буде елитна четничка јединица. У складу с таквом замисли дато јој је и име — „гвоздени пук". Ваљда ниједној својој јединици четничке команде нијесу поклониле толико пажње. Око 1.700 војника овог пука било је око мјесец дана на обуци у селу Косовом Лугу, у Бјелопавлићима. У његову формацију, а и у формације „илегалних" јединица, била је уведена једна новина: поред командира и команданата, његове чете и батаљони су имали и тзв. националне руководиоце, по узору, свакако, на наше политичке комесаре. То су били студенти, или свршени матуранти, махом бивши љотићевци, који су за ове дужности припремани на специјалном течају. Они су у командовању били равноправни с командантима и командирима, а у погледу обезбјеђења борбеног морала и организационе чврстине јединица сматрани су чак и одговорнијим од војних старјешина. Па ипак, пошто су били без неке традиције и личног ауторитета, установа националних руководилаца се није афирмисала, нити се усталила. Поготову послије растурања „гвозденог пука".

Очевидно, четници су се врло брижљиво припремали за предстојеће догађаје. Према писмима Драже Михаиловића Захарију Остојићу, од 1. и 20. јула 1944. године, Павле Ђуришић је био „успео да формира око 7.500 војника", што је сматрано као „озбиљна снага".[14] Због тога је Дража врло високо цијенио активност Павла Ђуришића. Све то, наравно у складу са значајем који је, према Дражиној оцјени, требало да одигра територија Црне Горе, као подручје очекиване инвазије савезника, у првом реду Енглеза: „Кога Енглези нађу на терену тога и признају", писао је Дража Остојићу још 4. јуна.[15] А 7. августа га је упозорио: „као што сам Вам и раније писао, сада је најважније да тучемо комунистичке главне снаге. То су снаге које се налазе у Црној Гори, Санџаку а сада продиру ка Топлици и Јабланици."[16] Међутим, колико год су четничке снаге у Црној

[14] АВИИ, кут. 5, бр. рег. 7/1 и 23/1—1.

[15] Исто, кут. 4, бр. рег. 18/4.

[16] Исто, кут. 5, бр. рег. 6/2.

Гори и Санџаку биле бројне, њихове команде су знале да самосталном акцијом против партизана нијесу у стању ништа да постигну. Стога су очекивали да ту активност ускладе с неким њемачким подухватом.

Тако је готово мјесец дана 7. бригада, релативно у миру, наставила своју активност на организационом учвршћивању јединица и њиховој војничкој и политичкој обуци. При штабу бригаде су поново организовани курсеви за млађе војне и политичке руководиоце. Курс за политичке руководиоце радио је под руководством помоћника комесара бригаде Драгутина Радовића. Међутим, како је организован почетком августа, послије 7—8 дана морао је бити прекинут, због непријатељеве офанзиве. Па ипак све су ове мјере допринијеле јачању бригаде, за коју је Политодјел 3. дивизије, у извјештају ЦК КПЈ, 21. јула нагласило да се може „рачунати у ред бољих јединица наше војске".[17]

Крајем јула 7. бригада је имала око 800 бораца.[18] Од тога је било: 221 члан КПЈ, 58 кандидата и 267 скојеваца, укупно 546 чланова КПЈ, кандидата и скојеваца. Дисциплина, која на мартовском еавјетовању није најбоље оцијењена, сада је у овој организацији била добра. Исто тако и помоћ коју је партијска организација пружила СКОЈ-у била је знатно боља него прије марта. Сада је већ и скојевска организација била добра и она је узимала „пуног учешћа у животу и раду јединица." Партија је уживала огроман углед и повјерење код бораца. Она је то, поред осталог, постигла несебичношћу и пожртвовањем својих чланова, о чему нарочито свједочи податак да је од укупних губитака које је бригада имала у току дотадашњих борби 51 одсто отпадало на чланове Партије.[19] Истина, теоријска изграђеност бо-

[17] АВИИ, кут. 755А, бр. рег. 2—1/5, Политодјел 3. ударне дивизије Централном комитету КПЈ, бр. сл., 21. јула 1944.

[18] Тачно бројно стање нијесмо могли установити. У наведеном извјештају Политодјела дивизије каже се да је бригада бројала око 700 бораца, а у извјештају команданта 3. дивизије, Сава Бурића, о операцијама дивизије од 12. до 28. августа 1944 (АВИИ, кут. 754А, бр. рег. 4—1/12), каже се да су бригаде 3. дивизије пред почетак непријатељског напада имале по 700 до 800 бораца. У извјештају штаба 7. бригаде од 29. августа (Зборник докумената, III, 8, 106, извјештај, пов. бр. 58), пак, каже се да

раца чланова Партије, па и једног дијела нижих руководилаца, није била нарочито висока, што је, с обзиром на њихову младост, мали стаж и релативно слабе услове за учење, било сасвим разумљиво. Стога су ови дани предаха на „фронту" и коришћени да се што више научи, јер су већ многа руководећа мјеста у четама попуњавана борцима који су тим путем оспособљени у бригади.[20] Отуда је овај једномјесечни предах и рад на обуци јединица за бригаду био од великог значаја, исто тако као што је и претходни тромјесечни период борби много значио за стицање и богаћење њених борбених искустава.

је бригада тога дана (29. августа) имала 900 бораца на лицу и 146 у расходу, тј. укупно 1.046 бораца.

Овдје треба имати у виду да је од 13. до 25. августа бригада имала 14 мртвих и 28 несталих. Укупни губици су износили око 50 људи, не рачунајући, наравно, рањенике, који су приказани у „расходу". Сем тога, међу ових 900 бораца приказано је и 130 доскорашњих четника, заробљених на Крнову, који су задржани у бригади (депеша команданта 3. дивизије штабу 2. корпуса од 26. августа, АВИИ, кут. 755, бр. рег. 3/2). Испада, дакле, да је упркос губицима, и не рачунајући заробљенике, у току дванаестодневних борби бригада имала пораст од 160 (односно, рачунајући према наведеном извјештају Политодјела — 260) бораца, што је мало вјероватно, иако је тог прилива, нарочито из збјегова, стварно било. Вјероватније је, међутим, да је бригада почетком августа имала више од 800 бораца. По свој прилици су командант дивизије и Политодјел узимали у обзир само стање „на лицу". тј. само људство способно за борбу.

Људство које није приказано „на лицу" било је углавном у болницама, на лијечењу.

[19] Наведени извјештај Политодјела 3. дивизије од 21. јула 1944.

[20] Политодјел у овом извјештају каже да би команде чета „требале да буду још боље и уздигнутије", а да штабови батаљона и штаб бригаде одговарају својим функцијама.

У ДУРМИТОРСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ

Њемачко-четничке припреме за операцију

Крајем јула 1944. Оперативна група дивизија НОВЈ (2, 5. и 17), под командом генерал-лајтнанта Пека Дапчевића извршила је продор из Црне Горе у Србију. Њемачка 1. брдска дивизија, која се, на путу из Грчке, са закашњењем прикупила у рејону Косовске Митровице, није стигла да судјелује у покушају да се овај продор спријечи. Њемачке окупационе команде су се у први мах колебале: или да ову дивизију употријебе против Дапчевићевих снага, које су већ биле на путу за Копаоник, или да с њом и осталим својим и квислиншким снагама предузму операцију „чишћења" слободне територије Црне Горе и источне Босне, како би спријечиле пребацивање нових партизанских снага у Србију. Ипак су се одлучиле за ово друго.

За операцију у источној Босни и Црној Гори, организовану под шифром „Рибецал", а у нашој литератури познатом под називом „дурмиторска операција", Нијемци су употријебили јаке снаге: 7. СС-дивизију „Принц Еуген", 13. СС-дивизију „Ханџар", 369. легионарску дивизију, 1. брдску дивизију, 363. пук 181. дивизије, борбену групу „Бендел", легију „Кремплер", једну пуковску борбену групу бугарске 24. дивизије, дијелове њемачког 5. полицијског моторизованог пука, 1. и 11. усташку и 8. и 9. домобранску посадну бригаду и јаке четничке снаге из источне Босне, Херцеговине и Црне

Горе.[1] Непријатељев је план био: опколити и разбити снаге 3. и 12. корпуса НОВЈ у источној Босни, одбацујући их од Дрине и тиме им спријечити повезивање с 2. корпусом и евентуално пребацивање у Србију, а затим опколити снаге 2. корпуса, набацити их на масив Дурмитора и ту уништити.[2]

У току припрема за ову операцију непријатељ је прикупио према 7. бригади сљедеће снаге: 1. батаљон 363. пјешадијског пука, једну чету 359. пјешадијског пука, једну брдску батерију, један вод 14. чете 363. пјешадијског пука, око два вода пионира и једно одјељење за везу, све из њемачке 181. дивизије. Ове снаге су добиле назив „група Харендорф", по пуковнику Харендорфу, команданту 334. пјешадијског пука, који је њима командовао.[3] Поред тога, ангажовано је око 350 талијанских фашиста и знатан број четника Павла Ђуришића, чије је језгро сачињавао кадровски „гвоздени пук". Према лијевом крилу бригаде, почев од њеног избијања на Јаворје, дјејствовали су и дијелови 1. брдске дивизије. Претпоставља се да су све ове непријатељеве снаге бројале око 3.000 војника, од којих око 600 Нијемаца.[4] Талијани су, вјероватно, употријебљени само првих дана борби, јер касније, судећи по сачуваним изворима и сјећањима неких учесника, нијесу запажени.

У погледу бројности, њемачко-четничке снаге су биле у великом преимућству. Однос снага, наиме, био је најмање 3 : 1 у њихову корист. Недостају детаљнији подаци о наоружању, али је, без сумње непријатељ и у том погледу био у много повољнијем положају: само

[1] *Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945,* издање Војноисторијског института, Београд 1957, (у даљем тексту: *Завршне операције),* 38—54; *Ослободилачки рат,* 2, 266; Н. Јовићевић, н. д., 425; Р. Вукановић, н. д., 329—352; Димитрије Трифуновић, Павле Бабац, *Операције у источној Босни и Црној Гори августа 1944* (Војноисторијски гласник, 5 и 6, 1953).

[2] *Ослободилачки рат,* 266; *Завршне операције,* 41—42.

[3] Р. Пајовић, н. д., 825—826; Историјат 181. дивизије, 207.

[4] Наведени извјештај штаба 7. бригаде, пов. бр. 58, 29. августа 1944.

четници Павла Ђуришића еу имали 15 митраљеза, 45 пушкомитраљеза, 6 тешких и 6 лаких минобацача.[5]

Одбрамбепа дјејства 7. *бригаде од Подгорице до плаиише Војиика*

Штаб 3. дивизије није претпостављао да непријатељ има овако далекосежан план, јер је располагао подацима да се један њемачки армијски корпус повлачи из Грчке и, узгред, испољава „акцију чишћења на правцу свога повлачења". У вези с тим, штаб дивизије је одлучио: „Групним разасутим посиједањем појединих важних природних тачака и положаја на неколико узастопних линија, непријатељу отежати уредно повлачење, нанијети му што веће губитке, а осим тога вршити заштиту и контролу ослобођене територије". И даље: „Да се под јачим притиском концентришу све јединице дивизије западно од ријеке Лима, на масиву Бјеласице и Комова, са које просторије даље спречавати непријатељу кретање долином Лима. Уколико би непријатељ имао намјеру да оспособи комуникацију Подгорица—Колашин, повући се на масив Сињавине—Мораче и одатле дејствовати у бок непријатеља и контролисати поменути правац надирања."[6]

Напад главних непријатељевих снага на 3. дивизију почео је ноћу 11/12. августа. Не ангажујући се одсудно у одбрани слободне територије, 5. и 9. бригада, које су затварале правце од Чакора и Рожаја, повукле су се на лијеву обалу Лима, тако да је непријатељ 13. августа овладао Андријевицом и Беранама, а затим Трешњевиком и Лисом, јасно испољавајући намјеру да овлада Матешевом и Колашином. То је, уједно, било и

[5] Колико је Павле Ђуришић био самоувјерен види се по једном писму Драже Михаиловића Захарију Остојићу, од 12. августа, у коме се каже: „Користим и ову прилику да Вам напишем неколико речи у вези извештаја које је Павле писао преко Арсовића да је већ водио операције и да намерава повести општу акцију за чишћење Санџака и Ц. Г. Ово треба искористити, да се једном очисте ти крајеви" (АВИИ, кут. 5, бр. рег. 20/2).

[6] Наведени извјештај команданта 3. дивизије о операцијама дивизије од 12. до 28. августа 1944.

упозорење да он припрема напад и на осталим правцима. У том смислу су говорили и неки други подаци. Командант 7. бригаде извијестио је штаб 3. дивизије 12. августа у 8,40 часова, телефоном, да су четници, груписани у два одреда, добили задатак од њемачке команде да нападну наше јединице, протјерају их из Бјелопавлића и овладају „свим косама изнад Брда" (тј. изнад Бјелопавлића — прим. М. Ђ.). А у 14,40 часова истога дана, такође телефоном, командант 7. бригаде је извијестио штаб 3. дивизије да је окупатор позвао у Подгорицу све четнике из околине овога града ради неког саопштења. Око Подгорице четници купе коње, а храну припремају за два дана. Сем тога, у Подгорицу су стигла и два батаљона Нијемаца. У вези с тим извјештајима, као и са ситуацијом на правцу 5. и 9. бригаде, штаб 3. дивизије је предвече упозорио штаб 7. бригаде да „свој задатак схвати озбиљно".[7] Због свега тога 7. бригада није изненађена 13. августа, иако је била нападнута релативно јаким снагама из три концентрична правца.

Напад на њен 1. батаљон непријатељ је извршио с албанске територије, у правцу села Коћа и Дучића, али је до увече успио само незнатно да потисне истурене предње дијелове овог батаљона. Нешто јачи притисак извршен је на 4. батаљон, такође с албанске територије. На овом правцу била је ангажована Кучко-братоношка бригада и један батаљон васојевићких четника, који нијесу били успјели да се пребаце у Пријепоље, укупно око 500 војника, под командом мајора Новице Лазовића.[8] Пошто је овладао Илијиним врхом, непријатељ је продужио напад ка Медуну, Сјеници и Цварину. У ствари, он је главнином снага дјејствовао ка Медуну, ка 1. чети 4. батаљона, док је на осталим правцима демонстративним дјејствима настојао да везује наше дијелове. Непријатељ је очевидно имао намјеру да се заузимањем Медуна уклини између 1. и 4. батаљона и тако угрози њихове бокове и позадину. Уочивши то, командант 4. батаљона, Момчило Головић, издвојио је два вода 3. чете и с косе сјеверозападно од

[7] АВИИ, кут. 755 А, бр. рег. 6/2.

[8] Р. П а ј о в и ћ, н. д., 826.

Златице упутио их ка Медуну. На тај начин, ојачањем 1. чете код Медуна, осујећен је овај непријатељев покушај. До предвече 4. батаљон је имао 1 мртвог и 8 рањених бораца, али је успјешно одолијевао непријатељевим нападима.[9]

Једновремено с нападом у Кучима, непријатељ је из Подгорице и Спужа предузео напад ка линији Вежешник—Стијена—Црнци, коју је бранио 2. батаљон. Цијенило се да овим правцем дјејствује око 1.500 Њемаца и четника.[10] Други батаљон се жилаво бранио читав дан, али је под притиском надмоћнијег непријатеља предвече био принуђен да се повуче на нову линију, у висини Радеће. У току дана 2. батаљон је имао 10 рањених бораца.[11]

Јужно од Биоча у одбрани су ангажовани слушаоци политичког курса при штабу бригаде, али им је Нико Стругар изричито забранио да се упуштају у јаче борбе. Он је желио да сачува ове младе комунисте који се нијесу на вријеме вратили у своје јединице.[12]

Дијелови 3. батаљона у рејону Пајковог Вира имали су мање сукобе с предњим непријатељевим дијеловима који су наступали правцем Трешњевик—Матешево, па је његовој 3. чети наређено да се повуче од Мокрог, да би ушла у састав батаљона.

Штаб дивизије је уочио намјеру непријатеља да наше снаге набаци на планинске масиве Сињавине и

[9] ОД 7. бригаде, биљешка за 13. август 1944.

[10] Исто. „Гвоздени пук" није сав био ангажован према 7. бригади. Један његов дио је преко Даниловграда упућен ка Никшићу, и неко вријеме се задржавао у рејону Богетића. Изгледа да је то била само једна чета, евентуално нешто ојачана. Њу су касније разбили дијелови Приморске оперативне групе. Р. П а ј о в и ћ, (н. д., 826) сматра да је ова колона без Њемаца бројала 1.500 војника, што је вјероватно, с обзиром на то што су, поред „гвозденог пука", у њој судјеловале и четничке снаге из колашинског среза.

[11] ОД 7. бригаде, биљешка за 13. август 1944.

[12] Изјаве: Душана Богавца, Рада Савељића *и* Радмила Машковића.

Курсисти су касније прикључени 4. батаљону, с којим су прешли Тополовик и Броћник, да би се, у Пољу Драговића, у Горњој Морачи, вратили у своје батаљоне.

Дурмитора, па је већ 13. августа увече наредио да 5. и 9. бригада затворе правце који изводе ка Колашину, а 7. бригади да два своја батаљона оријентише лијевом обалом Мораче, а друга два још те вечери да повуче на линију Вјетарник—Лијева Ријека.[13]

Штаб бригаде је, с тим у вези, свој 2. и 4. батаљон, као и дијелове Зетског НОП-одреда и један батаљон Озне, са сектора Пипера и Бјелопавлића, ставио под команду замјеника команданта бригаде Миливоја Грозданића, који је већ био код 2. батаљона, с тим да не дозволе непријатељу да продре на слободну територију у правцу Манастира Морачког. Стога је 4. батаљону наређено да се увече пребаци на десну обалу Мораче и посједне линију Биоче—Мрке—Петровићи, гдје је имао да се повеже с 2. батаљоном и замјеником команданта бригаде, од кога је требало да добије даља наређења.[14]

Први батаљон је такође добио задатак да се у „највећој тајности" пребаци правцем село Кржања—Церовац—Брскут и избије на линију Стари лази—Вјетарник, са задатком да не дозволи непријатељу продор од Подгорице ка Лијевој Ријеци. По избијању на ту линију требало је да се повеже с 3. батаљоном и с њим координира свој рад. Трећем батаљону је истовремено наређено да стално одржава везу с 5. бригадом, па ако се она повуче са садашњих положаја, нека се и он повлачи ка Прекобрђу, али да се о томе претходно споразумије с 1. батаљоном.[15]

[13] Н. Јовићевић, н. д., 459; ОД 3. дивизије, биљешка за 13. август 1944.

[14] Зборник докумената, III, 8, 63, штаб 7. бригаде штабовима батаљона, пов. бр. 50, 13. августа 1944.

[15] Исто. Штабу 1. батаљона је, наиме, било наређено да своју интендантуру 13. августа увече упути у правцу села 11тича, јер ће у случају јаког непријатељевог надирања његово (тј. 1. батаљона) повлачење бити „у том смјеру", али му није наглашено да се о времену повлачења претходно договори с 3. батаљоном. Истина, из овог наређења је штаб батаљона могао да види да повлачење треба вршити ка Прекобрђу, што је батаљон касније и учинио, али је то урадио без везе и консултовања с 3. батаљоном и са штабом бригаде, с којима је изгубио био сваку везу већ 15. августа.

Бригадна интендантура, болница и чета пратећих оруђа добиле су задатак да се пребаце у Прекобрђе, а штаб бригаде и бригадни санитет у Међуријечје.[16]

У току 14. августа непријатељ је већу активност испољио само на десној обали Мораче, тако да је под његовим јачим притиском 2. батаљон морао да се повуче на положаје јужно од Копиља, а у току ноћи, због нешто дубљег повлачења 4. батаљона, на положаје у рејону Радовча.[17]

Четврти батаљон је око 5 часова избио пред село Близну и установио да је непријатељ већ овладао Свибом и Тополовиком. Батаљон је покушао да одбаци ове непријатељеве снаге, али није успио. Због тога је био принуђен да се пребаци преко села Пиперске Ријеке и Радуновића на јужне падине Броћника и да одатле спријечи даљи продор непријатеља. У ствари, рејоном Свибе су овладали Нијемци, док је продор ка Броћнику покушало да изврши око 350 четника. Иако подржан ефикасном ватром њемачке артиљерије, овај четнички покушај није успио.[18]

Први батаљон је у току дана заузео одређене му положаје на Вјетарнику. На тај правац су биле оријентисане само четничке снаге, које су се задовољиле мањим препуцавањем током читавог дана. Слично је било и на правцу 3. батаљона, који је рушио пут између Пајкова Вира и Матешева и у том рејону повремено водио борбу с мањим непријатељевим снагама.

Иако непријатељев притисак на правцу љевокрилних батаљона 7. бригаде није био тако јак, штаб дивизије је 14. августа увече наредио да се ови батаљони повлаче ка Прекобрђу, пошто је непријатељ избио пред Матешево. Сјутрадан, пошто је констатовао да је непријатељ рано изјутра стигао до Јабуке (око 4 км југозападно од Матешева), командант дивизије је поновио ово наређење штабу 7. бригаде, с тим да се веза с 5. бригадом успостави у рејону Тора (к. 1391).[19] Због јаког

[16] Н. Јовићевић, н. д., 495—496.
[17] ОД 7. бригаде, биљешка за 14. август 1944.
[18] Исто.
[19] АВИИ, кут. 755, бр. рег. 3/2, депеше команданта 3. дивизије штабу 7. бригаде, бр. 1, 14. и бр. 2. 15. августа 1944.

притиска непријатељевих снага ка Колашину, 5. и 9. бригада су се већ биле повукле на лијеву обалу Таре.[20]

Петнаестог и 16. августа штаб дивизије није имао директне везе са штабом 7. бригаде, нити је 7. бригада успјела да се повеже с 5. пролетерском. Вјероватно због тога, као и због слабих веза с батаљонима, није у свему поступљено по овим наређењима команданта дивизије. Седма бригада је, наиме, и 15. августа покушавала да спријечи даљи продор непријатеља. Тако је 2. батаљон одолијевао јаком непријатељевом притиску до 11 часова. Тада је, међутим, био принуђен да се повуче према сјеверу и посједне нове положаје на линији село Калуђеров До—к. 1041—катуниште Црвено прло.[21] Сем већег броја четника, на овом правцу је запажено и учешће Нијемаца, који су, поред лаког наоружања, имали 14 митраљеза, 4 минобацача и 1 брдски топ. Иако је непријатељ био знатно бројнији[22]. Други батаљон је, вјешто користећи тешку проходност земљишта и организујући засједе на правцу свог повлачења, успио до те мјере да изнури непријатеља да овај по подне није био у стању да продужи напад. Њему то није било могућно још и због тога што је 4. батаљон остао нешто јужније, на Броћнику. То је принудило њемачку команду да упути четнике у напад на 4. батаљон. Послије вишечасовне борбе четници су успјели да потисну овај батаљон до у висину Зрзаве. На тим положајима оба батаљона су заноћила.

Трећи батаљон је водио борбу с нешто јачим непријатељевим снагама на Островици (тт. 1787) и Крстовима (к. 1412), западно од Матешева, и под борбом се повлачио ка Прекобрђу. Четници су, такође, успјели да заузму село Бољесестру и да подиђу положајима 1. батаљона на Вјетарнику. Сем тога, уочени су и неки четнички дијелови у продору од Брскута ка Јаблану и Лијевој Ријеци. Оцијенивши да је батаљону угрожена позадина, штаб 1. батаљона је одлучио да ноћу 15/16. августа по-

[20] Н. Јовићевић, н. д., 500.

[21] Изјава Миливоја Грозданића.

[22] У Операцијском дневнику бригаде те снаге се цијене на око 2.000 војника, чију је главнину представљао „гвоздени пук".

вуче батаљон на положаје Камена глава (к. 1371)—Птич —село Слацко.[23]

Одржавајући везу са 7. бригадом једино преко радио-станице, командант дивизије је кратким депешама обавјештавао штаб бригаде о ситуацији на тежишту дјејства дивизије и давао му оријентационе правце повлачења и одржавања везе са сусједном 5. бригадом. Тако је у 13 часова обавијестио штаб бригаде да је непријатељ заузео Колашин и да се 5. бригада десним крилом налази на Црквинама. „Хитно се изравнајте са њом. Неборачке дјелове пребаците за Драговића Поље", наредио је том депешом штабу бригаде.[24] А у 15.40 часова, када је због непријатељевог притиска на 5. и 9. бригаду одлучио да посједне масив Сињавине и Јаворја, наредио је штабу 7. бригаде да се повлачи ка Јаворју, управљајући се према 5. бригади, чији је правац повлачења изводио према Вратлу. Везу је требало да успоставе у рејону Градишта (т. 2214)[25].

Седма бригада је 16. августа предузела повлачење ради посиједања нове одбрамбене линије. 2. батаљон је добио задатак да се пребаци за Међуријечје, да би одатле преко села Лијешња избио на планину Лукавицу и тако заштитио деени бок бригаде. Међутим, четници су већ били заузели Лијешње.[26] 2. батаљон је покушао да их одбаци, али није успио. Због тога је добио ново наређење — да ејутрадан преко Горње Мораче избије на Јаворје. Четврти батаљон, који је такође добио задатак да се преко Роваца пребаци у Међуречје, а затим уз Морачу на Јаворје, тога дана је стигао до Манастира Морачког, гдје је и заноћио. Трећи батаљон је из Прекобрђа извршио покрет преко Црквина и Горње Мораче до Поља Драговића, одакле је сјутрадан продужио за

[23] Изјава Војина Срдановића.

[24] Зборник докумената, III, 8, 67.

[25] Исто; Н. Јовићевић, н. д., 502.

[26] Ти непријатељеви дијелови нијесу идентификовани. Према изјавама учесника, „гвоздени пук" и још неке четничке јединице, међу којима и чета љешанских четника под командом Маја Вукчевића, с Броћника су се повукли у Ријеку Пиперску, па одатле, преко Вјетарника, Лијеве Ријеке и Манастира Морачког, продужили за Јаворје.

Јаворје, као и чета пратећих оруђа, која је била заноћила у Горњој Морачи.[27]

Први батаљон, пошто је већ други дан био без везе са штабом бригаде и осталим батаљонима, упутио је једног водника с патролом ка Прекобрђу и Манастиру Морачком, са задатком да ову везу успостави и добије наређење о даљем покрету батаљона. Патрола је стигла до штаба бригаде, али се није вратила у батаљон. У очекивању ове везе и нових наређења, а знајући да правац повлачења бригаде води ка Прекобрђу, 1. батаљон је у току дана избио у рејон Штавња (к. 1201) и ту заноћио. Позадинеки дијелови су упућени у Горњу Морачу.

Како у току дана није успоставио контакт са штабом бригаде, штаб 1. батаљона се забринуо за судбину батаљона. А када је уочио ракете на Вратлу и Синьавини, командант батаљона Војин Срдановић је закључио да је непријатељ далеко одбацио наше јединице и да је 1. батаљон, стицајем околности, остао у непријатељевој позадини. Због тога је штаб батаљона одлучио да се батаљон одмах повлачи ка Јаворју. Уколико у томе не успије, одлучено је било да се униште тешка оруђа, па да се батаљон забаци у непријатељеву позадину, у рејон Штитова и Лукавице.[28]

Падом мрака повучени су осигуравајући дијелови, а у поноћ је почео покрет батаљона преко Сретешке Горе ка Прекобрђу. Његови предњи дијелови су се рано изјутра сукобили с четничким снагама које су од Пајкова Вира избиле у Прекобрђе. Брзом интервенцијом батаљон је одбацио четнике ка Тузима и тиме отклонио опаеност која му је пријетила уколико би се непријатељ утврдио у Прекобрђу и затворио кањон Мораче. Изгледа, четници се нијесу усуђивали да продру у Морачу прије него што се повежу са својим снагама које су наступале од Подгорице. Оваква ситуација је потврдила оправданост одлуке штаба о хитном повлачењу батаљона.

Трећи батаљон, који је први избио на Јаворје, 17. августа је упућен преко Црвеног ждријела на Лукавицу,

[27] ОД 7. бригаде, биљешка за 16. август 1944.
[28] Изјаве Војина Срдановића и Василије Ковачевића Миње.

гдје је требало да прими улогу бочног обезбјеђења бригаде. Тога дана је и батаљон Озне, с Лукавице, придат 7. бригади.[29] Други и 4. батаљон, као и чета пратећих оруђа, прикупљени су у току дана на Јаворју, док је 1. батаљон продужио покрет правцем Прекобрђе—Манастир Морачки. Нешто јужније од манастира пред батаљон је избила једна десетина извиђачког вода бригаде коју је водио политички делегат тог вода Будо Вучковић, и донијела наређење штаба бригаде да 1. батаљон продужи покрет ка Јаворју. Око поноћи батаљон је стигао у Поље Драговића, гдје је затекао своју интенданТУРУ- С батаљоном се повлачио и један дио збјега из Куча, који се касније прикључио маси избјеглица на планини Војнику.

Иако су четници већ били посјели косе које доминирају Пољем Драговића, батаљон се поставио „у кару" око школе, примио нешто хране и ту заноћио.

Ујутру, тек што је формирана колона за покрет ка Јаворју, четници, који су и даље пристизали од Роваца, отворили су на батаљон јаку ватру с коса из рејона села Старча и Бојића. Мада је батаљон био у врло незгодном положају, у клисури, ипак се одмах видјело да четници ову предност нијесу најбоље искористили.

Из развучене батаљонске колоне, која није обустављала покрет, отворена је ватра из свих аутоматских оруђа. Батаљонски минобацач је са самог пута испалио неколико мина ка Старчу и Бојићима. Запаљена је и једна четничка кућа близу школе. То је била политичка грешка, али је густи дим, који је покуљао из запаљене куће убрзо притисну долину и помогао батаљону да се извуче. Он је, наиме, ужурбано наставио покрет, тако да је ускоро био ван ефикасног домета непријатељеве ватре. У току овог сукоба батаљон је имао само једног лакше рањеног борца. Али по избијању на Јаворје батаљон није стигао да се одмори, јер је био изложен јакој непријатељевој артиљеријској ватри. Па ипак, излазак на Јаворје је дочекан с великим олакшањем. О томе

[29] Н. Јовићевић, н. д., 512.

су одмах извјештени штаб дивизије и штаб корпуса, који су „скоро рачунали" да је батаљон изгубљен.[30]

Штаб 7. бригаде је сада био у могућности да организује одбрану на линији Дебела гора (к. 1685)—Јаворје —Семољ (к. 1729) и тако затвори излаз из Мораче.[31] У духу овог задатка, 3. батаљон је посио линију Пиперска Лукавица—Крстац, 2. батаљон источне падине планине Лоле, а 4. батаљон линију Јаворје—Семољ. Први батаљон је тога дана задржан на Јаворју, док је чета пратећих оруђа смјештена у Водном долу.

Избијајући на Сињавину, непријатељ је директно угрожавао аеродром у Његобуђи, одакле је требало да се евакуишу рањеници за Италију. Због тога је штаб 2. корпуса одлучио да у рејону села Брезана, у Пиви, уреди нови аеродром за евакуацију рањеника не само 2. већ и 12. корпуса, који је, под притиском непријатељевих снага, тих дана избио у Пиву. Било је у питању око 800 рањеника,[32] а пошто је аеродром могао да се уреди најраније до 21. августа, у изгледу их је било и знатно више. Због тога се пред јединице 2. корпуса, нарочито пред 3. дивизију, озбиљно постављало питање обезбеђења рејона Брезана и стварања времена за евакуацију рањеника.

Ради посиједања што погодније линије с које би се то могло постићи и ради стварања услова за извјестан предах јединица, штаб 3. дивизије је 17. августа наредио да се 5. бригада повуче са Сињавине и посједне нове положаје на линији Мљетичак—Д. Слатина—Стрмац—Гракала (к. 1701), и одатле затвори правце који од Сињавине изводе ка селу Горњој Буковици и Шавнику. Деветој бригади је наређено да главнину снага пребаци у правцу Доброг Дола, а у рејону села Провалије и Пошћенског Краја да остави један батаљон, чији би мањи дијелови одржавали контакт с непријатељем.

Седма бригада је добила задатак да с Лукавице и Јаворја затвори правце који од Мораче, Роваца и Никшићке жупе изводе ка Крнову. У том рејону требало је да

[30] Изјава Војина Срдановића.
[31] Зборник докумената, III, 8, 72.
[32] Исто, 83, штаб 2. корпуса штабу 12. корпуса, бр. сл., 19. августа 1944.

се задржи до даљег наређења, односно док је развој ситуације не принуди на повлачење. Предвиђено је било и то да се њени дијелови с Лукавице повлаче ка селима Ивању и Гвозду, а дијелови с Јаворја ка Крнову и селу Мокром. Уколико би, под јаким непријатељевим притиском, бригада морала и даље да се повлачи, то је требало да учини ка Брезнама.[33]

Међутим, непријатељ је појачавао притисак на правцу свих бригада, па су оне и у току 18. августа биле ангажоване у оштрим борбама. Због тога су само мањи дијелови 5. и 9. бригаде повучени ради посиједања нових линија одбране. А пошто је, због брзог непријатељевог наступања, постојала опасност да аеродром у рејону Брезана буде угрожен прије него што се евакуишу рањеници, то су, на инсистирање штаба 2. корпуса, јединице 3. дивизије добиле задатак да противнападима успоре непријатељево надирање. Штаб корпуса је на томе инсистирао још и „да би се XII корпус могао мало одморити на Планини Пивској"[34]

Деветнаестог августа је, с тим у вези, 1. батаљон 7. бригаде добио задатак да се с Јаворја пребаци ка Семољу, да би заједно с 4. батаљоном, који је већ био у овом рејону, извршио напад на непријатељеве снаге на Градишту и Муминој бари. Још прије пристизања 1. батаљона, 4. батаљон је око 4 часа 20. августа напао Градиште, али је био одбијен веома јаком непријатељевом ватром. У зору је пристигао 1. батаљон, те су оба поновила напад, али такође без успјеха. Није успио ни трећи покушај око 11 часова, иако је предузет с великим еланом и подстакнут личним примјером команданта бригаде. Нико Стругар је, наиме, у моменту преласка у напад, стајао испред стрељачког строја 1. батаљона, на „осматрачници", у ствари, поред једне упола суве букве, гдје га је засипало ситно бусење које су подизали њемачки куршуми, парајући наоколо травнати пропланак.

Послије овог трећег покушаја штаб бригаде је наредио да се оба батаљона повуку: 1. на линију Зебалац

[33] Исто, 77, штаб 3. дивизије штабовима 5, 7. и 9. бригаде, оп. бр. 43, 17. августа 1944.

[34] ОД 2. корпуса, биљешка за 18. август 1944.

—Лебршник, а 4. иа Јаворје. До повлачења батаљони су имали 3 мртва и 8 рањених бораца. Противнапад 5. бригаде такође није уепио.

Прва и 3. чета 4. батаљона размјештене су лијево и десно од путељка који води од Горње Мораче за Јаворје, с тим што је 1. требало да истури обезбјеђење ка Семољу а 3. ка изворном дијелу Мораче. Друга чета, штаб батаљона и пратећи вод размјештени су за око 500 метара сјеверније од 1. и 3. чете, а у том рејону били су се смјеетили штаб бригаде и бригадна болница. Међутим, 3. чета није истурила никакво осигурање. Сем тога, помоћник комесара чете одмах је сазвао партијски састанак и захтијевао да се у исто вријеме одржи и састанак актива Скоја, ради анализе тек завршеног противнапада. Остали борци, уморни од непроспаване ноћи, одмах су заспали.

Тако је чета остала без икаквог обезбјеђења, што јој се убрзо осветило. Није прошло ни пола часа од њеног размјештања, а њемачке снаге су неометано избиле пред савардак (планинску колибу купастог облика), у коме је одржаван партијеки састанак. Тек када је неко из савардака повикао: „Ево Шваба!" — сви су прихватили оружје, али је већ било прилично касно. Њемци су отворили јаку ватру из аутоматских оруђа, коју је убрзо подржала ватра неколико минобацача и „флакова".

Изненађена, 3. чета није одмах пружила организован отпор, те је на мјесту имала 11 мртвих, док се под страховитом непријатељевом ватром неколико бораца разбјежало и дијелом залутало (они су се тек сљедећих дана враћали у јединицу). Овдје су изгубљена и 4 пушкомитраљеза. Брзом интервенцијом осталих дијелова 4. батаљона, затим дијелова 1. батаљона с Лебршника, као и штаба бригаде и његовог пратећег вода, непријатељ је одбијен. Четврти батаљон се и даље задржао на Јаворју. Само је једну чету упутио ка селу Крњој Јели ради обезбјеђења лијевог бока бригаде.[35]

[35] ОД 7. бригаде, биљешка за 20. август 1944; изјава Стева Кривокапића.

Према Крецу и Капетановом језеру непријатељ је тога дана такође вршио јак притисак, али је 3. батаљон успио да задржи своје положаје.

Иако противнапади дијелова 5. и 7. бригаде нијесу успјели, ипак је надирање непријатеља донекле успорено. Он је и даље испољавао тежњу да што више потисне наше јединице и набаци их на кањоне Комарнице и Пиве, гдје би их уништио у садјејству са својим снагама које су, потискујући 12. корпус, избиле у рејон Црквице. Штаб 2. корпуса је ужурбано припремао аеродром, јер је евакуација рањеника била услов за омогућавање активнијих дјејстава наших јединица. Због тога је наредио штабу 3. дивизије да упорно брани линију Војник—Добри До до завршетка евакуације рањеника.

Двадесетог августа јединице 3. дивизије су се под борбом повлачиле и прикупљале ради одбране те линије.[36]

С обзиром на то што је непријатељ према 7. бригади наступао главним снагама правцем Јаворје—Крново, штаб бригаде је, у духу горњег задатка, 20. августа наредио: 2. батаљону — да посједне положаје на источним падинама Млијечног брда и не дозволи непријатељу даљи продор тим правцем; 3. батаљону — да се постави у продужетку лијевог крила 2. батаљона, затварајући Крново; 1. батаљону — да посједне Крновску главицу и спријечи непријатељу „свако надирање ... ка цести" Никшић—Шавник; 4. батаљону — да посједне положаје на линији село Крушевице—Јаблан брдо; а батаљону Озне — да посједне дотадашње положаје 3. батаљона 7. бригаде. На крају овог наређења штаб бригаде је подвукао штабовима батаљона да се „непријатељ не смије пустити ни стопе напријед".[37]

Све јединице 7. бригаде су се 21. августа под борбом повлачиле ка новим положајима. Други и 3. батаљон, нападнути изјутра око 8 часова, повлачили су се ка Млијечном брду и Штирном долу, а батаљон Озне ка Олецкој страни и Боровнику. По одбацивању ових батаљона непријатељ је дијелом снага долином ријеке

[36] ОД 3. дивизије, биљешка за 20. август 1944.

[37] Зборник докумената, III, 8, 87.

Бијеле продужио ка еелу Бијелој и заузео Острвицу (к. 1841). У току повлачења ка Крновској главици, 1. батаљон је покушао да одбаци непријатељеве снаге са Острвице, али, и поред тога што је овај његов напад био врло снажан, није успио; због тога се у току ноћи преко Крнова пребацио на Крновску главицу. Нешто послије њега, у овом рејону се прикупио и 4. батаљон, који је, по накнадном наређењу штаба бригаде, имао задатак да посједне Кикањице и Цуклин, и да дјејствује на „непријатеља који се спушта од Малинска преко Бијеле за Шавник".[38] С овим батаљоном је био и начелник штаба бригаде Салих Радончић. Пошто је у току дана 5. бригада своје десно крило оријентисала ка Ивици а 7. бригада се повлачила углавном преко Крнова, непријатељеве снаге, јачине једног батаљона, искористиле су непосједнути међупростор и, долином ријеке Тушине и Буковице, без сметњи ушле у Шавник. Четврти батаљон није интервенисао, већ се сјутрадан рано повукао ка Војнику.[39]

На захтјев штаба дивизије, на положаје западно од Шавника био је већ постављен Пратећи батаљон штаба 2. корпуса, те непријатељ није могао извршити дубљи продор на овоме правцу и тако озбиљније угрозити аеродром у Брезнама. Па ипак, повлачење 4. батаљона 7. бригаде с положаја непосредно југозападно од Шавника само је погоршавало ситуацију. Због тога је штаб дивизије тамо одмах упутио своју извиђачку чету, а штабу 7. бригаде наредио да с једним батаљоном поново посједне ове положаје.[40]

Предвече 21. августа, штаб 7. бригаде је одлучио да ликвидира непријатељеве снаге на Острвици и поврати овај положај, који је непријатељу представљао погодан ослонац за даље наступање. У том циљу је наредио батаљону Озне да једном својом четом посједне Боровник и тако затвори правце који од Бара Бојовића и Лука Бојовића изводе ка Крнову, а друге двије чете

[38] Исто, 89, штаб 7. бригаде штабовима батаљона, оп. бр. 53, 20. августа 1944.

[39] Исто, бр. 87, примједба бр. 3; ОД 7. бригаде, биљешке за 21. и 22. август 1944,

[40] АВИИ, кут. 755, бр. рег. 4—1/2.

да постави на Млијечно брдо, одакле ће, с дијеловима 2. батаљона 7. бригаде, такође епречавати даље надирање непријатеља ка Крнову. Сем тога, требало је да батаљон мањим снагама ноћу контролише простор између Гацкових греда и Боровника.

Други батаљон 7. бригаде добио је задатак да једну чету задржи на Млијечном брду, с дијеловима батаљона Озне, а осталим снагама да врши притисак ка Штирном долу и тако спречава непријател^у да ојача своје снаге на Острвици.

Трећи батаљон је добио задатак да с Крнова напада Острвицу, обухватајући је с јужне стране, док је 1. батаљон имао задатак да напада правцем Крновска главица—Голубињак—Острвица, контролишући при том путеве који од Бијеле изводе ка овом правцу и, по потреби, постављајући засједе на њима.

Напад је извршен око 1 чае 22. августа. У ствари, 1. батаљон је у једном налету овладао гребеном Острвице, пошто непријатељ, очевидно изненађен, није пружио јачи отпор. Због тога остали батаљони нијесу имали потребе да се ангажују. У току краће борбе заплијењен је један „шарац", а њемачки митраљезац је на положају нађен мртав. Непријатељ је имао већи број рањених (што је установљено по траговима на путу за Бијелу), али је успио да их извуче.

Овлађивањем Острвицом знатно је поправљен положај 7. бригаде. С обзиром на појачани непријатељев притисак ка Брезнама, гдје су још ишчекивани савезнички авиони, штаб бригаде је морао да ојача своје лијево крило. Због тога је дио 2. батаљона упутио на Острвицу, 1. батаљон поново поставио на Крновску главицу, а 3. батаљон помјерио ка Крушевицама. У исто вријеме командант бригаде је наредио 4. батаљону да се најхитније врати на положај Кикањице—Градац—Цуклин, гдје је требало да смијени извиђачку чету 3. дивизије, и да тај положај чврсто држи и не напусти га „без јаке борбе с непријатељем или наређења... штаба бригаде".[41]

Двадесет другог августа је штаб 3. дивизије у два маха наредио штабу 7. бригаде да се постави на линију

[41] Зборник докумената, III, 8, 94.

Крново—Крушевице—Мокро, затварајући правце ка Брезнама, а у случају јачег притиска непријатеља да љевокрилне батаљоне повлачи ка Брезнама а десно-крилне ка селу Праги и Војнику. Тога дана, сасвим неочекивано, јер се претпостављало да ће стићи тек наредних дана, над Брезнама су се појавили савезнички авиони. Тридесет шест транспортних апарата, у пратњи педесетак ловаца, у неколико је наврата са импровизованог аеродрома подигло око 900 рањених и болесних бораца, изнемоглих стараца, жена и дјеце из наших збјегова.[42]

Очевидно озлојеђен тиме што му, тако рећи испред носа, авиони растерећују партизанске јединице тешких рањеника, непријатељ је свим силама покушавао да то спријечи. Он је читавог дана вршио снажан притисак на све јединице 3. дивизије. Али иако је на неким правцима успио да помјери одбрамбене линије наших јединица, он ни на једном правцу није дубље продро нити озбиљније угрозио наш аеродром и рањенике на њему.[43]

Непосредно сарађујући с Нијемцима, четници Павла Ђуришића су током читавог овог дана покушавали да пробију одбрану 7. бригаде, избију на Војник и тако угрозе Брезна. Они су успјели да потисну 2. батаљон 7. бригаде и батаљон Озне са Боровника, Млијечног брда и Острвице и заузму Ћеранића гору, али даље нијесу могли ни корака. Седма бригада је посјела линију Градачка пољана—Командирово брдо—Крновска главица—Крушевице—Мокро, коју је, по задатку штаба дивизије од претходног дана, требало да држи и са ње је одолијевала свим непријатељевим нападима.

Сви даљи покушаји четника да овладају Градачком пољаном и Крновском главицом, као и покушаји њемачких снага да потисну 3. батаљон из рејона Крушевица,

[42] Бројка од „око 900 рањеника и болесника", унесена је у ОД 2. корпуса (биљешка за 22. август 1944). Међутим, према књизи *Коуаl Агг Гогсе* 1939—1945, Оеог§е Заипс1егз, Лондон, 1954, евакуисано је 1.078 људи, од којих 1.059 партизана, 16 савезничких авијатичара и три члана њихове војне мисије. Енглези су, послије рата, снимили филм о овој евакуацији.

[43] Види детаљније о томе: Н. Јовићевић, н. д., 534—535.

остали су без успјеха. Предвече, кад су сви рањеници били отпремљени за Италију, ситуација се на фронту била потпуно измијенила. Непријатељеве снаге са истока, из долине Лима, и са запада, из источне Босне, тј. ојачане 1. брдска и 7. СС-дивизија „Принц Еуген" и 13. СС-дивизија „Ханџар", успјеле су да се споје на Дурмитору, али нијесу успјеле да униште ни једну нашу јединицу. Напротив, наше јединице су сачувале своју живу силу, те су сада, ослобођене тешких рањеника и изнемоглих бораца, биле у стању да се „одлијепе" од непријатеља и с пуно изгледа на успјех прију извршењу свог основног задатка. Задатак 3. дивизије је сада био да се преко Лукавице и Мораче забаци непријатељу за леђа и поврати Колашин, Беране, Андријевицу и читаву доскорашњу слободну територију.

Уништење четничког „гвозденог пука"

Ни послије завршетка борби на Сињавини и Дурмитору штаб 2. корпуса није био начисто с тим колика је јачина и какве су намјере непријатељевих снага у Црној Гори. Он је и даље био у увјерењу да једна њемачка армија треба из Грчке да се пребаци на сјеверозапад, преко Црне Горе и Санџака, па је претпостављао да су 1. брдска дивизија и остале њемачко-четничке снаге, којима су наше јединице водиле борбе од Чакора до Дурмитора — претходница те армије. Због тога је наредио 3. дивизији да се преко Штитова пребаци на територију беранског и колашинског среза, гдје ће маневрисати „док се не разјасни ситуација", а тада ће прећи у офанзиву.[44] Покрет је требало да почне 24. августа, с тим што су јединице успут имале да избјегавају јаче борбе. При том је посебно наглашено: „Четничке банде које су се испољиле према вашој VII бригади треба разбити, гонити их у правцу њиховог отступања према ШтР1тову и даље, у складу са вашим наступањем". У вези с тим наређењем, штаб 3. дивизије је 24. августа наредио својим јединицама:

[44] Зборник докумената, III, 8, 97, наређење штаба 2. корпуса, о. пов. бр. 485, 23. августа 1944.

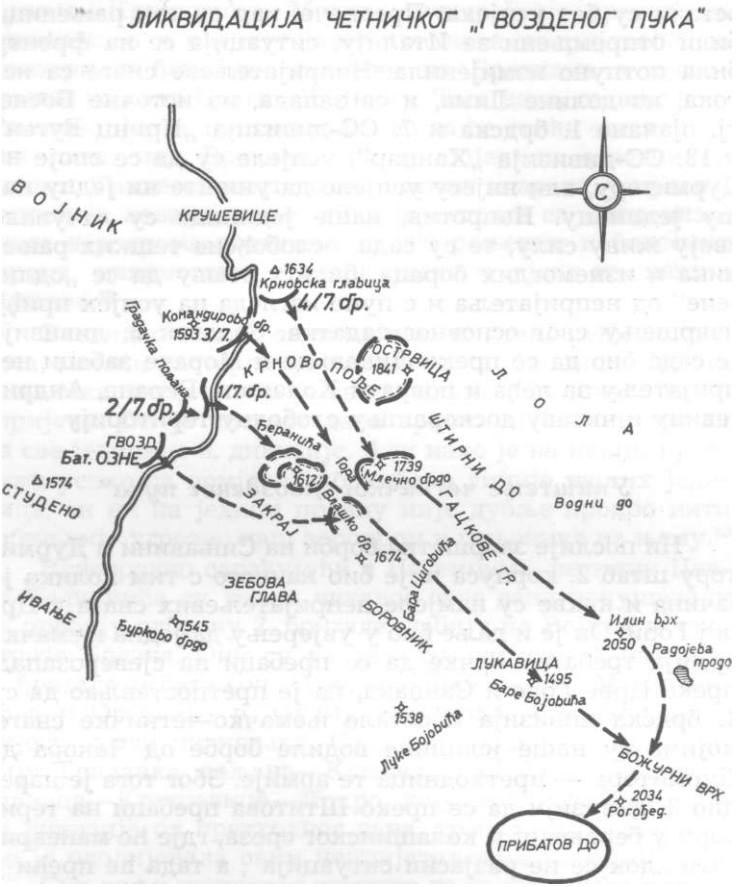

— 5. бригади — да се најхитније прикупи у рејону села Рађева, на јужним падинама Војника, да се повеже са 7. бригадом у рејону Гвозда и, уколико би непријатељ покушао да одбаци ову бригаду, помогне је и у садјејству с њом разбије непријатеља; уколико би, пак, непријатељ током дана остао неактиван, да ноћу 24/25. августа изврши покрет у правцу Лука Бојовића и Петровића рупа, повезујући се са 7. бригадом према Боровнику;

— 9. бригади — да се прикупи у рејону Праге, ту се такође повеже са 7. бригадом и, по потреби, помогне јој у смислу задатка постављеног 5. бригади; по паду мрака да изврши покрет правцем Д. Вучје—Ђурково брдо—Јаворак—Голо брдо—Кутско брдо—Штитово;

— 7. бригади — да у току дана најупорније држи положаје на комуникацији између Гвозда и Мокрог, а у току поподнева да прикупи своје батаљоне на линији Гвозд—Градачка пољана—Командирово брдо, одакле ће прећи у противнапад. У том циљу је штаб дивизије преко 9. бригаде наредио 4. батаљону „да се одмах крене иза Војника правцем за Гвозд".

Увече је требало да 7. бригада нападне четнике основним правцем Ћеранића гора—Гацкове греде—Илин врх—Божурни врх—Рогођед. Њој је изричито наглашено да „напад мора бити силовит и брз". По овлађивању истакнутим тачкама, на њима је требало оставити заштитничке дијелове, а сјутрадан се одморити у рејону Прибатовог дола, под заштитом дијелова на Божурном врху и Рогођеду, који треба да затворе правац од села Вељег Дубоког. Дијелом снага се такође требало обезбиједити од Лукавице.

Сем тога, штаб дивизије скренуо је пажњу свим руководиоцима и борцима да је задатак дивизије који треба да изврши ноћу 24/25. августа од првостепене важности, јер ће од тога умногоме, „ако не и у свему", зависити даљи рад дивизије, па му у складу с таквим његовим значајем треба и приступити.[45]

Штаб 7. бригаде је наредио да се његови батаљони прикупе на линији Гвозд—Градачка пољана—Командирово брдо, најкаеније до 21 час 24. августа. С полазног положаја на тој линији требало је прећи у напад:

— батаљон Озне у правцу Влашког брда; у том рејону да сачека 2. батаљон и штаб бригаде а затим да пређе у бригадну резерву;

— 1. батаљон правцем Ћеранића гора—к. 1612—Влашко брдо. По овлађивању Влашким брдом да сачека док 3. батаљон избије на Гацкове греде, а затим да продужи напад, преко Бара Циговића и Бара Бојовића ка

[45] Исто, 98, наређење, оп. бр. 44, 24. августа 1944.

Божурном врху и Радојевој продоли, по овлађивању овим положајима да оетави јача обезбјеђења ка Вељем Дубоком, а остале дијелове прикупи у Прибатовом долу, ради одмора; у рејону Боровника да се повеже с 5. бригадом, а у току читавог покрета да се креће упоредо с 3. батаљоном;

— 3. батаљон да, нападајући правцем Крново—Ћеранића гора, ликвидира непријатељеве снаге у рејону Ћеранића горе у садјејству с 1. батаљоном, а затим продужи ка Гацковим гредама и заузме их у садјејству с 4. батаљоном; да, такође, заједно с 4. батаљоном, ликвидира непријатељеве снаге на Илином врху, а одатле се, преко Лукавице, упути за Прибатов до, с тим што ће једну чету оставити на Требијешу, ради осигурања од Вељег Дубоког; да се у погледу брзине покрета равна према 4. батаљону, а такође да одржава тијесну везу с 1. батаљоном;

— 4. батаљон да у садјејству с 3. батаљоном ликвидира непријатељеве снаге на правцу Крново—Млијечно брдо—Гацкове греде, остављајући на појединим од тих тачака заштитничка одјељења; такође заједно с 3. батаљоном да — ликвидира непријатељеве снаге на Илином врху, а затим, у колони, продужи за Прибатов до;

— 2. батаљон је имао задатак да се задржи на својим положајима док остали батаљони не „протјерају непријатеља према општој заповијести", а затим да се прикупи на Градачкој пољани и ту образује бригадну резерву; да, сем тога, дио снага одреди за заштитницу, пошто је, истовремено с њим, на Градачкој пољани требало да се прикупе позадински дијелови бригаде и чета пратећих оруђа.

Напад је требало да почне у 23 часа, а до тада батаљони да се добро припреме и међусобно повежу „ради тачнијег извршења напада". „Напад мора бити муњевит, брз, дрзак" — стајало је даље у заповијести — „јер непријатеља морамо потући и протјерати са садашњих положаја". Пошто на лијевом крилу бригаде није било наших јединица, батаљонима је скренута пажња на

будност, како се не би дозволило да дође „до ма каквог изненађења".[46]

У току 23. и 24. августа Нијемци су наставили жесток притисак на правцу Бијела—Крушевице на положаје 3. батаљона, и четници на правцу Ћеранића гора —Градачка пољана на одсјеку 2. батаљона 7. бригаде, али нијесу успјели да помјере линију наше одбране. На тај начин 5. и 9. бригада, које су се 24. августа прикупиле на јужним падинама Војника, нијесу имале потребе да се ангажују на Крнову, па су ноћу 24/25. августа без сметњи наставиле покрет ка Штитову.

Одбијајући нападе Нијемаца и четника, 7. бригада се 24. августа припремала за напад на рејон Ћеранића горе, гдје су се, судећи по њиховој бучности, четници осјећали доста сигурним.[47] У вези с тим припремама треба напоменути неколико карактеристичних момената, који су утицали на извршење овог за 7. бригаду веома значајног задатка. Наиме, у току десетак дана, од почетка борби на правцу 7. бригаде, њени борци ниједанпут нијесу добили хлеба, нити било каквог јела справљеног од брашна, јер брашна у бригадној интендантури уопште није било, као ни соли. Двадесет четвртог августа људству је први пут подијељена по једна овећа грудва јечменог качамака. Међутим, у јечму од кога је овај качамак справљен било је много корова („врата", како се у народу зове), тако да се знатан број бораца, нарочито 1. батаљона, успављивао у току покрета, особито кад би прилегли, а готово сви борци овог батаљона осјећали су се ошамућени.[48] Људство је ршаче

[46] Зборник докумената, III, 8, 100, Заповијест, оп. бр. 56, 24. августа 1944.

[47] Нарочито тога дана, четници су довикивали наше борце, псовали их и засипали најразличитијим пријетњама. „Овога пута вас ни Босна неће спасити", најчешће су пријетили.

[48] Тако се из 2. чете 1. батаљона успавао десетар Душан Николић и касније залутао. Нађен је неколико дана касније, разоружан и без петокраке звијезде, код једне јединице 9. бригаде. Сматрали су да је дезертирао. Узалуд је показивао своју биљежницу с партијских састанака, нико му није вјеровао.

Једна патрола се кретала испред стрељачког строја 1. чете и на неком брежуљку у близини четничких положаја — заспала. Тек кад је покушао да их разоружа, сматрајући да су

прилично страдало без воде и (што је помало чудно с обзиром на годишње доба) — од хладноће. Сви су, наиме, били лако одјевени и у већини нијесу најбоље подносили свјеж планински ваздух послије изразито топлог поднебља у рејону Подгорице. Воде на Крнову готово није ни било. Једино је коришћен снијег, кога је било у неким вртачама („снијежницама"), прикупљеног у гомиле и покривеног грањем. Снијег је топљен у казанима за кување, а за пиће — најчешће на шаторским крилима.

Сем тога, 4. батаљону је било наређено да напада на лијевом крилу бригаде. Међутим, курир штаба бригаде је упао у некакву јаму, па је 4. батаљон, пошто није добио заповијест, извршио покрет „иза Војника", у духу наређења штаба дивизије. Због тога није ни стигао да учествује у нападу. Из истог разлога закаснила је и 1. чета 3. батаљона, која је у току дана била помјерена ка 4. батаљону, да би ојачала наше снаге које су затварале правац Шавник—Брезна.

Први и 3. батаљон су се увече прикупили на источном подножју Војника, у двјема вртачама, непосредно западно од пута Никшић—Шавник, гдје им је објашњен предстојећи задатак и његов значај. У 1. батаљону је то учинио командант, Војин Срдановић, а у 3. батаљону, штабу и командама чета лично командант бригаде Нико Стругар, а борцима комесар батаљона Божо Жарковић. Стругарово присуство је, као и увијек, борцима уливало моралну снагу, али и увјерење да се ради о изванредно важном задатку.

Батаљони су се, по паду мрака, упутили преко цесте, а затим, развијени у стрељачки строј, наставили

четници, иолитички комесар чете Радоје Вукчевић је препознао своје борце.

Пушкомитраљезац Чедо Гарчевић је у току ноћног напада, ошамућен, заспао испод самих четничких ровова, а ујутру пошао ка четницима, сматрајући да је то његова чета, пошто је био увјерен да је на положају препознао свога друга Уроша Томића. Освијестио се тек кад су око њега запраштале Оомбе. Једва је успио да се спасе, котрљајући се кроз непожњевени јечам, у коме му је остао пушкомитраљез. При поновном нападу пушкомитраљез је нађен недирнут. Четници га, изгледа, нијесу уочили или се нијесу усуђивали да изиђу из ровова.

покрет ка Ћеранића гори. Комору су оставили у полазном рејону, а муницију и тешко наоружање, укључујући и минобацач 82 мм, борци су понијели на леђима.

Главнина четничких снага налазила се на узвишењу обиљеженом к. 1612 и на једном нешто нижем ћувику сјеверозападно од ове коте, тј. на југоисточној ивици Ћеранића горе. Врхови ова два ћувика били су опасани зиданим рововима с пушкарницама, а пошто су доминирали непосредном околином, били су веома погодни за одбрану. Да би, евентуално, привукли наше јединице у шуму, четници су то вече кроз Ћеранића гору заложили велике ватре, али су наши предњи дијелови на вријеме уочили варку, утврдивши да је у шуми само мањи број четника, који су одржавали ватру. Међутим, није се саевим одређено знала линија четничких положаја. Покрет наших јединица био је још отежан тиме што је ова ноћ, иако ведра, била без мјесечине. Због тога су 1. и 3. батаљон релативно дуго морали да се крећу у стрељачком строју, па су чак у току покрета изгубили међусобну везу.

Пошто је избио на ивицу шуме, сјеверозападно од коте 1612, 1. батаљон је упутио своје лијево крило ка овој коти, а десно крило ка ћувику сјеверозападно од ње. Непријатељ је уочен тек по звецкању оружја и покретима силуета које су се назирале према небу. У то вријеме стрељачки строј је био на десетак метара од непријатељевих положаја. Борци су без икакве команде полијегали. Замјеник командира 3. чете, Радомир Радошевић, убацио је прву бомбу у четнички ров. Слиједили су га Милета Косанић и остали полетни бомбаши батаљона, а одмах затим је отворена снажна обострана ватра. Још на почетку се осјетило да су четници бројнији и боље наоружани. Они су располагали многим ручнрш бомбама, које су немилице бацали. Срећом, то су претежно биле офанзивне талијанске бомбе, које имају снажну детонацију али не наносе много жртава. Сем тога, слабо цијењећи одстојање, четници су их бацали сувише далеко, па су углавном пребацивали стрељачки строј 1. батаљона. Па ипак, ова њихова ватра је била тако снажна да је 1. батаљон морао да се повуче у јаружицу, сјеверно од четничких положаја. Командант

батал>она је, нешто каеније, наредио да се још једанпут покуша с нападом, али је и тај напад поновљен више ватром него покретом и није имао никаквог успјеха. Пошто ни на једном другом правцу није било борбе, а било је ризично по дану задржати јединице на бриса-ном простору, надомак непријатељевих утврђених по-ложаја, штаб батаљона је наредио да се батаљон повуче. Чете су се, у колони, упутиле преко Крнова ка Коман-дировом брду.

Трећи батаљон је заобишао четничке положаје и продужио покрет ка Млијечном брду и Влашком брду и, у ствари, нашао се за леђима непријатеља, али је остао потпуно у недоумици у погледу резултата напада 1. батаљона. Тако је сачекао јутро развијен у борбени поредак, окренут четницима.

Батаљон Озне у току покрета такође није наишао на четнике, па се размјестио у катуништу Закрају и затворио правце ка Коњском и Боровнику. Иако није било тако планирано, овај батаљон и 3. батаљон 7. бри-гаде су се нашли у најпогоднијем могућном положају, у непријатељевој позадини.

Рано изјутра 25. августа, у штаб бригаде је стигао помоћник комесара 1. батаљона, Миња Ковачевић,[49] да извијести помоћника комесара бригаде о неуспјеху ба-таљона. Командант батаљона је већ био писмено извије-етио команданта бригаде да батаљон није извршио за-датак. Нико Стругар је очигледно био изненађен. У први мах је читав штаб био у недоумици да ли је 1. батаљон уопште нападао. Стога је Стругар наредио да 1. ба-таљон одмах понови напад и непријатеља безусловно ликвидира. Такође је наредио 2. батаљону да се развије на десном крилу 1. батаљона и да учествује у овом по-новном нападу, а командиру чете пратећих оруђа да противколски топ 45 мм постави на ватрени положај и подржава напад 1. и 2. батаљона.[50]

[49] При повлачењу, комесар батаљона, замјеник команданта и комесар 1. чете, с једном групом бораца, залутали су у по-задину непријатеља и у зору се повезали с 3. батаљоном.

[50] Сви позадински дијелови бригаде већ су били уз цесту, тако рећи надомак непријатељеве ватре. Штаб бригаде, како се види, уопште није рачунао с оваквим развојем догађаја.

Одмах по преласку цесте 1. и 2. батаљон су се развили у стрељачки строј и упутили се ка непријатељевим положајима. Борци 1. батаљона су били буновни и уморни,- а помало и депримирани од ноћашњег неуспјеха. Због тога су командант и помоћник комесара пошли у стрељачки строј. Мињa Ковачевић је при том узео пушкомитраљез. То исто је учинило и неколико четних руководилаца, међу којима се истицао помоћник комесара 2. чете Коћа Поповић.

Иако је већ био дан, 1. и 2. батаљон су успјели да неометано приђу веома близу непријатељевим положајима и да их подвргну снажној блиској ватри. Четници су убрзо били принуђени да напусте своје предње положаје и да се повлаче ка к. 1612 и преко ње ка Млијечном брду, Влашком брду и Зебовој глави. Али је њихово повлачење било веома тешко. На западним и југозападним падинама к. 1612 они су били изложени убитачној ватри, коју је било готово немогуће избјећи. Овдје је противколски топ био нарочито ефикасан. То је било први пут у току ових борби 7. бригаде да овај топ ступи у дјејство,[51] али треба истаћи да је свој задатак врло добро обавио. Свака његова граната је пала међу четнике, који су се у паници повлачили. Многи четници, осјећајући да им је повлачење онемогућено, остајали су на пропланку између предњег узвишења и к. 1612 и ту лијегали међу мртве и рањене, сматрајући да ће се тако епасти.

Готово једновремено с предњим дијеловима 1. и 2. батаљона, на к. 1612 стигао је и штаб бригаде. У моменту када је изванредан успјех био на помолу, појава штаба бригаде у првој борбеној линији значила је нов морални подстицај за борце. Нарочито је импозантно дјеловала стасита фигура Ника Стругара, када је са врха ове коте, широко узмахнувши рукама, повикао: .„Гонимо их момци!"

Од к. 1612 па даље на југоисток и исток, ка Млијечном брду, Влашком брду и Јаблановом долу, пружају

[51] Тај топ, као и иначе артиљерија 3. дивизије, раније није коришћен због оскудице у муницији (Н. Јовићевић, н. д., 525).

се пространи пашњаци с којих је тек недавно била покошена трава и на читавом том простору земљиште није пружало готово никаквих заклона. Стога четници више нијесу много помишљали на отпор. Они су се уздали једино у своју брзину и надали се да ће се бјекством спасти. Нијесу ни слутили да су наша два батаљона већ углавном затворила правце њиховог одступања.

Трећи батаљон је на вријеме уочио повлачење четника и притајио се на положају док му нијесу пришли на блиско одстојање. А када су пришли довољно близу, 3. батаљон је отворио снажну ватру, која је четнике потпуно изненадила. Они су се тада окренули ка катуништу Закрају, али их је отуда пресрио батаљон Озне, такође снажном ватром. Од Ћеранића горе су пристизали 1. и 2. батаљон, па су се четници нашли у безизлазном положају. Избезумљена маса „гвозденог пука" вртјела се у кругу, тучена готово са свих страна. Пошто су претрпјели велике губитке, преосталим четницима није остало ништа друго него да баце оружје и дигну руке у знак предаје, што су и учинили. Спасли су се они који су побјегли у току ноћи или на самом почетку напада и одмах скренули ка Острвици, јер је због неучествовања 4. батаљона у нападу, једино тај правац остао незатворен. Тамо је успио да побјегне и командант пука, Милош Павићевић, са својом пратњом.[52]

Према већ поменутом извјештају штаба 7. бригаде од 29. августа, у овом нападу је погинуло преко 350 четника, а још већи број је рањен. Заробљених је било 180.

Губици бригаде су били минимални, имала је само 1 мртвог и 6 рањених бораца.[53]

[52] На Острвици је било и других четничких снага, али оне нијесу ступале у дејство. Неколико дана касније неки „пуковци", који су успјели да побјегну, сами су долазили у 7. бригаду. Тако су, на примјер, Стеван Поповић и Лазар Поповић дошли у бригаду и донијели тешки митраљез „бреду". Касније су оба постали официри НОВЈ.

[53] Међу рањенима је била и Пекна Ђуровић из Бјелопавлића. Ова храбра омладинка је рањавана и прије рата, у демонстрацијама у Даниловграду. Тада јој је била сломљена једна нога, а сада јој је сломљена друга. Па ипак, она је излијечена у Италији, и поново дошла у своју бригаду.

Заплијењено је 10 митраљеза „бреда", 16 пушкомитраљеза, 3 тешка и 2 лака минобацача, 120 пушака, 60 бацачких мина, 250 ручних бомби, око 15.000 метака и 60 коња. Велика количина другог материјала, у којем је било доста поломљеног и неисправног оружја, остала је на бојишту, јер бригада није била у стању да га прикупи и понесе.

Овим је, у ствари, „гвоздени пук" престао да постоји као посебна четничка јединица. Већ око 15 часова командант дивизије Саво Бурић честитао је 7. бригади на постигнутом успјеху.[54] Извршењем овог задатка 7. бригада је уклонила и посљедњу озбиљнију препреку која је стајала на путу 3. дивизије за Колашин и Беране.

Заробљеници су распоређени по батаљонима и касније су били веома добри борци, па и официри, сем неколицине који су већ сљедећих дана дезертирали.[65]

У току дурмиторске операције, према нашим подацима, 7. бригада је нанијела непријатељу сљедеће губи№е: „мртвих — 580, рањених — непознат број (око 600), заробљених 180", док су губици бригаде износили: 14 мртвих, 41 рањен и 28 несталих бораца.[56]

Седма бригада је у току борби до избијања у рејон Крнова била на помоћном правцу дјејства дивизије. С обзиром на то што је главнина непријатељевих снага била оријентисана ка 5. и 9. бригади, рад 7. бригаде је у већој мјери зависио од стања на фронту тих двију бригада него од стања на њеним сопственим положајима. Због тога је она често била принуђена да напушта своје положаје брже него што је због јачине неприја-

[54] АВИИ, кут. 755, бр. рег. 4—1/2.

[55] Када је сјутрадан, у сутон, 1. батаљон силазио са Штитова у Мртво Дубоко, један заробљеник је, мучки, с леђа, убио једног нашег пушкомитраљесца и побјегао. То је изазвало велики револт у батаљону. Било је чак предлога да се сви заробљеници постријељају, што је штаб, наравно, одбио (изјава Уроша Томића).

[56] Наведени извјештај штаба 7. бригаде од 29. августа 1944. Подаци о непријатељевим губицима су, вјероватно, претјерани, изузимајући оне на самом Крнову, који су могли бити избројани.

тељевог притиека морала, иако су и на њеном правцу биле ангажоване бројно надмоћније њемачко-четничке снаге.

Сем тога, јединице 7. бригаде биле су веома развучене, нарочито у почетној фази дјејства. Отуда њихови напори нијесу били довољно усклађени. Веза између јединица такође је тешко одржавана, што нарочито показује примјер 1. батаљона, који, без своје кривице, три дана није имао везе са штабом бригаде.

Па ипак, у цјелини узев, 7. бригада је правилно реаговала на непријатељева дјејства. Није се, без нарочите потребе, одсудниЈе ангажовала у одбрамбеним борбама, а тамо гдје је било потребно, ради обезбјеђења организованог повлачења јединица и збјегова који су их пратили, успијевала је да осујети сваки озбиљнији непријатељев подухват. Сем тога, извела је и неколико успјелих противнапада. На тај начин, ако изузмемо случај 3. чете 4. батаљона на Јаворју, који представља изразит примјер небудности команде, јединице 7. бригаде ниједанпут нијесу биле изложене озбиљнијим губицима. Бригада је, дакле, напустила слободну територију, али је потпуно очувала своју живу силу. Посебно треба истаћи одлучност њених бораца и старјешина у току борби за обезбјеђење евакуације рањеника са Брезана, што је било у духу хуманих традиција наше војске да се и под најтежим условима обезбиједи збрињавање рањених и изнемоглих.

Веома добро планиран и, у цјелини узев, врло добро изведен напад на „гвоздени пук" најрјечитије потврђује високе оцјене које су руководиоци 3. дивизије дали о 7. бригади још прије ових борби. План штаба бригаде, изражен у заповијести, потпуно је био у духу задатка штаба корпуса, односно штаба дивизије — да се разбију главне четничке снаге у рејону Крнова, а затим гоне у правцу наступања 3. дивизије. Али, оријентисањем свих снага бригаде, у почетној фази напада, на рејон Ћеранића гора, Влашко брдо, Млијечно брдо, гдје се претпостављало — сасвим с правом како се касније показало — да се налазе главне непријатељеве снаге, тај план је омогућавао да се главнина „гвозденог пука" не само разбије већ и окружи и готово потпуно уништи.

У ноћном нападу 24/25. августа 1. батаљон није имао уепјеха. Али, колико год то на први поглед изгледало нелогично и чудно, тај његов неуспјех одлучујуће је допринио коначном успјеху. Правац покрета 1. батаљона (источне падине Војника — Ћеранића гора) био је краћи од праваца осталих батаљона. Због тога је тај батаљон први ступио у контакт с непријатељем, и то с главнином „гвозденог пука". И, да је тај напад у току ноћи успио, „гвоздени пук" би био одбачен, али не и уништен, јер 3. батаљон и батаљон Озне не би могли спријечити непријатељево повлачење. Тек изјутра 25. августа, када је у поновљеном нападу 1. и 2. батаљона сломљен четнички отпор, и када су 3. батаљон, с подножја Млијечног брда и Влашког брда, и батаљон Озне, из катуништа Закраја, развијени у стрељачки строј, дочекали разбијене четнике, били су створени услови за уништење непријатеља. С друге стране, тек у том тренутку је било јасно колико је недостајао 4. батаљон, чијом би појавом у рејону сјеверозападно од Млијечног брда било онемогућено да се иједан непријатељев војник извуче. Овако, обруч на том дијелу фронта није био затворен, и један дио непријатељевих снага, који је то на вријеме уочио, успио је да избјегне окружење. Но, разумије се, ни то није могло да спасе ову четничку јединицу. Њени губици су до те мјере били катастрофални, да је она за свагда брисана из списка четничких снага у Црној Гори. Непријатељ је, дакле, имао ненадокнадиве губитке, док је 7. бригада из дурмиторске операције изашла с повећаним бројним стањем.[57]

[57] У потврду високих квалитета борачког и старјешинског састава 7. бригаде, треба навести што је о томе рекао политички комесар 3. дивизије Јово Капичић, 25. августа, у свом извјештају политичком комесару 2. корпуса: „VII црногорска ударна бригада представља врло оспособљену, морално јаку, политички прилично свјесну и у борби прекаљену нашу јединицу. Захваљујући њеном бројном стању и борбености њеног људства ова нам је бригада рјешавала врло тешке задатке, и представљала пуну залогу за неку тежу ситуацију.

Борци VII ударне бригаде ... све напоре и тешкоће сносили су ведро и када су били најзаморнији могли су ријешити било какав војнички задагак. Ова бригада, на основу горе реченог, има услова да се развије у једну од најбољих јединица нашег корпуса" (АВИИ, кут. 754А, бр. рег. 4/9).

Петар Војводић на челу колоне 1. батаљона на Требевићу

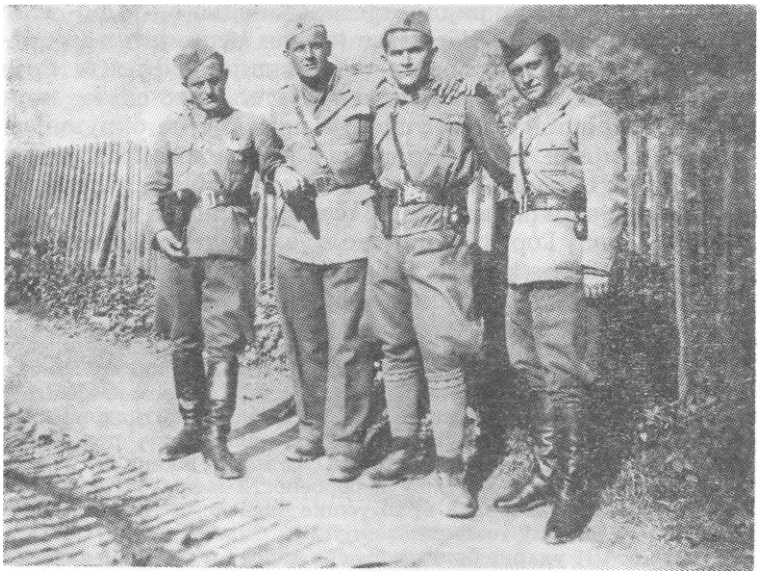

Штаб 4. батаљона (с лијева на десно): Перо Рогановић, замјеник команданта, Јован Шабан, командант, Момо Чворовић, политички комесар и Анте Николић, помоћник политичког комесара

Саво Бурић и Нико Стругар

Руководиоци из 7. бригаде: Јован Шабан, Бранко Савићевић, Никола Јелишић, Владо Милошевић и Новак Матијашевић и Вјера Ковачевић, члан Политодјела 3. дивизије у посјети рањеном Мињи Ковачевићу

ПОНОВО У ДОЛИНИ Ј1ИМА

Одмах по уништењу „гвозденог пука" 7. бригада је продужила покрет преко Лукавице и стигла на преноћиште у Прибатов до. Нешто касније, у току ноћи, пристигао је и 4. батаљон, за који су, по завршетку борбе, били упућени специјални курири. Двадесет шестог августа продужен је покрет од Међуријечја. Бригада је с 9. бригадом сачињавала главнину колоне 3. дивизије, која се несметано кретала, јер је 5. пролетерска, као претходница, чистила терен од мањих четничких група. Пошто је 27. августа 5. бригада ослободила Колашин, 2. и 4. батаљон 7. бригаде упућени су ка Матешеву, са задатком да блокирају и по могућности ликвидирају непријатељеву посаду у овом мјесту. Главнина се задржала на краћем одмору у селу Пољу Смаилагића, гдје су, одмах по пристизању бригаде, савезници падобранима бацили храну и муницију. То је било добродошло јер су залихе хране и муниције нашим јединицама биле на измаку.

Други батаљон је стигао до села Скрбуше не наишавши на непријатеља, а 4. батаљон се код села Планинице сукобио са око 150 четника и двадесетак Нијемаца, које је убрзо одбацио ка Буковој пољани.[1] У то вријеме су и дијелови 5. бригаде вршили притисак од Кључа ка Јаблановом брду, тако да је, послије трочасовне борбе, непријатељ одбачен у Матешево.

Штаб дивизије је упутио 5. бригаду ка Бјеласици, 9. је задржао у рејону Колашина, а 7. је оријентисао ка Матешеву и Трешњевику, са задатком да по могућно-

[1] ОД 7. бригаде, биљешка за 27. авгует 1944.

сти ликвидира непријатељеве снаге у том рејону. Претпостављало се да у Матешеву и на Трешњевику има само по 20—30 Нијемаца, које би, уколико не добију појачања, било лако ликвидирати.[2] Али, пошто је то била само претпоставка, замјенику команданта бригаде Миливоју Грозданићу, који је упућен да обједини дјејства 2. и 4. батаљона, стављено је у задатак да обазриво ради и непријатеља више маневром присили на повлачење. Требало је, наиме, да се поруше мостови на прилазима Матешеву, које би непријатељ могао да користи, било при повлачењу, било за довлачење појачања. Само Матешево имало је да се туче минобацачком ватром, а на путевима ка Лијевој Ријеци и Трешњевику требало је да се постављају засједе, на које би непријатељ наилазио у случају повлачења. Тиме, наравно, није искључивана могућност да се посада ликвидира и директним нападом, уколико се оцијени да је то могућно. Трећи батаљон је упућен у Врањештицу, а 1. батаљон у село Суву Гору, с тим да једну чету упути на Лису. Ова два батаљона су добила задатак да контролишу комуникацију Матешево—Трешњевик и спречавају непријатељеву активност сјевероисточно од ове комуникације. По могућности, и ако непријатељу не би пристигла појачања, требало је да 1. батаљон ликвидира непријатељеве снаге на Трешњевику и посједне овај планински прелаз. Штаб бригаде и приштапски дијелови смјештени су у селу Смрчју.[3]

Прије него што су добили ово наређење, 2. и 4. батаљон су 28. августа покушали да заузму Матешево, али њихов напад није успио. Уочено је да су непријатељеве снаге јаче него што се претпостављало, али се није знало да је ту, у ствари, читава група пуковника Харендорфа, наравно, са извјесним бројем четника.[4] Напад је поновљен и 29. августа, али такође без успјеха.[5]

[2] Зборник докумената, III, 8, 105, штаб 7. бригаде штабовима батаљона, пов. бр. 57, 28. августа 1944.

[3] Исто.

[4] Историјат 181. дивизије, 207—208.

5 ОД 7. бригаде, биљешке за 28. и 29. август и ОД 3. дивизије, биљешка за 29. август 1944.

Први и 3. батаљон су 29. августа извршили покрет ка Врањештици и Лиси. Сјутрадан, пошто је Лисом овладала без борбе, једна чета 1. батаљона је извршила напад на Трешњевик али није успјела да сломи јак отпор око 50 Нијемаца. Отприлике у вријеме овог напада, њемачке снаге из Матешева су извршиле испад према 4. батаљону, између Букове пољане и Планинице. Четврти батаљон је брзим противнападом одбацио непријатеља, убио му 3, а ранио 5—6 војника и заплијенио један „шарац", један аутомат, један лаки минобацач и једну противколску пушку.[6] Први батаљон је сјутрадан без борбе овладао Трешњевиком, пошто су се Нијемци повукли ка Комовима и даље за Матешево, а 3. батаљон је без борбе избио на Тодорово брдо и истурио извиђачке дијелове ка Барама и Хану Дрндарском.[7] Пошто је 5. бригада 30. августа ослободила Беране и Андријевицу, штаб 7. бригаде је, с 2. и 4. батаљоном и једним батаљоном 9. бригаде, још једанпут покушао да ослободи Матешево. Једна чета 4. батаљона је била пребачена преко комуникације Матешево—Баре, да би напала на непријатељеве бункере јужно од Матешева. Напад је извршен око поноћи 30/31. августа, али су, послије трочасовне борбе наше јединице морале да се повуку на полазне положаје, не успјевши да сломе снажан отпор непријатеља, који се бранио из тврдих бункера.[8]

Ослобођењем Колашина, Берана и Андријевице, задатак 3. дивизије од 23. августа углавном је био извршен. Додуше непријатељ није протјеран из Матешева, па, према томе, ни ослобођена комуникација Матешево—Биоче, а и око Мојковца се задржала једна група четника. Због тога се пред дивизију постављао задатак да

[6] ОД 7. бригаде, биљешка за 30. август 1944.

На Трешњевику је смртно рањен Иво Томић, десетар, о чијем је пријему у Партију тих дана расправљала организација 1. чете. Док су му другови указивали прву помоћ, он је изјавио да највише жали што не умире као члан Партије. По договору с партијским руководиоцем бригаде Драгутином Радовићем, Томић је посмртно примљен у КПЈ (изјава Радоја Вукчевића).

[7] ОД 7. бригаде, биљешка за 30. август 1944.

[8] ОД 3. дивизије и ОД 7. бригаде биљешке за 31. август 1944.

што је могућно више прошири своју слободну територију, али и да омогући макар и краћи одмор јединица, које су током августа имале велике напоре.

Пошто још није био јасан циљ који је непријатељ желио постићи дурмиторском операцијом, било је логично очекивати и нове непријатељеве офанзивне подухвате.[9] Због тога је штаб дивизије сматрао неопходним да се бригаде држе прикупљене и компактне, како би ефикасно парирале таквим непријатељевим подухватима. У том циљу је наредио 5. бригади да се размјести у ширем рејону Берана; 9. бригада је упућена на просторију Требаљево—Матешево, а 7. бригада је добила задатак да један батаљон задржи на Трешњевику, а остала три батаљона да пребаци, у току 2. септембра, на просторију села Сјеножета и Трепче. Батаљон с Трешњевика требало је да одржава чврсту везу с 9. бригадом и да овој бригади садјејствује ако непријатељ покуша да изврши продор од Матешева на територију коју контролише дивизија. Главнина бригаде, пак, требало је да затвори правац Комови—Коњухе—Андријевица, затим да контролише Врмошу, као и непријатељеве снаге у Плаву и Гусињу.[10]

Четврти батаљон је и 1. септембра нападао Матешево, али такође без успјеха. Њега су сјутрадан смијенили дијелови 9. бригаде, па је он пребачен у рејон Сјеножета. Други батаљон је тога дана пребачен у рејон села Трешњева, док је 3. батаљон задржан на Лиси.[11]

Команда њемачке 181. дивизије је запланирала крајем августа да своја три батаљона из рејона Пљеваља прикључи Харендорфовој групи у Матешеву. С обзиром на ситуацију у овом простору, то се могло постићи једино борбом, укључујући и офанзивна дјејства Ха-

[9] Наши штабови у то вријеме нијесу знали да је, због продора Оперативне групе дивизија генерала Дапчевића, а затим и 1. и 12. корпуса у Србији, главнина непријатељевих снага које су учествовале у дурмиторској операцији такође била пребачена У Србију.

[10] Зборник докумената, III, 8, 113, штаб 3. дивизије штабовима 5, 7. и 9. бригаде, оп. бр. 45, 1. септембра 1944.

[11] ОД 7. бригаде, биљешке за 1. и 2. септембар 1944.

рендорфове групе преко Колашина и Андријевице.[12] Подстакнути од једне америчке војне мисије, која је 28. августа стигла у штаб Драже Михаиловића, четници су се понадали да ће се савезници ускоро искрцати на Црногорском приморју. Због тога је Павле Ђуришић добио задатак да овлада Колашином, Беранама и Андријевицом, које је држала 3. дивизија и продужи напад ка приморју, гдје би сачекао савезнике. Тај замашни план требало је да оствари ангажујући 6. и 7. пук Црногорског добровољачког корпуса и оне снаге које су, на разним правцима, прикупљане послије пораза у дурмиторској операцији: Дурмиторски корпус Ивана Ружића (300 војника), Андријевичка бригада (500 војника), Морачки одред и око 250 војника под командом Наста Милачића.[13]

Непријатељ је почео напад 2. септембра, притиском на 1. батаљон, на Трешњевику, али је 1. батаљон успио да сачува своје положаје.[14]

Пошто је имао податке да је у Пећ стигла из Грчке нека јача њемачка јединица, штаб 3. дивизије је овај непријатељев напад из Матешева, и уопште дотадашњу упорност посаде у Матешеву, доводио у везу с могућном новом офанзивном акцијом из Пећи, па је наредио да 7. бригада темељито поруши комуникације које од Андријевице воде ка Пећи, Беранама и Колашину, с тим да на том задатку користи и мјесно становништво.[15]

Штаб бригаде је наредио 3. батаљону да се пребаци у Мурину и да темељито поруши комуникацију Андријевица—Чакор, и да у исто вријеме обезбиједи тај правац; 2. батаљон је добио задатак да руши комуникацију Андријевица—Ријека Марсенића и да извиђа ка Шекулару и Сјекирици; 4. батаљон да контролише комуникацију Андријевица—Трешњевик а 1. батаљон комуникацију Трешњевик—Баре. Батаљонима је такође наре-

[12] Историјат 181. дивизије, 208; АВИИ, кут. 138, бр. рег. 33/3, „Тајно наређење", 30. августа 1944. Њемци су овај план назвали „сјеверни јуриш".

[13] Р. П а ј о в и ћ, н. д., 856, 858—859.

[14] ОД 7. бригаде, биљешке за 2. и 3. септембар 1944.

[15] АВИИ, кут. 754А, бр. рег. 11/8, штаб 3. дивизије штабу 7. бригаде, пов. бр. сл., 3. септембра 1944.

ђено да за рушење користе и придате им талијанске дијелове,[16] а било им је издато и око 100 килограма експлозива.[17]

Већ 3. септембра, око 17 часова, командант дивизије Саво Бурић је наредио да батаљон који је упућен за Мурину брзо ради и да се што прије врати. Сем тога, 7. бригади је наредио да један батаљон упути у рејон Марсенића Ријеке и Дапсића, пошто су два батаљона 5. бригаде упућена на Бјеласицу, ради ликвидације четничких снага које су се тамо појавиле. Пошто је до тада само једна чета 3. батаљона била упућена за Андријевицу, остале су задржане на Рудом брду и у Слатини. Други батаљон је 4. септембра упућен у Марсенића Ријеку, с тим што је једну чету истурио у Д. Ржаницу.[18]

Њемачко-четничке снаге из рејона Матешева потисле су 9. бригаду и 5. септембра заузеле Колашин. Штаб дивизије је 6. септембра организовао противнапад 9. и 5. бригаде, којима је требало да садјејствује и 1. батаљон 7. бригаде, са двије своје чете, дуж комуникације Трешњевик—Матешево. У исто вријеме је, због ангажовања 5. бригаде у овом противнападу, наређено да 7. бригада упути један батаљон у Дапсиће, један да задржи у Марсенића Ријеци, један у Трешњеву, а 1. батаљон на Трешњевику.[19] У вези с тим, б. септембра је 2. батаљон упућен у Дапсиће, а 4. батаљон у Марсенића Ријеку, с тим да контролишу и обезбјеђују десну обалу Лима, а, сем тога, бригада је требало да обезбјеђује и правац Мурина—Андријевица.

Противнапад 3. дивизије није успио. Напротив, непријатељеве снаге су са више страна појачавале своју активност према слободној територији. Због тога је за

[16] Због лакше исхране (и употребе) талијанска бригада дивизије „Гарибалди" била је подијељена тако да је сваки батаљон у 3. дивизији добио по једну талијанску чету. Са штабом бригаде остао је један батаљон, који се кретао с 5. бригадом (Зборник докумената, III, 8, 161, штаб 3. дивизије штабу 2. корпуса, стр. пов. бр. 58, 13. септембра 1944).

[17] АВИИ, кут. 759, бр. рег. 47/1, штаб 7. бригаде штабовима батаљона, бр. 59, 3. септембра 1944.

[18] ОД 7. бригаде, биљешка за 4. септембар 1944.

[19] Зборник докумената, III, 8, 122, заповијест штаба 3. дивизије, оп. бр. 46, 5. септембра 1944.

7. септембар увече припремљен нов противнапад, у коме су 3. и 1. батаљон 7. бригаде судјеловали с Лисе и Трешњевика, углавном штитећи лијеви бок 9. бригаде.[20]

Ни овај противнапад није успио. Само на правцу 1. и 3. батаљона 7. бригаде и лијевог крила 9. бригаде био је упућен четнички 6. пук Црногорског добровољачког корпуса, с јачим њемачким дијеловима (које су наши штабови цијенили на око 400 војника). Они су потиснули батаљоне 7. бригаде сјевероисточно од комуникације. Њемачки дијелови, с нешто четника, 8. септембра, продрли су у Андријевицу.[21] Штаб дивизије је, у исто вријеме, извјештен да су Нијемци посјели Мојковац, Шаховиће и Бијело Поље. Њихове даље намјере нијесу биле јасне, али се предвиђала могућност одступања њемачких снага за Метохију, па је стога наређено да се 5. бригада прикупи у рејону Мајсторовина и Равне Ријеке, 9. бригада у рејону Пешића рупа и Кури Куђа, на Бјеласици а 7. бригада на просторији Коњско брдо, село Виницка, Ријека Марсенића, Ржаница, Дапсићи, да би затворила правац од Андријевице. Сматрало се да би овакав распоред дивизије био погодан за парирање „ма какве" непријатељеве намјере. Стога је наређено да се 1. батаљон 7. бригаде повуче на Коњско брдо и Туријy (т. 1850), а 3. батаљон према селу Виницкој, с тим да контролишу непријатељево кретање од Трешњевика и Андријевице. Сем тога, 3. батаљон је требало да организује засједу у рејону Виницке, ради спречавања евентуалног продора непријатељевих моторизованих дијелова из Андријевице. Четвртом батаљону је наређено да прикупи двије чете у Д. Ржаници а једну у Ријеци Марсенића. Други батаљон је задржан у рејону Дапсића.[22]

[20] Зборник докумената, III, 8, 127, штаб 3. дивизије штабовима бригаде, оп. бр. 47, 7. септембра 1944; ОД 7. бригаде, биљешке за 6—8. септембар 1944.

[21] Зборник докумената, III, 8, 130, штаб 3. дивизије, штабу 2. корпуса, 8. септембра 1944; АВИИ, кут. 140, 24/2, 26/2 и 27/2, заповијести штаба III односно средње колоне потпуковника Гуришића (тј. 6. пука Црногорског добровољачког корпуса), бр. службено, од 5, 7. и 8. септембра 1944.

[22] Зборник докумената, III, 8, 132, заповијест штаба 7. бригаде, бр. 62, 8. септембра 1944.

Први батаљон је 9. септембра грешком напустио Коњско брдо и оријентисао се ка лијевом крилу 9. бригаде. Тада је непријатељ овладао Туријом, а изјутра 10. септембра извршио притисак на 3. батаљон, код Буча и Виницке, па је штаб дивизије наредио да 1. батаљон „одмах дејствује правцем Коњско брдо".[23]

Штаб 7. бригаде је, намјеравао да за овај противнапад ангажује 1. и 3. батаљон и дијелове 4. батаљона из Д. Ржанице и Ријеке Марсенића.[24]

Тога дана је штаб 2. корпуса обавијестио штаб 3. дивизије да су двије њемачке дивизије у покрету преко Подгорице и Албаније и да ће један њихов дио проћи долином Лима. Због тога је наредио да дивизија мора бити врло будна; не смије дозволити да буде набачена на Бихор и Пештер, већ да се ослони на јужни Санџак.[25] У духу тог наређења, штаб 3. дивизије је одмах упутио 5. бригаду у Бијело Поље, да би „послужила као прихват у ма којој ситуацији".[26] Штаб дивизије је, у први мах, намјеравао да настави противнападе 9. и 7. бригаде ка Бјеласици и Коњском брду, али, пошто су током 10. септембра у том рејону вођене оштре борбе, а није било изгледа на неки успјех, одлука је промијењена и наређено је да се и ове двије бригаде повуку.[27] Први батаљон 7. бригаде повукао се преко села Црног Врха и Пријелога, прешао Јлим код Брзаве и са положаја код Затона обезбјеђивао прелазак осталих снага бригаде на десну обалу Јлима. Убрзо су, међутим, четници посјели Црни Врх, па је 3. батаљон морао на јуриш да га заузима како би отворио пут ка Бијелом Пољу.[28] Са 7. бригадом се кретао штаб дивизије и команда мјеста из Берана.[2&

[23] Исто, 141, обавјештење штаба 3. дивизије штабу 5. бригаде, пов. бр. сл., 10. септембра 1944.

[24] Исто, 142, заповијест штаба 7. бригаде, оп. бр. 64, 10. септембра 1944.

[25] Зборник докумената, III, 8, 140.

[26] Исто, 148, штаб 3. дивизије штабу 5. бригаде, стр. пов. бр.. сл., 10. септембра 1944.

[27] Исто, 149, депеша штаба 3. дивизије штабу 9. бригаде^ 10. септембра 1944; ОД 7. бригаде, биљешка за 10. септембар 1944.

[28] Изјава Јована Жарковића.

[29] У току овог повлачења погинуо је и командант ове команде, Божо Милачић (изјава Војина Срдановића).

Покрет је настављен 11. септембра. Тога дана је штаб дивизије извјештен да је 5. бригада ослободила Бијело Поље. Стога је наредио да се та бригада оријентише ка Мојковцу, 9. да се прикупи у рејону Јабучне и Равне Ријеке, а 7. код Бијелог Поља, гдје је она стигла 11. септембра увече.

Штаб дивизије је намјеравао да у ширем рејону Бијелог Поља одмори своје јединице, како би их, у погодном моменту, „згодним правцима" усмјерио „на четничке банде".[30] У том циљу је наредио да се 7. бригада размјести на просторији Обров, село Поткрајце, Црно брдо, Бања Село, с тим да контролише десну обалу Лима, од Затона до Бистрице, и правце од Бродарева и планине Јлисе.[31] Тако су батаљони размјештени у селима око Бијелог Поља а штаб и приштапски дијелови су задржани у граду.[32]

Међутим, бригада се ту није дуго задржала. Већ 12. септембра штаб 2. корпуса је обавијестио штаб 3. дивизије да се њемачке снаге из Албаније пребацују за Боку Которску и да нема изгледа да ће неки њихов дио кренути у правцу Колашина. Стога је наредио да се једна бригада 3. дивизије оријентише ка комуникацији Мојковац—Матешево, а остале двије да ликвидирају четничке снаге на просторији Бијело Поље, Мојковац, Требаљево.[33]

У међувремену је штаб 3. дивизије био извјештен да у Пљевљима нема њемачких снага, а да ни у Колашину непријатељеве снаге нијесу нарочито јаке (око 400 четника и 50 Нијемаца). С обзиром на све то, он је закључио да су створени услови за маневар којим би се разбиле четничке снаге из Санџака и Црне Горе, прикупљене око Павла Ђуришића. Због тога је наредио да 5. бригада, која је 13. септембра ослободила Мојковац, продужи напад ка Колашину и Матешеву; 7. бригада

[80] Зборник докумената, III, 8, 153, штаб 3. дивизије штабовима бригада, оп. бр. 48, 12. септембра 1944.

[31] Исто.

[32] Исто, 155, штаб 7. бригаде штабовима батаљона, оп. бр. 65, 12. септембра 1944.

[33] Исто, 158.

да пређе на лијеву обалу Лима и до 20 часова 14. септембра избије на линију Кури Куће—село Главац, ради припреме за напад на Беране, с тим што ће тежиште напада усмјерити преко Црног Врха на сам град, а десним крилом избити у рејон Градине (к. 1010) како би онемогућила непријатељу извлачење уз Лим; 9. бригада је добила задатак да се пребаци на десну обалу Лима и преко Бабина, прије почетка напада 7. бригаде, поставши своје батаљоне на линију Тивран—Јасиковац—Буковац—Главица—Ријека Марсенића. Тако је требало да „доведе непријатеља у Беранама у безизлазан положај и да својим дејством у леђа непријатељу допринесе његовом уништењу".[34]

Пада у очи да је 7. бригада требало да се пребаци с десне обале Лима на лијеву, а 9. бригада с лијеве на десну, да би се прикупиле на одређене положаје за напад.[35] Такво укрштање, иако временски усклађено, тако да јединице једна другој не ометају покрет, није нарочито згодно, али је штаб дивизије на то био принуђен због тога што је требало да 7. бригада изврши тежишни дио задатка. На такву одлуку он се, по нашем мишљењу, опредијелио из три разлога. Прво, 9. бригада је била преморена у дуготрајним одбрамбеним борбама с четницима од Колашина преко Бјеласице, до Равне Ријеке, док је 7. бригада за то вријеме имала мање борбе. Друго, 7. бригада је била бројнија од 9. Она је на лицу имала 884 борца (по списку 1.046), док је 9. бригада имала 677 (по списку 729), тј. преко 200 бораца мање,[36] и, треће, 7. бригада је до тада имала више искуства из

[34] Исто, 163, заповијест штаба 3. дивизије, оп. бр. 49, 13. септембра 1944.

[35] Према накнадном наређењу штаба дивизије (исто, 164), 9. бригади је прецизиран правац покрета Мајстровине—Оштрељ—Брзава, с тим да пређе Лим у рејону Журена, а 7. бригада правац Обров—Дубово—Ракље—Журен, с тим да, прије преласка Лима, разбије четничке дијелове у рејону Ракља.

[36] Седма бригада је тада била бројно најјача бригада 3. дивизије (Зборник докумената, III, 8, 157, штаб 3. дивизије штабу 2. корпуса, 12. септембра 1944.

борби с четницима, па је и сама њена појава код четника често изазивала панику и несигурност,[37]

Копачно ослобођење Берана

Штаб бригаде је овај задатак схватио као своју обавезу да разбије и уништи непријатељеве снаге у рејону Берана, па је, у заповијести од 14. септембра,[38] предочио штабовима батаљона да 7. бригада треба да се у највећој тајности „забаци" до Трепче, а 9. бригада до Ријеке Марсенића, и тако направе „један обухват око Берана", како не би дозволиле непријатељу „да ни са једним војником побјегне из области Берана". У том циљу су 1. и 3. батаљон добили задатак да се преко Оброва пребаце у Затон, а затим преко Лима (у рејону Крша Фемића) и Пријелога, до Лубница, гдје треба да стигну најкасније до 20 часова.

Одатле је 3. батаљон имао да продужи за Туријy и преко Југовина и Буча избије на Градину, те да из тог рејона дијелом снага затвори правац од Андријевице а главнином врши притисак ка Беранама, не дозвољавајући непријатељу да се извлачи у правцу Андријевице. Први батаљон је у наставку дјејства требало да овлада Коњским брдом, Соколом и Паљевинама, а затим да се „спусти" у Лужац, задржавајући дио снага на Каленици, одакле ће вршити притисак на аеродром. Десним крилом је требало да се чврсто везује с 3. батаљоном, тако да оба, по могућности, једновремено изврше притисак од Градине, Буча и Пешаца, ка Беранама, а исто тако и са љевокрилним, 2. батаљоном, на правцу Црни Врх—Ђурђеви Ступови.

У случају да у току покрета наиђу на непријатељеве снаге, ови батаљони су добили задатак да их „најенергичније" протјерају, како не би дошло до закашња-

[37] Четници су у то вријеме говорили да је 7. бригада формирана и обучена само за борбу против њих, четника, што, наравно, није било тачно.

[38] Зборник докумената, III, 8, 166, заповијест, оп. бр. 67.

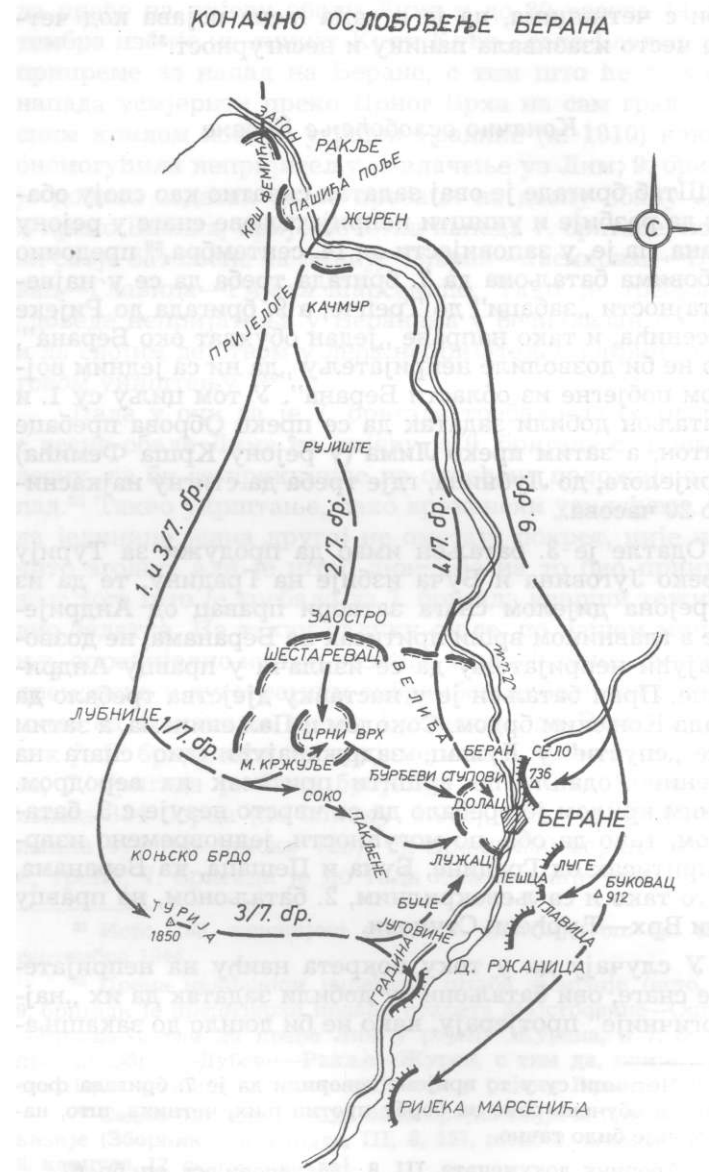
КОНАЧНО ОСЛОБОЂЕЊЕ БЕРАНА
ЗАТОН
РАКЉЕ
КРИ ФЕНИЋИ
ПАШИЋА ПОЉЕ
ЖУРЕН
ПРИЈЕЛОГЕ
КАЧМУР
РУЈИШТЕ
1. и 3/7. бр.
2/7. бр.
4/7. бр.
9. бр.
ЗАОСТРО
ШЕСТАРЕВАЦ
ВЕЛИЊА
ЛУБНИЦЕ
1/7. бр.
ЦРНИ ВРХ
М. КРЖУЉЕ
БЕРАН СЕЛО
736
БУРБЕВИ СТУПОВИ
СОКО
ДОЛАЦ
БЕРАНЕ
ПАКЉЕЊЕ
КОЊСКО БРДО
ЛУЖАЦ
ЛУГЕ
ПЕШЦА
БУКОВАЦ
912
БУЧЕ
ТУРИЈА
1850
3/7. бр.
ЈУГОВИНЕ
ГЛАВИЦА
ГРАДИНА
Д. РЖАНИЦА
РИЈЕКА МАРСЕНИЋА

вања у извршењу главног задатка. Ако би, пак, наишли на јачи отпор, требало је да им садјејетвује 2. батаљон. Други батаљон је, иначе, добио задатак да се преко Бијелог Поља, Оброва и Затона пребаци у Брзаву, а затим преко Пријелога, Рујишта и Г. Заостра избије на Црни Врх, „загосподари" Црним Врхом и продужи напад ка манастиру Ђурђевим Ступовима и селу Доцу, да се повеже с дијеловима 1. батаљона на Каленици и, у садјејству с њима овлада аеродромом. Четврти батаљон, пошто се прикупи у Затону, имао је да продужи цестом до Заостра, а затим, преко Велиће, да се развије за напад на линију Ђурђеви Ступови—Беран Село.

Напад на рејон Берана требало је да почне 15. септембра, у 4 часа изјутра. Батаљонима је скренута пажња да треба најенергичније дјејетвовати, како би се једним снажним налетом загосподарило Беранама. Наређено је и то да се борци упознају да 15. септембра истиче рок посљедње опомеие Врховног команданта свим припадницима квислиншких формација да се врате својим кућама и ступају у редове НОВЈ, па треба бити немилосрдан према сваком квислингу који се нађе под оружјем.[39]

Покрети јединица 7. бригаде почели су већ изјутра 14. септембра. На десној обали Лима нијесу наишле на непријатељев отпор. Међутим, када је 1. батаљон иза подне избио на Лим, у Пашића Пољу је подвргнут снажној стрељачкој и минобацачкој ватри четничких снага са Крша Фемића. Једна граната је пала поред штаба батаљона, баш у моменту кад се штаб консултовао о начину преласка Лима и даљег дјејства јединица. Погинула је болничарка Илинка Ковачевић, а рањен помоћник комесара батаљона Миња Ковачевић и неколико курира. Штаб је тада наредио да митраљези појачају дјејство, а чете убрзано прећу ријеку и јуришају на непријатељеве положаје на Кршу Фемића.[40]

[39] Исто.

[40] Изјаве Војина Срдановића, Миње Ковачевића и Милоша Обрадовића.

Убрзо је стигао на ријеку и 3. батаљон, који је такође прешао у напад.[41] Пошто је водостај Лима био низак, батаљони су одмах загазили и по преласку ријеке развили се у стрељачки строј и из покрета прешли у напад. Четници су, вјероватно, претпостављали да ће снажном ватром спријечити прелазак јединица 7. бригаде преко Лима, али су се у томе преварили. Брза интервенција 1. и 3. батаљона збунила их је, па су се убрзо растурили и повукли се с положаја, иако су, у почетку, пружали снажан отпор. На положајима им је, понегдје, остала скувана непоједена храна. Читава ова борба је трајала око један и по час, послије чега су се четници повукли у двије колоне: једном у правцу Лубница, а другом, преко Рујишта, ка Беранама. Пошто су оставили мања заштитничка одељења на Равној градини (к. 1122) и Дреновим главицама (к. 1248), обје колоне су се прикупиле у рејону Шестаревац (т. 1473), М. Кржуље, Соко, Црни Врх, сјеверозападно од Берана, у намјери да са тих положаја бране град. Дио разбијених четничких снага, већ од Крша Фемића, разбјежао се и лутао по околним шумама „без икакве оријентације'\[42]

Пошто су овако разбили четнике на Лиму, батаљони 7. бригаде су продужили покрет према задатку. У току овог покрета, претежно ноћног, само мјестимично је долазило до сукоба с мањим четничким групама, а након што су на Равној градини и Дреновим главицама разбијени њихови заштитнички дијелови пред зору су се наши батаљони без сметњи приближили новим четничким положајима.

Изјутра су се 1. и 2. батаљон, од Лубница и Заостра, развили за напад на главне четничке положаје. Иако су претходног дана претрпјели озбиљан неуспјех, четници су и овога дана пружили жилав отпор. Они су чак по-

[41] На самој ријеци је погинуо пушкомитраљезац 3. батаљона, десетар, Љубомир Струњаш, ђак 4. разреда гимназије и јединац, брат пет сестара. Једна од њих је била у батаљонској интендантури. Увијек је ишла за њим, у жељи да га сачува. Команда чете је имала ријетко тежак тренутак кад јој је саопштавала ову тужну вијест (изјава Јована Жарковића).

[42] Зборник докумената, III, 8, 172, штаб 7. бригаде, штабу 3. дивизије, пов. бр. 68, 16. сеп. 1944.

кушали да прећу и у противнапад.[43] Оејетивши се угроженим и пред могућношћу да буду потпуно окружени, четници су одлучили да се пробију ка Колашину и преко Андријевице ка Матешеву. Прва група је покушала да то учини преко Црног Врха и Бјеласице. Али, то је био узалудан покушај. Наши батаљони су им блиском ватром нанијели велике губитке, и, пошто су тако сломили њихов напад, сами су прешли на јуриш.

У то вријеме се назирала колона 3. батаљона према Коњском брду, а 4. батаљон је наступао ка Велићи. Иако 3. батаљон још није био наишао на непријатељеве снаге, његова појава у позадини четничких положаја имала је снажно морално дјејство, јер су четници већ имали доста лошег искуства с таквим маневрима јединица 7. бригаде. Због тога, иако релативно бројни и добро наоружани, па чак и на положајима погодним за одбрану, четници нијесу били у стању да одоле снажном јуришу 1. и 2. батаљона 7. бригаде. Сломљени су прво на Шестаревцу и М. Кржуљама, а затим на Црном Врху, гдје су имали нарочито много губитака, и на Соколу, а затим су се у нереду повукли ка Беранама.[44] Четврти батаљон је, преко Беран-Села, упао у Беране и, уличним борбама, постепено чистио град.

Кад је 1. батаљон, негдје пред зору 15. септембра, застао на путу, једна залутала четничка група стигла је његово зачеље, зграбила борца пратећег вода Драговића и одвукла га у шуму изнад пута. Четници су разоружали Драговића и скинули му петокраку звијезду с капе и почели да га испитују из које је јединице. Кад им је Драговић рекао да је из 7. бригаде и да је ту читава бригада, они су га на мјесту оставили и замакли дубоко у шуму. До Драговића је убрзо стигао командир вода Новица Радојевић, кога је митраљезац, Италијан Рино Запа, извијестио да су „четници однели Драговића".

[43] Гледајући добро опремљене четнике како се приближавају положајима 2. батаљона, једна другарица, тек недавно ступила у партизане, усплахирано је пришла командиру чете Јакову Шундову и повикала: „Командире, ево их!" Овај храбри, жустри Далматинац јој је одговорио: "Ас ти госпе, а шта ће ти командир. Лези ту и бij се како те бог учи!"

[44] Ево како је о томе писао командант 1. батаљона Војин Срдановић, у цитираној изјави: „Данас се живо сјећам како су дивно урлали наши бренгали кроз шуму, јер смо имали за њих довољно муниције а били су у рукама наших одважних омладинаца. Но, четници су се жилаво бранили. Наредили смо тада

Трећи батаљон је ступио у контакт с четницима на линију Југовине—Виницка. У исто вријеме је ступио у борбу и батаљон Озне, из рејона Марсенића Ријеке. Они су вршили снажан притисак на четничку групу која је овим правцем настојала да се извуче ка Андријевици и Трешњевику. Четнике је с Градине потпомагала једна чета Нијемаца, ојачана с два топа.

Кад је извијештен да Нијемци с Градине пружају тако јак отпор, штаб бригаде је кренуо из Берана с двије чете 4. батаљона, у помоћ 3. батаљону. Пошто су претходно били озбиљно уздрмани снажном ватром минобацача и аутоматских оруђа 3. батаљона, а осјетивши привлачење нових партизанских снага из Берана, Нијемци су, заједно с четницима, по групама почели да се повлаче кроз шуме и бјеже ка Матешеву, оставивши, поред осталог наоружања, и два топа. Четницима је ово извлачење било могућно јер су били претежно из тог краја, па су добро познавали земљиште и скровите пролазе.

Пошто је чуо да је град ослобођен, штаб дивизије, који се кретао за 7. бригадом, ушао је у Беране, а затим продужио ка штабу 7. бригаде. Међутим, баш тада се у град сручило око 500 четника, који су бјежали испред 1. и 2. батаљона. Штаб дивизије, с групом курира и малом пратњом, отворио је ватру на њих. Пошто су дијелови 9. бригаде до тог времена били стигли само до Јасиковца,[45] добар дио ових четника је успио да се пребаци преко Лима и да се повуче ка Шекулару. Дио њихових снага, који се повлачио преко Буча, побацао је оружје и опрему пред 3. батаљоном 7. бригаде и преко Трепче и Стањева брда успио да умакне ка Трешњеви-

командиру пратећег вода другу Новици Радојевићу да постави бацач на пут испред превоја. Мислим да бацачлија није опалио двије тешке гранате, кад је трећа граната погодила непријатељски штаб (то смо тек сјутрадан сазнали). Настала је гласна кукњава што је очевидно говорило да је мина нашла мјесто. Тада је наређен општи јуриш батаљона. Четници су дали опет необично жилав отпор (сахрањивали су мртве), али кратко, 1. батаљон, у поновном јуришу, смакао је четнике са Црног Врха, потпомогнут бочним дјејством 2. батаљона са Шестаревца... на овом положају четници су имали велике губитке... ту им је погинуо и командант бригаде, мислим да се звао Бојичић."

[45] Н. Јовићевић, н. д., 593.

ку. Али, иако нијесу успјеле да униште све ове четничке снаге, 7. и 9. бригада су постигле велики успјех: Беране су ослобођене, и то дефинитивно.

Седма бригада је нанијела непријатељу велике губитке: 151 мртвог, 15 заробљених и велики број рањених. Један дио рањеника четници су успјели да извуку ка Подгорици, док је већина остала по шумама. Међу погинулима су била четири четника официра и један љекар. Убијено је, такође 8, а рањено 10 Нијемаца. Сљедећих дана јединицама 7. бригаде пријавио се већи број четника, који су, разбијени, лутали по околним шумама. Заплијењена су два топа, шест исправних и три неисправна митраљеза „бреде", два исправна и два неисправна тешка минобацача, један лаки, њемачки минобацач, са 80 граната, по један пушкомитраљез и аутомат, три пиштоља, 25.000 метака, већи број пушака и друге опреме, четничка архива, као и 50 коња.

Бригада је имала 3 мртва и 13 рањених, од којих три теже.[46] Ово је била друга велика побједа 7. бригаде над четницима (прва на Крнову), постигнута са веома малим сопственим губицима. И, што је нарочито интересантно, оба ова два успјеха постигнута су из противнапада, тј. преласком из одбране у напад. Сем тога, ово је била друга велика побједа над четницима у самим Беранама.

*

Готово читав овај период дјејстава 7. бригаде, а и уопште 3. дивизије, карактерише обазривост команди, која је резултирала из недостатка података о непријатељу. Мада ни у рејону Крнова ти подаци нијесу били довољно прецизни, ипак су команде, према степену непријатељевог ангажовања, доносиле углавном добре одлуке и планирале реалне задатке. Међутим, када је не-

[46] Нико Стругар, *Иванград од 8. октобра 1943. до 15. септембра 1944*, Историјски записи, 2, 1954, 502—503; наведени извјештај штаба 7. бригаде, пов. бр. 68, 16. септембра 1944; Зборник докумената, III, 8, 174 и 175, депеше штаба 3. дивизије штабу 5. бригаде и штабу 2. корпуса, 16. септембра 1944; ОД 7. бригаде, биљешке за 14. и 15. септембар 1944. и ОД 3. дивизије, биљешка за 15. септембар 1944.

пријатељ разбијен и добар дио недавно изгубљене слободне територије повраћен, није постојало довољно података на основу којих би се стварале чврсте одлуке, нити доносили планови о иоле дугорочнијим дјејствима.

Према 7. бригади, најјача и најбоље утврђена непријатељева група је била у рејону Матешева. Али за читаво ово вријеме није се утврдило које су то снаге, какве су њихове намјере и у каквој су оне вези с другим непријатељевим гарнизонима и јединицама. С почетка је њихова јачина потцијењена, па се претпостављало да би их и дијелом бригаде било могућно протјерати. Међутим, та претпоставка је била неоснована. Али ни послије неколико узастопних, неуспјешних напада на Матешево, за читавих десетак дана није установљено о каквим се снагама ради.

У таквој ситуацији, активирање, макар и мањих, непријатељевих снага на разним правцима око територије коју је контролисала 3. дивизија, појачало је неизвјесност и командама отежавало оријентацију. А када се овоме дода да су штаб корпуса и штаб дивизије нетачно информисани да се из Албаније, преко Подгорице, пребацују двије њемачке дивизије, од којих би један дио могао да прође и лимском долином, онда је јасно да је ситуација у којој се нашла 3. дивизија почетком септембра неоправдано драматизована.[47] То је, донекле, погодовало четницима, који су намјеравали да искористе њемачки ,,сјеверни јуриш", да би прво овладали слободном територијом 3. дивизије, да ту извршe мобилизацију нових снага и, такође, уз помоћ Нијемаца, продуже напад ка Црногорском приморју, у сусрет савезницима, који, наводно, тек што нијесу почели да се искрцавају.

Па ипак, наше су јединице и у дефанзиви биле активне. Оне су убрзо схватиле да су на свим правцима у контакту с четничким снагама које подржавају само мање њемачке јединице.[48] Истина, цијењено је да чет-

[47] Извјештај о проласку овако јаких њемачких снага преко Црне Горе поднио је штаб Приморске оперативне групе (Н. Јовићевић, н. д., 572). Није искључено да је била у питању непријатељева смишљена дезинформација.

[48] У Беранама је, на пример, поред четника, било само 70 Нијемаца (ИсториЈат 181. дивизије, 208).

ници имају преко 3.000 војника, али то није била снага коју бригаде 3. дивизије не би могле савладати. Поготово кад је већ постало јасно да од нових њемачких снага из рејона Подгорице нема ни трага, а да ни у Пљевљима нема њихових јачих јединица, јер су се, у ствари, сви дијелови 363. пука 181. дивизије углавном већ били прикупили у рејону Матешева.

Али, иако је, због непознавања ситуације, почетком септембра било извјесне дезоријентације у раду наших јединица, ипак је у прави час сазрела одлука да се пређе у противнапад. План за напад на Беране такође је био изванредан. Штета је само што дијелови 9. бригаде нијесу били довољно брзи да на вријеме посједну предвиђене положаје на десној обали Лима, јер би тако четницима били нанесени још тежи губици и задатак потпуније извршен. Али и без тога, одбрана Берана је коначно сатрвена. Четници су у Беранама, по други пут у току пет мјесеци, доживјели тежак пораз од 7. бригаде и они, баш као ни други непријатељеви војници, сем као заробљеници, у овај град више никад нијесу дошли.

Иако су у овом периоду, као и током дурмиторске операције, услови били врло тешки, партијско-политички и културно-просвјетни рад није запостављан, али је био знатно мањи по обиму и прилагођен могућностима јединица. По четама и, рјеђе, по батаљонима одржавана су политичка и културно-просвјетна предавања. С обзиром на приближавање источног фронта, појачано је интересовање за Црвену армију, па су, у вези с тим, држана предавања: „Црвена армија на нашим границама", „Постанак и развитак Црвене армије и њена улога у народноослободилачкој борби народа Европе". О нашој унутрашњој ситуацији говорено је преко тема: „Народноослободилачка војска као носилац братства и јединства народа Југославије" и „АВНОЈ као стваралац и носилац демократског и федеративног уређења Југославије". На четним конференцијама су проучавани разни пропагандни чланци, а на састанцима и конференцијама расправљало се о дисциплини, међусобним односима, односима према старјешинама, затим о раз-

ним слабостима које су уочене током маршева и извођења акција.

Културно-просвјетни рад је био доста ограничен, с обзиром на слабе услове, и свео се на држање неколико предавања из историје и географије и објављивање џепних новина. Писано је, додуше, више чланака за батаљонске листове, али није било материјала да се они умноже и објаве.

Даљи неуспјешни напади на Матешево

У току „сјеверног јуриша", главнина 363. пука њемачке 181. дивизије прикупила се у рејону Матешева. Штаб 3. дивизије није имао тачне податке о тим снагама, већ их је, као и раније, потцјењивао. Сматрао је да је у питању само „око 300 Нијемаца и нешто четника", па је одлучено да их нападне са три батаљона 5. и два батаљона 7. бригаде.[49] Било је предвиђено да се напад изведе 18. септембра, увече, с тим да се директно на бункере упуте мање снаге, а главнином да се напада из позадине и на бокове непријатељевих снага.[50]

Послије ослобођења Берана 1. батаљон 7. бригаде задржан је на Црном Врху, а 2. батаљон, од 17. септембра, на Трешњевику. Четврти батаљон је 17. септембра сломио отпор четничких снага на Рудом брду и Лиси, а сјутрадан се по подне, упутио ка Матешеву, јер је било предвиђено да 3. и 4. батаљон, у садјејству с главнином 5. бригаде, изведу планирани напад на Матешево. Међутим, ова два батаљона 7. бригаде су тога дана стигла тек до у висину Бара Краљских, па су напад на Матешево извели само батаљони 5. бригаде. Пошто њихов напад није успио, штаб дивизије је наредио да се сви батаљони предвиђени за учешће у нападу благовремено прикупе и да се напад изведе 19. септембра увече.

[49] ОД 3. дивизије, биљешке за 16. и 17. септембар 1944; Историјат 181. дивизије, 208; Зборник докумената, III, 8, 176, телеграм штаба 3. дивизије штабу 2. корпуса, 17. септембра 1944 (у овом телеграму је прецизирано да, поред 300 Нијемаца, у рејону Матешева има и 600 четника).

[50] Зборник докумената, III, 8, 177, штаб 3. дивизије, штабу 7. бригаде, оп. бр. 50, 18. септембра 1944.

При томе је 3. батаљон 7. бригаде упућен од села Сунге ка пилани Ђуровића, ради напада на непријатеља из позадине, док је 4. батаљон продужио комуникацијом ка Матешеву. Међутим, њихови напади и напади батаљона 5. бригаде ни ове вечери нијесу почели једновремено и јачем непријатељу није било тешко да их, једног по једног, одбије. На инсистирање штаба дивизије напад је поновљен и 20. септембра, и то углавном на рејон Јасена и Јабуке, на комуникацији Матешево—Лијева Ријека, али опет без успјеха. Двадесетог септембра је код Јасена нестао политички комесар 4. батаљона Радован Папић, који је, ради своје озбиљности, солидног образовања и тактичности, важио за једног од најауторитативнијих руководилаца у бригади.[51] За комесара 4. батаљона, нешто касније је постављен Момо Чворовић, комесар чете из 1. батаљона.

Послије ових борби штаб дивизије је закључио да су Нијемци у рејону Матешева добили појачање, јер намјеравају да задрже комуникацију Подгорица—Матешево, која им је неопходна за извлачење снага с југа. Због тога је одустао од даљих напада.[52] Тада је наредио: 5. бригада да се постави на просторији Врањештица, Планиница, Равни, Колашин; 7. бригада у рејону Трешњевик, Андријевица, Беране, Црни Врх, док је 9. бригаду припремао за напад на Рожај.[53] На тај начин требало је постићи: прво, да се јединице дивизије колико-толико одморе; друго, да једна бригада буде бочно постављена према непријатељевим снагама које би, евентуално, преко Матешева, покушале да продру у долину

[51] Папића су, изгледа, Нијемци заробили, као „живи језик". Међутим, на саслушању у Матешеву, како се касније, у народу причало, од њега нијесу могли ништа сазнати. Нијемци су га стријељали, али су му, због његовог достојанственог држања, приликом сахране одали војничке почасти (изјава Бранка Тацовића и Радмила Машковића).

[52] ОД 3. дивизије, биљешке за 19—21. септембар 1944 („Ми нећемо даље да ту крварimo", каже се у биљешци за 21. септембар).

[53] Исто, биљешке за 20. и 21. септембар 1944; Зборник докумената, III, 8, 183, штаб 3. дивизије штабу 5. бригаде, оп. бр. 51, 22. септембра 1944.

Лима, и, треће, једна бригада би етално била „у маневру", како би дивизија сачувала иницијативу[54].

У духу оваквог задатка, 2. батаљон 7. бригаде се, главнином, прикупио у селу Трешњеву, док је на положајима према Матешеву, у висини Лисе, задржао само једну чету. Трећи батаљон се пребацио 21. септембра у Краље, а сјутрадан је продужио покрет до Буча, гдје је задржан, док је 4. батаљон упућен у Андријевицу. У таквом распореду бригада је остала до 25. септембра [55]

Неуспјели напади на Матешево су резултат, прије свега, слабе обавјештајне службе, која није била у стању да прикупи податке о јачини непријатељевих снага. Сем тога ни команда над релативно јаким снагама 5. и 7. бригаде није била обједињена, па су оне нерационално коришћене у слабо организованим и неједновремено извођеним нападима.

[54] Наведено наређење штаба 3. дивизије, оп. бр. 51, 22. септембра 1944.

[55] ОД 7. бригаде, биљешке за 21—25. септембар 1944.

БОРБЕ У САНЏАКУ И У ДОЛИНИ ДРИНЕ

Чишћење јужиог Санџака

Двадесет петог септембра штаб 2. корпуса је обавијестио штаб 3. дивизије да су четници у Србији разбијени, да бјеже по групама и траже нова упоришта. Њихове, пак, снаге у Санџаку користе одсуство јачих снага НОВЈ у том простору и покушавају да се учврсте и да придобију муслиманске масе за себе.[1] Пошто је 37. дивизија оперисала на простору Бајина Башта, Златибор, Нова Варош, указала се потреба да 3. дивизија упути у Санџак једну своју бригаду да, у садјејству с једном бригадом, коју ће у том правцу упутити 37. дивизија, разбије четнике у Санџаку, ослободи Пљевља и Пријепоље и изврши „широку мобилизацију људства" за наше јединице. Сем тога, требало је створити и јаке партизанске одреде, који ће „моћи држати територију" у Санџаку.

Штаб дивизије је цијенио да су Нијемци у Црној Гори пред повлачењем, а то могу учинити од Подгорице,

[1] Зборник докумената, III, 8, 185, штаб 2. корпуса штабу 3. дивизије, 25. септембра 1944.

Нарочито је капетан Вук. Калајитовић, командант 2. милешевског корпуса у том погледу био активан. У писму мајору Драшковићу, 19. септембра, он каже да је склопио споразум с Муслиманима у пљеваљском и милешевском срезу о мобилизацији људства и да су муслимански прваци у начелу пристали да „са својим људством уђу у састав Југословенске војске у Отаџбини". Додуше, он се истовремено жали да се Муслимани колебају и да је за то „највише крива пропаганда Лондона" (АВИИ, кут. 143, рег. бр. 28/2).

преко Скадра, за Призрен и Урошевац, или преко Андријевице за Пећ. У том смислу њихове релативно јаке снаге у рејону Матешева су ограничавале слободу маневра 3. дивизије. Но, и поред тога, оне више нијесу тако јаке да би представљале већу опасност за дивизију и њене операције. За четнике у Црној Гори је штаб дивизије такође сматрао да су у расулу. Таква ситуација је чинила могућним да дивизија упути једну бригаду у Санџак.

Тај задатак припао је 7. бригади. Њој је наређено да се до 27. септембра прикупи у рејону Берана и Штитара, а 27. септембра, изјутра, да продужи за Бијело Поље, да би, углавном самостално, „маневарски" дјејствовала на просторији Бијело Поље, Пријепоље, Пљевља, али „са једним унапријед одређеним планом". Наиме, прво је требало да овлада Бијелим Пољем и Шаховићима, гдје се, како се претпостављало, налазе „извјесне четничке групе". Затим је требало брзо оформити Бјелопољски партизански одред и указати му војничку и политичку помоћ, да што прије стане „на чврсте ноге", да би могао обезбјеђивати просторију Бијело Поље, Шаховићи, Бродарево. По извршењу овог задатка требало се оријентисати ка комуникацији Пријепоље—Пљевља, везујући се, лијево, на Тари, с Дурмиторским одредом и, десно, с бригадом 37. дивизије која ће бити у рејону Пријепоља. По успостављању ових веза и у садјејству с поменутим јединицама, ослободити Пљевља и Пријепоље. Тако би се створили услови за формирање Пљеваљског и Пријепољског партизанског одреда, и помогло санџачкој бригади да на ослобођеној територији учврсти власт и спроведе широку мобилизацију новог људства, док би 7. бригада остала као ударна снага за шири маневар по Санџаку, ради разбијања четничких снага и поспјешивања мобилизације за наше јединице. Штабу 7. бригаде је, сем тога, скренута пажња да иако оваквим задатком постаје „командни војнички центар", он треба да својим политичким радом и утицајем што више допринесе успостављању народне власти и учвршћивању наших војних јединица на територији на којод

ће бригада дјејствовати. Због тога је требало да са штабом дивизије буде стално у вези, преко радио-станице.[2]

Други батаљон 7. бригаде је 26. септембра пребачен из Трешњева у Беране, а 4. батаљон из Андријевице у Беран-Село. Сјутрадан је читава бригада кренула из рејона Берана и око 15 часова, без сметњи, стигла у Бијело Поље. У овом граду су „одржавале ред" јединице већ формираног Бјелопољског партизанског одреда. Штаб бригаде је одмах уепоставио везу са штабом овог одреда, а преко њега и са штабом Дурмиторског партизанског одреда, чији су дијелови били у рејону Косанице, као и са неким позадинским јединицама из среза пљеваљског, које су се налазиле између Шаховића и Косанице. У току наредна два дана, колико је за тако кратко вријеме било могућно, он је пружио предвиђену помоћ командама на терену, и у погледу оформљења и учвршћивања јединица, и у погледу организовања власти. За то вријеме бригада се одмарала у рејону Бијелог Поља, а 28. септембра је добила и попуну од 43 борца из Никшићког партизанског одреда.[3]

У међувремену су прикупљени подаци да се мање четничке групе налазе у рејону Јабуке, на путу Пријепоље—Пљевља, на планини Каменој гори, у Врући и Соколцу (око 5 км сјеверозападно од Шаховића), а да у рејону Подпећа и у Пљевљима држе власт четници и муслиманска милиција. Према тим подацима, четници су били деморалисани и слабо наоружани, а за муслиманску милицију се сматрало да неће ни пружити отпор партизанским јединицама. Стога је штаб бригаде цијенио да постоје сви услови за ослобођење Пљеваља, па је одлучио да 7. бригада, у садјејству с Бјелопољским и Дурмиторским одредом и батаљоном Озне, у току 30. септембра овлада линијом Бијов гроб—Врућа—село

[2] Зборник докумената, III, 8, 186, штаб 3. дивизије штабовима 5, 7. и 9. бригаде, 26. септембра 1944; ОД 3. дивизије, биљешка за 26. септембар 1944.

[3] ОД 7. бригаде, биљешке за 27—30. септембар 1944; Зборник докумената, III, 8, 203, бојна релација штаба 7. бригаде за вријеме од 26. септембра до 11. октобра 1944, пов. бр. 91, 11. октобра 1944. и 204, штаб 7. бригаде штабу 3. дивизије, бр. 72, 11. октобра 1944.

12*

Мијаковићи—Подпеће—Крушево, и да тога дана прикупи потребне податке о непријатељу, како би била на вријеме припремљена заповијест за ослобођење Пљеваља.[4]

Свим јединицама је била скренута пажња да према непријатељу треба бити „дрзак и немилосрдан", са заробљеницима „поступати благо", а „са народом у пролазу треба поступати што се најљепше може. Неправилни поступци и ма шта друго не смију се дозволити ни од једне наше јединице, као ни да присвоје од стране сељака ма шта".[5]

Покрет је извршен према заповијести. Четничке снаге су се повлачиле, тако да изузев код Соколца и у Вруљи, наше јединице нигдје нијесу успоставиле контакт с њима. Али ни у Соколцу и Вруљи непријатељ није пружао отпор, па је бригада овладала одређеном линијом до 18 часова 30. септембра.

Не прикупивши тако никакве податке о непријатељевим снагама, а и не знајући ништа о покретима дијелова 37. дивизије и Дурмиторског одреда, штаб бригаде је закључио да су се четници повукли у Пљевља и да ће, вјероватно, бранити тај град. Стога је наредио да се јединице одморе до 24 часа, а затим да изврше покрет, како би у 6 часова 1. октобра могао да почне напад на Пљевља. Четврти батаљон је требало да продужи ка Јабуци, а главнина бригаде са батаљоном Озне и снагама Дурмиторског одреда да напада град.[6]

Почетком септембра је и Драгутин Радовић постављен за помоћника политичког комесара 5. бригаде. Штаб дивизије је на његово мјесто предлагао комесара 3. батаљона Божа Жарковића, али је тада већ био предвиђен и убрзо је стигао у бригаду за помоћника комесара Крсто Грозданић, члан ОК КПЈ за Никшић.

Поелије тако кратког одмора јединице су наставиле напоран покрет, јер је штаб бригаде наредио да их ни-

[4] Зборник докумената, III, 8, 194, заповијест штаба 7. бригаде, оп. бр. 69, 29. септембра 1944.

[5] Исто, 196, заповијест штаба 7. бригаде, оп. бр. 70, 29. септембра 1944.

[6] Исто, 199, заповијест штаба 7. бригаде, к. оп. бр. 70, 30. септембра 1944.

какво невријеме не смије омести да не стигну и у одређени час не почну напад. Пошто у путу нијесу наишли на непријатеља, сва три батаљона су се 1. октобра развила у стрељачки строј и кренула ка граду. И тек на прилазима граду сазнали су да су у Пљевљима 3. санџачка бригада и Дурмиторски партизански одред.

У Пљевљима су се одмах састали штаб 3. санџачке и 7. црногорске бригаде, а нешто касније, истога дана, у Пљевља је стигао и командант 37. дивизије Жарко Видовић. Они су се договорили о заједничком будућем раду у духу наређења штаба 2. корпуса. Четврти батаљон 7. бригаде је задржан на Јабуци, ради помоћи на учвршћивању народне власти у том крају, као и ради извиђања у правцу Бродарева, док су остали батаљони бригаде размјештени на краћи одмор у Пљевљима и непосредној околини. Тај кратки предах је допринео да се појача партијски, културно-просвјетни и политички рад, и у јединицама и на терену. Неколико приредби дато је за грађанство и за војску. Оне су биле добро посјећене, а искоришћене су и за политичко дјеловање у масама и за зближење бораца двију бригада.

Тих дана је политички комесар бригаде Бранко Тацовић, по наређењу штаба 2. корпуса, упућен на нову дужност, а на његово мјесто је постављен Мићун Јауковић.

Ослобођење Чајнича и Горажда

Како је 37. дивизија била ослободила Пријепоље и Пљевља, а биле су формиране партизанске јединице које су биле предвиђене да се формирају у Санџаку, штаб 3. дивизије је, почетком октобра, у два маха, тражио од штаба 2. корпуса да се 7. бригада врати у састав дивизије. Девета бригада је била ослободила Рожај, па је штаб дивизије намјеравао да 7. бригаду упути ка Пећи, куда су се повукле непријатељеве снаге из Рожаја. Међутим, штаб корпуса је одбио ове захтјеве и наредио да 7. бригада и даље остане у Санџаку, ради потпомагања учвршћивања народне власти у том крају.[7]

Четничке снаге из рејона Пријепоља, Пљеваља и

[7] ОД 3. дивизије, биљешке за 1—6. октобра 1944.

Дурмитора биле су се повукле на проеторију Метаљке, Чајнича, Горажда и Вишеграда. По оцјени наших команди било их је 2.500—3.000 војника „свакакве купљавине".[8] Штаб 7. бригаде и штаб 3. санџачке бригаде су сматрали да је за даљи успјешан рад на учвршћивању народне власти неопходно разбити а, по могућности и уништити ове четничке снаге, како би се спријечило њихово даље груписање у овом крају и могућност да они држе под својим утицајем макар и мањи дио становништва Санџака. Сматрали су да је тај задатак могућно извршити, пошто је морал четничких снага био „на ниском ступњу".[9] На овом задатку ангажована је главнина 3. санџачке и пола 7. бригаде, с тим што су два батаљона 7. бригаде и један батаљон 3. санџачке бригаде добили задатак да ликвидирају непријатељеве дијелове у рејону Чајнича и Горажда, а два батаљона 3. бригаде четничке снаге на лијевој обали Лима, у рејону села Восковине и Међеђе.

У вези с тим, батаљон 3. бригаде из села Милаковаца (око 2 км сјевероисточно од Бољанића) добио је задатак да се пребаци у рејон села Ковачевића и Д. Дубца и одатле спречава непријатељу из Чајнича да се повлачи у правцу Устипраче. 3. батаљон 7. бригаде, ојачан с двије противтенковске пушке, требало је да се креће комуникацијом Пљевља—Чајниче, до Метаљке, а одатле, главнина батаљона да скрене преко Враголије (к. 1424) за село Мулиће и, пошто ухвати везу с 1. ба-

[8] Зборник докумената, III, 8, 201, заповијест штаба 7. бригаде, оп. бр. 71, 5. октобра 1944; наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 91, 11. октобра 1944.

[9] Наведена заповијест штаба 7. бригаде, оп. бр. 71, 5. октобра 1944.

Та оцјена је била тачна, као што се види из једног писма Вука Калајитовића од 8. октобра, које почиње са: „Драги Ацо", и у коме он каже: „Ово људство што имам овде нису људи већ мумије — голи и боси као и без муниције" (АВИИ, кут. 143, бр. рег. 66/3—2). Првог октобра Калајитовић је из Чајнича писао капетанима Ружићу и Николићу да се, у случају да буду нападнути, повуку у село Поникве (5 км јужно од Чајнича). Калајитовић даље каже: „Немати милости према становништву у погледу исхране узимати од становништва потребно путем пореза… Ми ћемо учинити све да се олакша наш положај" (исто, кут. 140, бр. рег. 30/3—2).

тањоном у Трпињу, да нападне Чајниче. 1. батаљон је требало да се креће од Пљеваља преко села Готовуше, Стуба, Јакубовог Гроба, Љубојевца, Д. Дубца, Чардака и Клокорине, затим да се прикупи на просторији Бавчића и Ифсара и преко Трпиња и Безујна да напада у правцу села Луке, на комуникацији Чајниче—Горажде.

Послије ликвидације четничких снага у рејону Чајнича требало је да батаљони 7. бригаде очисте рејон Миљеног и Горажда, а батаљон 3. бригаде рејон села Међуријечја и Копача.[10]

Све јединице су снабдјевене храном за 24 часа, а покрет је почео 6. октобра у 6 часова изјутра. С овом групом батаљона кренули су помоћник политичког комесара 7. бригаде Крсто Грозданић, замјеник команданта бригаде Војин Срадновићиобавјештајниофицир бригаде Иво Мијатовић.[11] Трећи батаљон се еукобио с предњим четничким дијеловима већ код Бољанића, а затим код Ковача и Метаљке, док је 1. батаљон маршовао читав дан и тек касно увече наишао на четничке снаге у рејону Трпиња. Пошто су се, изгледа, били добро понапили и раскомотили се на сијену у шталама, четници нијесу ни осјетили опасност све док патрола 1. батаљона није набасала на њиховог стражара. А кад је почело пушкарање, они су стали бјежати према Чајничу,

[10] Наведена заповијест штаба 7. бригаде оп. бр. 71, 5. октобра 1944»

[11] Почетком септембра Војин Срдановић је постављен за замјеника команданта бригаде намјесто Миливоја Грозданића, који је, по наређењу штаба 2. корпуса, упућен у Бари, на нову дужност. Са Грозданићем је тада упућен и политички комесар 2. батаљона Драго Дапчевић (АВИИ, кут. 755, бр. рег. 21/46, 4. септембра 1944).

Крајем септембра је упућен на нову дужност и обавјештајни официр Јован Ђерковић. Њега је замијенио Лука Челебић, али само кратко вријеме, јер, када је премјештен командант 3. батаљона, Бошко Куљача, Челебић је постављен на његово мјесто, а дужност обавјештајног официра је преузео Иво Мијатовић. У то вријеме.је за команданта 4. батаљона постављен Јован Шабан, на мјесто Момчила Головића, који је такође упућен на нову дужност.

За команданта 1. батаљона, умјесто Срдановића, постављен је Петар Војводић, а за политичког комесара 2. батаљона Анте Паић.

оставивши на мјесту сукоба неколико мртвих. Неколико их је било заробљено. Тако су батаљони 7. бригаде, иако заморени од дугог и напорног пута, брзо савладали отпор четника и још исте ноћи око 10 часова овладали рејоном Чајнича.[12]

Четници су се повукли у Горажде. Они су сматрали да ће добрим обезбјеђењем моста на Дрини успјети да одбране овај град, у чијој близини Дрина нигдје није била газна. Због тога су саградили солидне заклоне на самом крају моста, на лијевој обали, а затим и с обје његове стране, такође на лијевој обали. Сем тога, посјели су и неколико зграда близу обале (међу њима и џамију) у окојима су имали више аутоматских оруђа.

Сјутрадан, 7. октобра, 3. батаљон 7. бригаде је задржан у Чајничу, док је 1. батаљону стављено у задатак да очисти терен до Дрине од разбијених четничких група, као и да ослободи Горажде, уколико не буде посједнуто јаким непријатељевим снагама. У ствари, било је препуштено штабу батаљона да сам о томе одлучи по избијању на Дрину.[13] Батаљон је извршио покрет још у току ноћи, тако да се рано изјутра нашао пред Гораждом. Једна чета је била упућена цестом преко Поткозаре и она је из рејона села Бара бочно дјејствовала према џамији и групи кућа око ње, док је главнина батаљона избила у рејон села Паргана и Расадника, и дјејствовала директно на мост.

Користећи предност што их штити водена препрека, коју, сем преко моста, партизани нијесу могли прећи, четници су се с почетка врло жилаво бранили. Међутим, када је, под заштитом снажне ватре аутоматских оруђа, једна група бораца 1. батаљона успјела да пређе мост и бомбама разори непријатељеве заклоне на улазу у град, четници су изгубили смопоуздање и нагло се повукли према Мећењи. Тако је, послије кратке али жестоке борбе, 1. батаљон ослободио Горажде. Осјећајући присуство наших снага у Чајничу, и даље десном обалом Дрине, четници су се повукли чак према Вишегра-

[12] Изјаве Војина Срдановића и Милоша Обрадовића.
Заробљени четници су остали у 1. батаљону и показали се као добри борци.
[13] Изјава Војина Срдановића.

ду, користећи при том воз од педесетак вагона. Али, умјеето да тамо нађу спаеа, дочекале су их, напале и потпуно разбиле јединице 37. санџачке дивизије.[14]

Батаљони 7. бригаде су у овим борбама убили 24 непријатељева војника и заробили једног Руса, који је раније био при штабу 2. корпуса. Наши батаљони су имали једног мртвог и једног лакше рањеног.[15] У Горажду је заплијењена извјесна количина ратног материјала, а, што је било најважније, из цивилне апотеке је бригадни санитет снабдјевен драгоцјеним љековима и прибором. У борбама од поласка из Бијелог Поља бригада је заплијенила 45.000 метака, 24 пушке и 6 коња.[16]

Пошто је разбијањем четничких снага и ослобођењем Чајнича и Горажда био извршен задатак групе батаљона, они су се 10. октобра вратили у Пљевља. Други и 4. батаљон су ових неколико дана наставили раније започету војничку и политичку обуку и политички и културно-просвјетни рад у граду и околини. У томе су активно судјеловали сви штабови, као и члан Политодјела дивизије Никола Дарчевић, који је тих дана боравио у бригади. Четвртог октобра бригада је добила попуну од 181 борца из Дурмиторског одреда. Тако је само у току једне седмице ојачана са 224 борца, што је знатно увећало њену снагу и способност да извршава још озбиљније задатке.[17]

[14] Ж. Видовић, н. д., 331 и Б. Гледовић, н. д., 126.
Видовић и Гледовић погрешно наводе да је 3. санџачка бригада ослободила Горажде 6. октобра 1944. године.

[15] Овај мртви, у ствари, није погинуо у борби. То је био један од бивших четника заробљених на Крнову. Њега је убио неки његов „судруг из Никшићког одреда", који је затим успио да побјегне (наведени извјештај штаба 7. бригаде, бр. 72, 11. октобра 1944).

[16] Наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 91 и извјештај 7. бригаде бр. 72, 11. октобра 1944; ОД 7. бригаде и ОД 3. дивизије, биљешке од б. до 10. октобра и ОД 2. корпуса, биљешка за 9. октобар 1944.

[17] У наведеном извјештају штаба бригаде бр. 72, 11. октобра, каже се: „Бригада је добро, морал код војника је све на већој висини… За ово вријеме (тј. од 26. септембра — прим. М. Ђ.) бригаду смо добро хранили и батаљони који нијесу ишли у акцију редовно су одржавали за све ово вријеме војничке и политичке часове".

Ослобођење Сјенице и Пештера

Једанаестог октобра у Пљевља је поново стигао командант 37. санџачке дивизије. Према подацима којима је он располагао, постојали су услови за ослобођење Сјенице, па је на заједничком састанку одлучено да 7. бригада, без једног батаљона, крене преко Комарана и Бродарева за Сјеницу, с тим да избије у рејон јужно и југоисточно од ове варошице. Сјеверозападно и сјеверно од Сјенице требало је да се прикупе по два батаљона 3. и 5. санџачке бригаде. По ослобођењу Сјенице 7. бригади би се прикључио њен батаљон који ће до тада штитити болницу у Пљевљима.[18] У духу ове одлуке у Пљевљима је, с болницом, задржан 1. батаљон. Главнина бригаде је 12. октобра извршила покрет и предвече се прикупила на преноћиште у Бродареву.

Тога дана су пристигли и нови подаци о непријатељу према којима у области Сјенице и Дуге Пољане — нема Нијемаца. У Сјеници је било око 400 четника већином из милешевског среза, и око 900 припадника муслиманске милиције, из легије „Кремплер", која је, великим дијелом, наклоњена народноослободилачкој борби. Чак се претпостављало да људство наклоњено партизанима чини 80 одсто ове милиције, а да је само муслиманска реакција, окупљена око Ћазима Сијарића, тијесно повезана с великосрпском реакцијом и спремна да подржи четнике.[19]

Па ипак, 12. октобра није донесена одлука за напад, већ је предвиђено да се, у први мах, само изврши притисак на Сјеницу. У том циљу је 2. батаљон добио задатак да се пребаци из села Гробнице, преко Милаковића, Тичијег поља, Коритника (т. 1472) и Трауновца, ка селу Штављу и тако затвори правац од Дуге Пољане и Новог Пазара. Покрет је требало да почне у 4 часа 13. октобра. Сат касније из Бродарева је требало да крене 4. батаљон, и да, преко Милаковића и Коритника избије у село Дубницу, посједне коте 1067 и 1159 и, преко Ме-

[18] Наведени извјештај штаба 7. бригаде, бр. 72, 11. октобра 1944.

[19] АВИИ, кут. 759, бр. рег. 15—1/2, заповијест штаба 7. бригаде, оп. бр. 73, 12. октобра 1944.

ђуријечја, врши притисак на Сјеницу. Трећи батаљон је добио задатак да из Бродарева крене у 6 часова 13. октобра и преко Милаковића, Тријебиња и к. 1197 избије у Хаџића Махалу, на југозападној ивици Сјенице. Штаб бригаде се кретао између 3. и 4. батаљона. Штабовима батаљона је скренута пажња да, дође ли до борбе, брзо и енергично дјејствују, одржавајући међусобну везу и да посебно пазе на коректан однос према народу, с обзиром на то што бригада овамо први пут долази.[20]

Покрет је извршен према плану. У рејону Тријебиња батаљони су наишли на отпор муслиманске милиције, који је тек послије осмочасовне борбе сломљен. Пошто је, у овом сукобу, изгубила 49 војника, милиција се повукла дијелом за Сјеницу а дијелом за Пештер. Седма бригада је имала два мртва и 5 рањених. Предвече су њени батаљони прикупљени на линији село Раждагиња—село Дујке—Радишића брдо. Према накнадном договору штаба 7. бригаде и јединица 37. дивизије напад на Сјеницу је припремљен за 24 часа 14/15. октобра.

Иако је за одбрану Сјенице користио бројне чврсте бункере, непријатељ се, послије губитка важних околних положаја, у варошици није осјећао сигурним. То тим прије што је био изложен концентричном нападу и што му је пријетила опасност потпуног окружења. Због тога се, послије једночасовне борбе, повукао у правцу сјевероистока, а затим ка Дугој Пољани, пошто је 2. батаљон био заузео положаје у рејону Штавља и затворио комуникацију Сјеница—Дуга Пољана. Бригада није имала губитака, док је на њеном правцу непријатељ оставио 11 мртвих и већи број рањених. Заплијењен је један митраљез „бреда", са већом количином муниције и десет товара муниције за југословенску пушку.[21]

Ослобођењем Београда, Крагујевца и Краљева, њемачким снагама с југа Балкана (Група армија „Е") оне-

[20] Исто.

[21] ОД 7. бригада, биљешка за 14. октобар 1944; Зборник докумената, III, 8, 221, бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 94, 1. новембра 1944.

могућено је повлачење моравском долином, па је 15. октобра Врховни штаб наредио штабу 2. корпуса да онемогући или бар успори повлачење ових снага преко Црне Горе и Санџака. То је, у ствари, била допуна наређења од 9. октобра о томе да се руше све комуникације које из Албаније, Метохије и Србије воде преко Црне Горе и Санџака за Босну и Далмацију.[22] С тим у вези добио је на значају задатак 7. бригаде и дијелова 37. дивизије, на комуникацији Нови Пазар—Дуга Пољана—Сјеница и даље на запад.

Послије ослобођења Сјенице 7. бригада је с два батаљона посјела линију Томињача—Смиљевац—Штаваљ и тако затворила правце од Пештера и Дуге Пољане, док је један батаљон, са штабом бригаде и приштапским дијеловима, задржан у Сјеници. 1. батаљон је, на захтјев штаба 37. дивизије, остао у Пљевљима до 22. октобра. Тога дана је с болницом кренуо до Бродарева а сјутрадан је стигао у село Дујке.[23]

До 22. октобра на положајима није било битнијих промјена. Почев од 16. октобра појачана је извиђачка активност према Дугој Пољани, гдје се осјетило присуство око 50 Нијемаца и 150 „шуц-полицајаца", с једним топом, четири минобацача и већим бројем аутоматских оруђа. Међутим, већ 22. октобра непријатељеве снаге су знатно појачане. Штаб 7. бригаде је оцијенио да је ријеч о око 5.000 војника, Нијемаца, недићеваца, четника, милиционера.[24] У ствари, то је била њемачка борбена група „Шојерлен", упућена из Косовске Митровице, преко Рашке и Новог Пазара, да овлада комуникацијом Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље и даље за Ви-

[22] *Завргине операције,* 227—228.

[23] Док је 1. батаљон још био у Пљевљима, једнога дана је стигла вијест да је Београд ослобођен. Командант батаљона Петар Војводић је постројио батаљон на ивици града, и наредио да се изврши почасна плотунска паљба у правцу брда Богишевца. Касније се сазнало да је вијест била мало преурањена: наше јединице су тек биле ушле у предграђе главног града.

[24] Наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 94. 1. новембра 1944; ОД 7. бригаде и ОД 3. дивизије, биљешке за 22. октобар 1944.

шеград, којом је требало да се повлачи њемачки 91. армијски корпус[25]. Њој су се, успут, прикључиле и извјесне квислиншке снаге.

Јаки предњи дијелови групе „Шојерлен" извршили су напад на дијелове 7. бригаде и 37. дивизије на комуникацији Дуга Пољана-—Сјеница, овладали положајима на линији Штаваљ—Велика Лиса (к. 1377) и, мањим дјеловима, продрли у Сјеницу. Противнападом 4. батаљона 7. бригаде, ноћу 22/23. октобра одбачени су ови дијелови из Сјенице. У исто вријеме су 2. и 3. батаљон одбацили дијелове муслиманске милиције који су из рејона Раждагиње и Томињаче садјејствовали овим њемачким снагама. Бригада је имала 2 мртва и 3 рањена борца, док су непријатељеви губици цијењени на око 40 само мртвих војника.[26] Сјутрадан су борбе настављене и батаљони 7. бригаде су одбацили непријатеља ка Дугој Пољани, нанијевши му осјетне губитке.[27] Двадесет четвр-

[25] *Завршне операције,* 206.

Ову групу су сачињавали: два разнородна пука, шест разних батаљона, један артиљеријски дивизион и једна малокалибарска противавионска батерија. Касније је ојачана једним њемачким пуком за осигурање и једним сјевернокавкаским батаљоном (исто, 229); Е. Зсћт1(11;—Шсћ1зег& *En&e auj* <2ет *Ва1кап,* Киг! Уотпске1 Уегla&, НеМеЉегб, 1955, 56—57.

[26] ОД 7. бригаде и ОД 3. дивизије, биљешке за 22. октобар 1944; наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 94, 1. новембра 1944.

[27] У операцијским дневницима 7. бригаде и 3. дивизије (биљешке за 23. октобар 1944), као и у наведеној бојној релацији, пов. бр. 94, ти губици се цијене на 180 мртвих војника, а у извјештају штаба 7. бригаде штабу 3. дивизије, бр. 76, 29. октобра 1944 (АВИИ, кут. 759, бр. рег. 6/6) каже се да је било 186 мртвих непријатељевих војника, што је, по свој прилици, претјерано.

Тога дана је погинуо командир 3. чете 4. батаљона Миличко Вучетић. Ево како је о томе писао Крсто Кривокапић, млад пјесник, који је свога друга надживио једва нешто више од пола године: „На слиједећем положају напале су нас њемачко-недићевске банде у масама. На врху чуке налазио се Миличко поред „шарца". Непријатељ је већ био подишао на одстојање бомбаша. Наш „шарџија" пада рањен. Непријатељ је дрзак и борба се развија прса у прса. Четничке хуље позивају командира да се преда. ‚Издајници, овдје је Титов војник који се не предаје!' — узвикује Миличко и убија изрода који је насрнуо. Али тога момента ни непријатељски аутомат није промашио

тог октобра су 1. и 2. батаљон очистили Пештарско поље,, наступајући, један преко Долића, Угла, Сувог Дола и Јlе~ скова, а други правцем Расно-Точилово. За то вријеме су 3. и 4. батаљон очистили Читлук, Камешницу и Житниће. Заједно с непријатељевим снагама, с Пештера се по~ влачило готово цјелокупно становништво, па су дијелови наших батаљона били принуђени да претичу масе избјеглица и да их враћају кућама, увјеравајући их да им се ништа лоше неће десити. При томе је било веома дирљивих сцена, јер је реакција била до те мјере заплашила муслимански живаљ овога краја, да су пред нашим јединицама, у самртном страху, бјежале чак и немоћне старице, остављајући куће, стоку и имања. То вече 1. и 2. батаљон су заноћили у рејону села Браћака и Расног, а 3. и 4. батаљон на линији Камешница—Житниће—Смиљевац—Штаваљ.

Двадесет петог октобра непријатељ је код Дуге Пољане прикупио јаке снаге, које су цијењене чак на 10.000—15.000 војника, са око 200 камиона и 8 тенкова. Тога дана он је одбацио наше јединице с комуникације западно од Дуге Пољане и поново овладао Сјеницом. 3. и 4. батаљон 7. бригаде су, из рејона Камешнице, Требинца и Црног врха и даље вршили притисак на ову комуникацију. За то вријеме 1. и 2. батаљон очистили су рејон Точилова и Коштам-поља, па је 2. батаљон избио у село Жабрен. Непријатељ је у овим борбама имао 9 мртвих и 3 заробљена, док је бригада имала 1 мртвог и једног рањеног борца.[28]

Сјутрадан су 1. и 2. батаљон продужили дјејства на комуникацији Оџево (к. 1108)—Дуга Пољана, ради ометања непријатељевог повлачења. У борбама које су вођене читавог дана један вод 3. чете 2. батаљона, с лаким минобацачем, избио је на цесту, напао њемачку колону и избацио је из строја 18 војника, уништио два

циљ. Миличко Вучетић, син крвавог Полимља, пао је мртав" (Зборник грађе, III, 195, К. Кривокапић, *„Овдје је Титов војник који се не предаје").*

[28] ОД 7. бригаде, ОД 3. дивизије и ОД 2. корпуса биљешке за 25. октобар 1944; наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 94; изјава Луке Челебића и Душана Богавца.

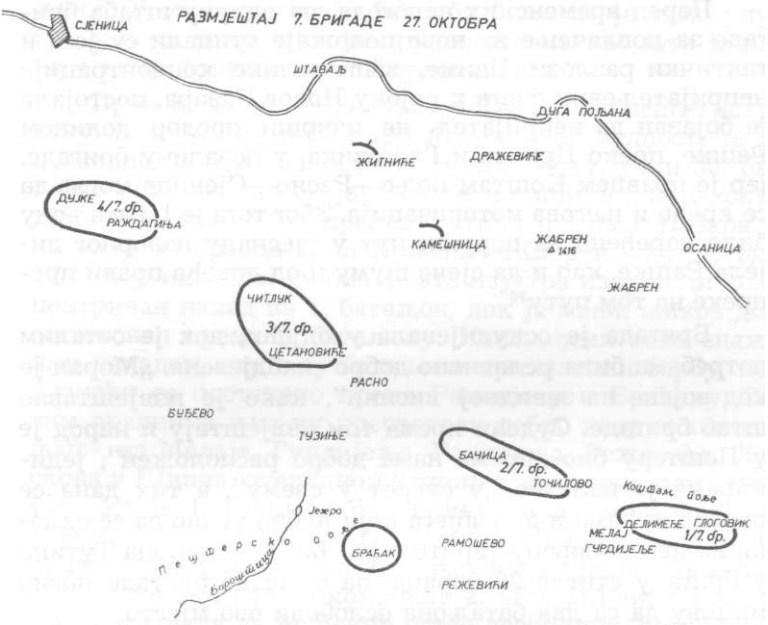

и оштетио три камиона. Наши су батаљони имали једног мртвог и једног рањеног борца.

Сљедећих дана је непријатељ наставио повлачење, с тим што је дуж комуникације, на погодне топографске објекте, истурио обезбјеђења. Пошто је тих дана падала јака киша, а слабо одјевени борци на положајима нијесу имали никаквих склоништа, 27. октобра 7. бригада се повукла на линију Глоговик—Делимеђе (1. батаљон)—Точилово—Бачица (2. батаљон)—Цетановиће—Читлук (3. батаљон)—Раждагиња—Дујке (4. батаљон), а истурала је извиђачке дијелове према комуникацији Дуга Пољана—Сјеница, преко Камешнице и Житниће. Штаб бригаде је смјештен у селу Брађаку.[29]

[29] Исто, биљешке за 27. октобар 1944; АВИИ, кут. 759, бр. рег. 16/2, наређење штаба бригаде батаљонима, бр. 74, 26. октобра 1944.

Поред временеких непогода, на одлуку штаба бригаде за повлачење на нове положаје утицали су још и тактички разлози. Наиме, због велике концентрације непријатељевих снага у рејону Новог Пазара, постојала је бојазан да непријатељ не изврши продор долином Рашке, преко Црноча и Глоговика, у позадину бригаде, јер је правцем Коштам-поље—Расно—Сјеница могла да се креће и његова моторизација. Због тога је 1. батаљону било наређено да поруши пут у тјеснацу изворног дијела Рашке, као и да сјече шуму и од дрвећа прави препреке на том путу[30].

Бригада је оскудијевала у одјећи, док је осталим потребама била релативно добро снабдјевена. „Морал је код војске на завидној висини", како је извјештавао штаб бригаде. Судећи према том извјештају и народ је у Пештеру био „према нама добро расположен", јединицама је излазио „у сусрет у свему", а тих дана се враћао кућама и дио збјега који је био успио да се склони на неослобођену територију. Чак је из рејона Тутина у бригаду стигло 20 бораца, па се штаб бригаде носио мишљу да са два батаљона ослободи ово мјесто.[31]

До 30. октобра није било промјена у распореду бригаде. С обзиром на то што се непријатељ тих дана није удаљавао од комуникације Нови Пазар—Дуга Пољана —Сјеница, изгледа да је било преовладало увјерење да нема опасности од његових евентуалних испада, па је ослабила будност код деснокрилних батаљона 7. бригаде, у рејону Коштам-поља, нарочито код 1. батаљона.

Штаб бригаде је био добио обавјештење да муслиманска милиција припрема напад на 1. батаљон. Штаб је то обавјештење послао 1. батаљону и наредио му да појача мјере безбједности, а ако буде потиснут да се повлачи на југ, шумама ка Тутину. Члан Политодјела дивизије Вјера Ковачевић упућена је да обиђе бата-

[30] АВИИ, кут. 759, бр. рег. 14/3, штаб 7. бригаде штабу 3. дивизије, бр. 75, 27. октобра 1944. и наведено наређење бр. 74, 26. октобра 1944.

[31] Исто, бр. 76, 29. октобра 1944.

ЈБОН.[32] У овој ситуацији било би боље да је тамо упућен и неки искусни војни руководилац, као што је раније штаб бригаде чешће практиковао.

Први батаљон је привукао у Гурдијеље нешто истурену 3. чету, али није нарочито појачао будност, те је дозволио да буде изненађен. Наиме, ноћу, уочи 30. октобра прикупљене су јаке снаге милиције, „шуц-полиције и есесоваца, из правца Тутина и Новог Пазара и четника из правца Дуга Пољана—Жабрен, укупно око 1.500 војника. Они су око 4 сата изјутра извршили концентричан напад на 1. батаљон, док је мањи њихов дио ангажован према 2. батаљону. Изненађени тако снажним нападом, наши су батаљони прихватили борбу, повлачећи се постепено према Рамашеву и Браћаку. На тим правцима њих су пресретали добро наоружани сељаци, из Мелаја, Гурдијеља, Рамошева, Режевића, Лескова и Шипча, очевидно унапријед за то припремљени, тако да је 1. батаљон био принуђен да води борбу у окружењу и стално разбија непријатељеве засједе на правцу свога повлачења. При разбијању једне такве засједе тешко је рањен командир 2. чете Милоња Ђекић. Кад је сазнала да је Ђекић остао незбринут, четна болничарка Гроздана Раковић, без двоумљења је узела два борца и вратила се у непријатељев обруч, из кога је тек била изашла и спасила командира. Тек по повратку у чету, уочила је да јој је рафал непријатељевог пушкомитраљеза пресјекао доламицу сприједа, као ножем.

У току ове борбе погинуло је, углавном из 1. батаљона, 9, рањено 16 (од којих три теже) и нестало 7 бораца. Од ових посљедњих су се само двојица вратила у бригаду, пошто су неколико дана лутали Пештером. Стигли су преморени, изгладњели, у поцијепаној одјећи и готово боси, али су својим пожртвовањем, задивили и обрадовали читаву бригаду, баш као што је то учинила и крхка болничарка Гроздана Раковић.

Изгубљен је један минобацач 81 мм, 6 коња је убијено а 10 се разбјежало. С њима је нестао и дио батаљонске коморе.

[82] Исто; Изјава Крста Гроздановића.

То су били најтежи губици које је 1. батаљон имао у једној борби, од свога формирања. Ту је погинуо Блажо Нилевић Ћако, политички комесар 3. чете, даровити студент Београдског универзитета, кога је његов професор називао новим Питагором из Подгорице. Такође су погинули Илија Пулевић и Костадин Поповић Коћа,[33] политички комесар и помоћник политичког комесара 2. чете 1. батаљона, два млада, динамична и веома омиљена руководиоца. Они су били изразити представници бораца израслих у 7. бригади, чије су врлине допринијеле да се 7. бригада тако одликује као борбена јединица. На жалост, они, као ни остали погинули нијесу сахрањени.

Уочи овог напада, у штабу бригаде су се нашли представници неколико села из западног дијела Пештера. Њиховог племенског старјешину је то вече толико одушевио Нико Стругар, да га је пријатељски изљубио. Нашем команданту он је поклонио златну табакеру.

Када се зачула борба на правцу 1. батаљона, штаб бригаде је изишао на брежуљак изнад зграде у којој је био емјештен, да би одлучио шта ће даље предузети. Мјештани су се повукли на]\едно узвишење нешто западније, под изговором да и они извиде еитуацију и одлуче што ће с породицама, па на њих више није обраћана пажња. Међутим, они су из једне скривене „бреде" отворили ватру на штаб бригаде и првим рафалом смртно ранили Николу Дарчевића, који је тога дана требало да присуетвује састанку бригадног комитета Скоја, Када га је Нико Стругар прихватио, Дарчевић је рекао: „Жао ми је што нећу доживјети сусрет с Црвеном армијом."

Окупљени руководиоци Скоја, а затим и други борци и руководиоци бригаде, носили су неко вријеме рањеног Дарчевића преко Пештерског поља, али је он убрзо издахнуо.

Први батаљон је навукао непријатеља право на штаб бригаде, А на правцу даљег повлачења, на десној обали блатњавог потока Бороштице, преко кога је било

[33] Коћа је имао црвену косу, па му јеНико Стругар говорио да је никад не шиша, јер му онако дуга у дуришу лепрша каа пролетерска застава.

само неколико прелаза, стајало је више стотина наоружаних сељака из западног дијела Пештера. Да су они припуцали на бригаду, кад се нашла на отвореном Пештерском пољу, довели би је у врло тежак положај. Међутим, племенски старјешина то није дозволио. Касније је причао да му је то била најтежа одлука у животу, али је толико био под утиском сусрета и разговора с Ником Стругаром, да није могао одобрити да се пуца. Иако је био увјерен да ни њему више нема опстанка међу старјешинама муслиманске милиције, ипак се повукао према Тутину, а не с бригадом. Али, бригади је тиме био отворен пут за даље повлачење.[34]

Непријатељ је и сам имао тешке губитке, па није наставио напад западно од Браћака. Бригади је баш у то вријеме стигло наређење штаба дивизије да се повуче у рејон источно и сјевероисточно од Бијелог Поља, пошто је сувише истурена према Новом Пазару.[35]

Тада је бригада продужила покрет и посјела линију Годијево—Врх—Црвско—Вишњево—Трешњица. Пратећа чета је смјештена у Лозницама, а штаб бригаде у Бијелом Пољу.[36]

Тиме су биле завршене једномјесечне борбе 7. бригаде у Санџаку, којим је она прокрстарила уздуж и попријеко, од Бијелог Поља до Сјенице и од Дрине до горњег тока Рашке. Дјејствујући самосталноиу садјејству с дијеловима 37. дивизије и одреда на терену, она је у више махова разбила четничке снаге, јединице муслиманске милиције и Нијемце, и тако стварала вријеме, простор и друге услове за организовање и учврш-

[34] Изјава Крста Гроздановића.

[35] Наведена бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 94, 1. новембра 1944; ОД 7. бригаде и ОД 3. дивизије, биљешке за 30. октобар 1944.

У извјештају штаба 7. бригаде штабу 3. дивизије од 1. новембра каже се да је непријатељ 30. октобра имао преко 50 мртвих војника (Зборник докумената, III, 8, 223). Исто стоји и у извјештају штаба дивизије штабу 2. корпуса, стр. пов. бр. 72, од 10. новембра 1944 (Исто, бр. 242), а у ОД бригаде (у биљешци за 30. октобар) каже се да су ти губици износили преко 65 мртвих. Ипак, то је била само процјена.

[36] ОД 7. бригаде, биљешка за 31. октобар 1944.

ћивање јединица одреда и органа народне власти, као и за мобилизацију новог људства за санџачке јединице.[37]

У ствари, та њена дјејства је налагала војничка и политичка потреба. Требало је, наиме, потпуно онемогућити четнике, а Њемцима отежавати коришћење комуникација за повлачење с југа и наносити им што више губитака. Сем тога, требало је разбити жаришта политичког отпора, обезбиједити контролу територије и створити услове за побољшање односа муслиманског и српског живља у овим крајевима. Томе је она допринијела и политичком и културно-просвјетном активношћу на терену, која је, и поред честих покрета и других маршева, била прилично интензивна. Ипак се грјешило у оцјени политичког расположења на терену и код неких припадника квислиншких формација, јер је цијењено да је њихова наклоност према нашем покрету много већа него што је стварно била. То се, нарочито, односи на расположење припадника легије „Кремплер" и дијела становништва источног дијела Пештера. Таква оцјена је допринијела слабљењу будности јединица, а охрабрила непријатеља да искористи шансу и нашим тако истуреним дјеловима, изненадним нападом, нанесе тешке губитке.

Читава бригада је, заиста, крајем октобра, била сувише истурена и, пошто је била одвојена од осталих наших снага, изложена ризику да буде разбијена, ако би непријатељ предузео неке енергичније мјере за растерећење комуникације Нови Пазар—Сјеница. А такве мјере су се могле очекивати, с обзиром на јачину њемачких снага које су се том комуникацијом повлачиле, као и с обзиром на тешкоће које им је бригада причињавала. То је увидио и штаб 3. дивизије, али је штета што није бар дан раније наредио извлачење бригаде, јер би је поштедио тешких губитака које је већ сјутрадан имала.

[37] У наведеној бојној релацији, пов. бр. 94, штаб бригаде каже: „Снабдијевање јединица вршено је преко сеоских народноослободилачких одбора, који су успостављени у сваком селу гдје су наше јединице приспјеле".

На одмору у рејону Бијелог Поља

Тридесет првог октобра два батаљона 7. бригаде су упућена у рејон Бродарева, ради затварања правца од Пријепоља, али су 2. новембра враћени у састав бригаде. Пуних двадесет дана, затим, бригада се задржала У рејону Годијево, Градина, Црвско, Гргаје, Бијело Поље. У Бијелом Пољу су се налазили штаб бригаде, 2. батаљон и приштапски дијелови. Изузимајући њихов, смјештај јединица био је доста слаб, с обзиром на то што је вријеме било прохладно, а села, нарочито Годијево, Шиповице, Стубло и Врх, попаљена, тако да је у њима била читава само покоја кућа или стаја. Сем тога, током љета је било одбачено понешто зимске опреме, а нове је било врло мало добијено, па је људство оскудијевало у одјећи, обући, шаторским крилима и ћебадима. Исто тако се оскудијевало у муницији за енглеске пушке и пушкомитраљезе, којих је у бригади било сразмјерно много, док је за наоружање југословенског и талијанског поријекла муниције било довољно. Због тога је штаб бригаде у више махова тражио муницију и осталу опрему, нарочито откако је, крајем октобра, штаб 2. корпуса обавијестио штаб 3. дивизије да је у Дубровник бродовима допремљена велика количина разног материјала за потребе дивизије и да ће тај материјал ускоро бити превезен за Никшић.[38]

Овај је предах бригада искористила за појачани рад на војној и политичкој обуци јединица, као и за побољшање рада партијске и скојевске организације. На војничким и политичким скуповима јединица, односно команди, у партијским ћелијама, активима Скоја, бироима и комитетима детаљно су анализиране претходне борбе и покрети јединица. На свим тим скуповима су извлачене поуке из грешака и успјеха јединица, команди и појединаца и свако је, узимајући ријеч у расправи на свој начин доприносио да се побољша борбена спремност бригаде. То је било значајно и због тога што је у првој половини новембра бригада до-

[38] Зборник докумената, III, 8, 218, бр. службено, 26. октобра 1944.

била попуну од 232 борца из разних крајева Црне Горе. То је људство, према оцјени штаба 2. корпуса, у огромној већини било „доста добро",[39] али је у њему било и оних који су доскора припадали квазлиншким формацијама, па је требало појачати напоре за њихово преваспитавање и прилагођавање новој средини. Међутим, 7. бригада је била јединствен и дисциплинован колектив, с високо развијеним другарством и људском солидарношћу, у коме је посао на преваспиватању људи већ имао традицију и гдје се само у ријетким случајевима, кад се радило о борцу загриженом непријатељу у томе није успијевало.

У том периоду је из бригаде отишло преко 60 бораца, међу њима и дванаест другарица, које су поимснично тражила партијска руководства с терена.[40] Петнаест бораца је упућено у инжињеријски батаљон 3. дивизије, 20 другова у бригаду Озне, 10 — за Пратећи батаљон корпуса и 7 телеграфиста и возача, такође за штаб 2. корпуса.[41]

При штабу бригаде је 10. новембра организован подофицирски курс, с 31 кандидатом. То су били отресити и борбени војници и десетари, који су показивали велико интересовање за наставу и са успјехом је пратили.

Током читаве године партијско-политички руководиоци бригаде су одржавали тијесне везе и сарадњу с руководствима на терену, а нарочито у срезу бјелопољском, гдје је бригада релативно најдуже боравила. И ту је сарадња била посебно присна с омладином, која је, као и у читавој Црној Гори, 7. бригаду сматрала својом. Особито су јој били привржени пионири.

У политичко-пропагандном раду посебна пажња је посвећена годишњици Велике октобарске револуције, о којој је одржано више предавања у свим јединицама и грађанству мјеста у којима су се оне налазиле. Теме тих предавања биле су: Лењин, Бољшевичка партија,

[39] Исто.

[40] Те другарице су, готово све, биле политички делегати водова и све су нерадо, са сузама, напустиле своје јединице, пошто није помогао захтјев партијског руководиоца бригаде Крста Грозданића да и даље остану у бригади.

[41] ОД 7. бригаде, биљешка за 1—16. новембар 1944.

лењински Комсомол и Црвена армија. У сваком од тих предавања говорило се и о нашој борби и о солидарности и међусобној помоћи наше војске и Црвене армије у рату против њемачких освајача. Уочи 7. новембра, по наређењу штаба дивизије, паљене су ватре на истанутијим узвишењима а сам дан годишњице Октобарске револуције, 7. новембра, свечано је прослављен у свим јединицама, заједно с народом. Цјелокупно људство, које се затекло у Бијелом Пољу судјеловало је на митингу који је организовао Срески комитет КПЈ.

Четрнаестог новембра Врховни штаб је 7. бригади дао назив — „Будо Томовић".[42] То је учињено на предлог Земаљског одбора Усаоја за Црну Гору и Боку, пред визије, и честитајући бригади то признање, штаб 2. корсредину децембра. Обавјештавајући о томе штаб 3. ди-Други конгрес ове организације који је припреман за пуса је наредио да се наредба Врховног штаба 7. бригади саопшти на свечан начин, јер је „овај високи назив добила кроз заслужене тешке борбе, које је успјешно водила".[43] Догодило се ипак супротно: иако није била у борбама, нити у покрету, бригади није саопштено да носи име познатог црногорског омладинског трибуна Буда Томовића на начин како је предвиђао штаб корпуса, па је овај догађај, за бригаду толико значајан, неоправдано прошао готово незапажен.[44]

[42] АВИИ, кут. 394, бр. рег. 2/75—2, телеграм штабу 2. корпуса 83/23.

[43] Исто, кут. 755, бр. рег. 5—43/1, телеграм бр. 65, 15. новембра 1944.

На сличан начин је овај догађај оцијенио и лист „Омладински покрет" (бр. 7, 5. децембра 1944), чији је коментар завршен ријечима: „VII бригада је ово часно име достојно заслужила. Она ће га и чувати" (Зборник грађе, III, 194).

[44] Због тога њени борци и не знају када је овај назив она званично добила. Народ, а и сами борци бригаде, тако су је звали од њеног формирања. Вјероватно због тога и у формулацији цитираних депеша Врховног штаба и штаба 2. корпуса има непрецизности. У њима се, наиме, каже да је 7. црногорска омладинска бригада добила назив „Будо Томовић". Званично, она је до тада имала назив 7. црногорска ударна бригада, а тек од половине новембра 7. црногорска омладинска ударна бригада „Будо Томовић". Колико је ово прошло незапажено свједочи

Ни кратак предах од борби у Санџаку који је бригада имала у новембру није прошао без жртава. 19. новембра, наиме, око 14.30 часова, изненада су се сручиле авионске бомбе на сам центар Бијелог Поља. Многе зграде су срушене, а преко 300 људи је страдало. Из бригаде је погинуло 7, а рањено 35 бораца. Остало су били грађани. [45] С трга су се чули стравични вапаји рањеника, око којих је било много мртвих. Многи су унакажени извлачени испод рушевина. Авиони су били савезнички. Савезничке команде из Италије су касније објасниле како су пилоти сматрали да је у питању Пријепоље, у коме су били Нијемци. Овај догађај је изазвао велико огорчење у граду и у бригади, јер нико није вјеровао у ово објашњење.

Наше огорчење је, оправдано, било тим веће, што је тих дана 3. чета 3. батаљона на Јадовнику, послије вишечасовне борбе с непријатељем, спасила посаду од пет чланова једне америчке „летеће тврђаве", коју су Нијемци оборили приликом бомбардовања Сјенице. Међу спасенима је био и један капетан, командир америчке ескадриле.

Једна срећна случајност је спасла бригаду од већих губитака. Наиме, 2. батаљон је непосредно пред бомбардовање постројен на тргу, у центру града, а затим ушао у зграду Дома културе. Свега пет минута касније на трг је пала бомба и на мјесту гдје је стајао батаљон направила лијевак пречника око десет метара. Зграда Дома (бивши хотел Радовића) била је од тврдог материјала и од бомби није страдала. Тако у Дому нико није ни рањен. У граду је, међутим, био пазарни дан, па је међу пострадалима био велики број сељака из околине.

и податак да су редактори Зборника докумената (III, 8, 258), на основу изјаве самог команданта бригаде Ника Стругара, дали објашњење да је бригада овај назив добила на крају прве половине 1944. године.

[45] Зборник докумената, III, 8, 267, бојна релација 7. бригаде, к. пов. бр. 108, 26. новембра 1944; ОД 7. бригаде и ОД 3. дивизије, биљешке за 19. новембар 1944. У ОД 2. корпуса овај догађај је убиљежен под датумом 18. новембар, што је, свакако, накнадно учињено. У њему се, иначе, прецизно наводи да је погинуло 156, а рањене су 182 особе.

Група од 15—20 дјечака и дјевојчица, најактивнијих пионира града, по обичају је с пјесмом допратила 2. батаљон до Дома културе. Та невина дјеца су затим остала напољу и готово сва изгинула на тргу.[46]

[46] Изјаве Крста Гроздановића, Војина Срдановића, Луке Челебића, Душана Богавца и Милоша Обрадовића.

Међу погинулима је био и командир извиђачког одјељења 1. батаљона Вукашин Лончаревић, отресит и храбар младић, који је са својим одјељењем много пута зашао у непријатељеву позадину, да би о њему прикупио обавјештења. Погинуо је и курир Душан Мирчић, кога због младићких несташлука дуго нијесу примали у Ској, а он стално страховао да то не сазна његов отац, активиста у позадини, па кад су тражени бомбаши за напад на Беране, први се јавио из своје чете. Таквим подвизима је убрзо стекао велико повјерење другова. Курир, готово дјечак Јагош Вукићевић прво је био у Никшићком одреду, па при ОК КПЈ за Никшић и када је члан овог комитета Крсто Гроздановић полазио у 7. бригаду, упорно је тражио да и он иде с Гроздановићем у омладинску бригаду. Секретар комитета је дозволио да пође, али под условом да га Крсто задржи за курира при штабу бригаде, да би га, као јединца, сачувао. Али и Вукићевић је нашао смрт од савезничке бомбе. Погинуо је и млади Баранин Богдан Љутица, који је једва преживио напад на Беране, почетком маја: куршум му је био прошао испод самог срца. Савезничка бомба га, на жалост, није промашила.

У збрињавању рањеника, као и увијек, истакао се неуморни љекар бригадне болнице, Италијан др Ђузепе Тумајоло.

ЗАВРШНЕ БОРБЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Попово у Пештеру

Петнаестог навембра штаб 3. дивизије је обавијештен да су наше јединице ослободиле Ђаковицу и нека села око Пећи. Шеснаестог новембра је 9. бригада ослободила Рожај, па је штаб дивизије сматрао да би 7. и 9. бригаду требало оријентисати ка Тутину и Новом Пазару, да ослободе ова мјеста и да успоставе везу с косметским јединицама. Стога је 18. новембра 7. бригади наређено да се пребаци у рејон јужно од Коштам-поља, да би дјеловала на комуникацију Тутин—Нови Пазар и испитала могућност ослобођења Новог Пазара.[1]

Вјероватно је бомбардовање Бијелог Поља утицало на то да се 7. бригада припреми за овај покрет тек 21. новембра. Тога дана, око 18 часова, сви њени батаљони су се прикупили у Коритима и Црвском, одакле је покрет настављен сјутрадан.

У бригади, нарочито у 1. батаљону, била је веома жива горка успомена на непријатељев напад од 30. октобра, па је постојало јако расположење за осветом над муслиманском милицијом и мјештанима који су јој помагали. Да би се такво расположење сузбило, у свим су јединицама одржавани патријски и скојевски састанци, а затим политички и војнички скупови јединица. Сјутрадан је бригада лако савладала отпор мањих дијелова муслиманске милиције у пештарским селима и избила на линију Коштам-поље—Расно. Убијено је 8 непријатељевих војника, а бригада није имала губитака. Одмах

[1] ОД 3. дивизије, биљешке за 17. и 18. новембар 1944.

по доласку 1. батаљона у Коштам-поље, стигао је у штаб батаљона сеоски хоџа, који је уочи 30. октобра био чест гост овога штаба. Пошто је био обавијештен да је хоџа достављао податке о нашим јединицама команданту милиције Бику, командант батаљона Петар Војводић је стријељао лицемјерног свјештеника. У први мах то је незгодно политички одјекнуло, али се ствар убрзо разјаснила, јер су постојали докази о активности овога шпијуна.

До ангажовања 7. бригаде према Новом Пазару ипак није дошло. Пошто је њемачки 21. брдски корпус, из рејона Подгорице, безуспјешно покушавао да се пробије ка Никшићу, постојала је вјероватноћа да ће се оријентисати на правац Подгорица—Колашин, који је затварала непотпуна 5. бригада. Због тога је штаб 2. корпуса наредио да се 9. бригада одмах упути ка Биочу, а 7. бригада се привуче ближе Беранама, како би, у случају потребе, и она била ангажована ка Подгорици.[2]

У духу наређења штаба 3. дивизије да се 9. бригада, која је 23. новембра ослободила Тутин, преко Рожаја и Берана упути за Биоче, а 7. бригада да се пребаци у рејон Рожаја,[3] штаб 7. бригаде је заповијешћу од 23. новембра наредио: да се 1. батаљон пребаци преко села Конича и Ђерекара и Мусине јаме у Рожај; 2. батаљон, такође преко Ђерекара и Мусине јамеу село Грахово. И остали батаљони требало је да се крећу овим правцем, с тим да се 3. батаљон смјести у рејону села Срећана, 4. батаљон у рејону Нурковића и батаљон Озне, који се кретао с 4. батаљоном, у селу Калачама.[4] С бригадом се тих дана кретао и батаљон руководилаца из 2. корпуса, у коме је био и извјестан број другова из 7. бригаде, који су из Рожаја упућени за новоформиране јединице НОВЈ у Србији.

У рејону Рожаја се бригада задржала до краја новембра. Ту је наставила рад који је била прекинула

[2] Исто, биљешка за 22. новембар 1944.

[3] Исто, биљешке за 22—24. новембар 1944; Зборник докумената, III, 8, 257, телеграм команданта 3. дивизије штаба 7. бритаде, бр. 7, 23. новембра 1944.

[4] Зборник докумената, III, 8, 258, заповијест, к. оп. бр. 78.

покретом кроз Пештер. Велика дворана Дома културе омогућила је организовање двије веће приредбе, на којима је, поред припадника бригаде, присуствовао велики број грађана. Сем тога ова дворана је коришћена и за одржавање политичких предавања, такође масовно посјећених.

За вријеме док се бавила око Рожаја бригада је упутила 17 одабраних бораца и руководилаца за пратећу бригаду Врховног штаба, и исто толико бораца за противколску батерију 3. дивизије, док је, као попуну, добила 131 борца.[5] Још уочи покрета за Пештер бригади је стигло нешто одјеће и обуће, али то ни издалека није било довољно да подмири стварне потребе јединица.

Посљедње борбе на територији Црне Горе

Покушај њемачког 21. брдског корпуса да се пробије преко Никшића за Мостар није успио. Да би на лицу мјеста одлучио о даљем дјејству корпуса, у Подгорицу је 22. новембра долетио авионом из Сарајева командант њемачке Групе армија „Е". Када се цијенећи ситуацију и лично увјерио да је немогућно пробити одбрану Приморске оперативне групе у правцу Никшића, генерал фон Лер је одлучио да се његов 21. корпус за Сарајево и даље на сјевер пробија преко Матешева и Колашина. А да би олакшао тај пробој, наредио је команданту 91. армијског корпуса да се привремено задржи у рејону Сјеницу, с тим да своју 22. пољску дивизију упути преко Пријепоља и Бијелог Поља ка Мојковцу, како би прихватила 21. брдски корпус.[6]

Пошто је непријатељев притисак на правцу Подгорица—Вјетарник из дана у дан бивао све јачи, а присуство 22. дивизије није одмах откривено,[7] штаб 3. дивизије је 29. новембра одлучио да упути два батаљона

[5] Исто, 267, бојна релација 7. бригаде, к. пов. бр. 108, 26. новембра 1944.

[6] *Завршне операције,* 238. Е. 8сћт1с11 — Влћћегц, н. д., 66.

[7] Непријатељ је, на овом правцу, „откривен тек када је угрозио Бијело Поље" (АВИИ, кут. 756, бр. рег. 1/2, штаб 3. дивизије штабу 2. корпуса, оп. бр. 2, 1. јануара 1945).

7. бригаде у Лијеву Ријеку, за резерву 5. бригаде.[8] Штаб бригаде је тога дана наредио 2. и 3. батаљону да се у току ноћи припреме за покрет и 30. новембра у 8 часова крену ка Беранама, одакле ће, под командом замјеника команданта бригаде Војина Срдановића, продужити ка Лијевој Ријеци. Четврт батаљон је у исто вријеме пребачен у Грахово да затвори правац од Новог Пазара и Дуге Пољане.[9]

Тридесетог новембра, 2. и 3. батаљон су стигли на преноћиште у Пешца и у Хареме. То вече штаб 2. корпуса је јавио штабу дивизије да је један њемачки батаљон стигао из Пријепоља у Бродарево, па је наредио да се оба батаљона 7. бригаде упуте у Бијело Поље, а не за Лијеву Ријеку, како је било предвиђено.[10] Тако су ови батаљони 1. децембра посјели Обров и Равну Ријеку јер је непријатељ већ био овладао Бијелим Пољем. Убрзо је утврђено да се дуж комуникације од Бродарева до Бијелог Поља налазе знатно јаче снаге од једног њемачког батаљона, па је одмах наређено да се и остале снаге 7. бригаде прикупе код Бијелог Поља.

Главнина бригаде је извршила покрет из Рожаја 1. децембра и касно увече стигла у Беране. Послије обилних киша путеви су били раскаљани и борци су с муком извлачили ноге из љепљивог блата. Многи су тако изгубили и иначе слабу обућу, што је још више погоршало стање у јединицама. Па ипак, због тога ни у једном тренутку није поколебан борбени морал људства.[11]

Другог децембра главнина бригаде је продужила покрет ка Бијелом Пољу. Тога дана непријатељ је јачим снагама покушао да пробије одбрану 2. и 3. бата-

[8] ОД 3. дивизије, биљешка за 29. новембар 1944; АВИИ, кут. 755, бр. рег. 57/1, телеграм штаба 3. дивизије штабу 7. бригаде, бр. 16, 29. новембра 1944.

[9] Зборник докумената, III, 8, 278, заповијест штаба 7. бригаде, оп. бр. 47, 29. новембра 1944.

[10] ОД 3. дивизије, биљешка за 30. новембар 1944; АВИИ, кут. 755, бр. рег. 4—56/1, штаб 3. дивизије штабу 7. бригаде, бр. 21, 1. децембра 1944.

[11] Када је, на улазу у Беране, политички комесар 1. батаљона Душан Булић затекао борца 2. чете Митра Лубурића потпуно босог и наредио команди чете да му још у току ноћи,

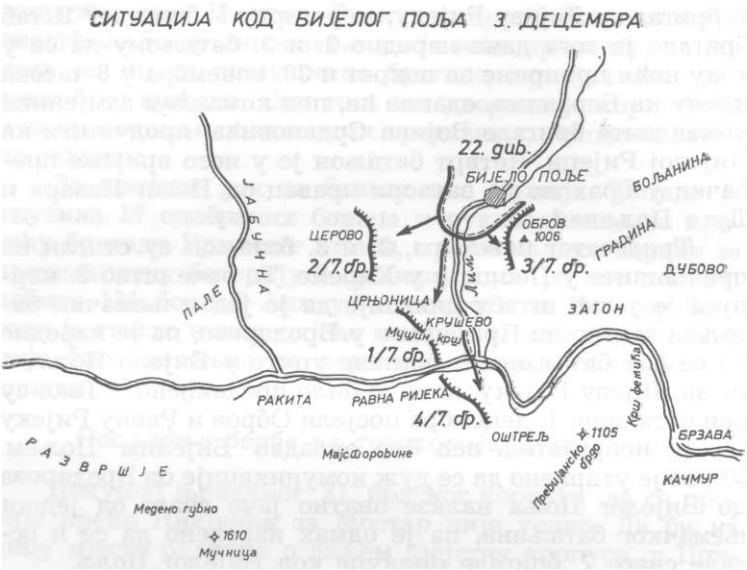

љона, на линији Обров—Мушин крш. Борба је вођена читав дан. Али, иако је био подржан с три топа, с неколико тенкова и већим бројем минобацача, нашим батаљонима је успјело да га одбаце ка Бијелом Пољу и да му нанесу губитке од око 70 мртвих и рањених војника. Наши батаљони су имали 4 мртва и 5 рањених бораца.[12] Крајем овога дана читава бригада се прикупила у рејону Бијелог Поља.

Трећега децембра настављене су жестоке борбе. Непријатељ је довлачио нове снаге и јаком артиљеријском ватром тукао Обров и Мушин крш. Он је тога дана седам пута јуришао на Обров, али све узалуд. Трећи

пред наставак покрета, обезбиједи неку обућу, овај борац је одговорио: „Могу ја, другови, и овако, ево, видите!" — и поскочио је на тврдој цести, као да игра у црногорском колу. Само неколико дана касније, Лубурић је погинуо у једном јуришу на Крш.

[12] ОД 7. бригаде, и ОД 3. дивизије, биљешке за 2. децембар 1944; Зборник докумената, III, 8, 292, телеграм штаба 3. дивизије штабу 2. корпуса, 3. децембра 1944.

батаљон је пуштао Нијемце на блиско одстојање а за~тим их снажном стрељачком ватром и ручним бомбама одбацивао низ обронке овог узвишења, ка Лиму и Бијелом Пољу. Нијемци су при том имали велике губитке. Само послије једног одбијеног јуриша, пред фронтом 3. батаљона нађено је десет њихових мртвих војника.

У посљедњем јуришу њемачки војници нијесу ни устали на прву команду свог официра. Да би их покренуо официр је устао и с машинком у руци потрчао напријед. Радомир Чуровић се подигао и погодио га бомбом баш у тренутку кад је викао: „Форверц!" (напријед!) и кад су његови војници већ полазили на јуриш. То је олакшало одбијање овог посљедњег њемачког покушаја да тога дана овладају Обровом.[13]

Први и 4. батаљон су уведени у борбу у рејону Равне Ријеке, док је 2. батаљон био на лијевом крилу бригаде. Жестоке борбе су вођене око гребена Мушин крш—Церово. Непријатељ је у току дана успио да овлада овим положајима, али су их наши батаљони у ноћном противнападу повратили. Према процјени штаба бригаде, непријатељ је тога дана имао 94 мртва и већи број рањених војника, док је бригада имала 6 мртвих и 20 рањених бораца. Међу погинулима је био и командир 2. чете 2. батаљона Недјељко Алексић. Изгубљен је био један пушкомитраљез, а заплијењен један „шарац", шест сандука муниције, петнаест шаторских крила, петнаест ћебади, два шињела и два двогледа.[14]

Међутим, непријатељева упорност није слабила ни поред великих губитака које је трпио.[15] Али осјећајући

[13] Изјаве Радивоја Ђуришића и Анте Николића.

[14] ОД 7. бригаде, биљешка за 7. децембар 1944; Зборник докумената, III, 8, 332, бојна релација 7. бригаде, к. пов. бр. 115, 15. децембра 1944.

Радоје Вукчевић, који је, иако политички комесар чете од формирања бригаде, честао ишао у борбу као пушкомитраљезац, па се чак пео и на дрвеће да би имао бољу прегледност за ватрено дјејство, то вече је погодио ручном бомбом једног Нијемца у врх главе.

да директним нападима дуж комуникације Бијело Поље—Мојковац неће много постићи, он је 4. децембра предузео маневар, с циљем да наше снаге одвуче са те комуникације. Наиме, ангажујући јаче снаге према Оброву, он је успио да заузме ово узвишење, и усамљени 3. батаљон одбаци на Градину. У току ноћи је, у рејону Затона, гуменим чамцима пребацио дио снага на лијеву обалу Јlима, овладао Оштрељом и тако се нашао у позадини наших снага. Стога је штаб бригаде био принуђен да 1. и 4. батаљон повуче на Превијанско брдо, да би затворили правац ка Беранама.

У Беранама су се налазили штаб дивизије и болница. Како је штаб дивизије имао податке да су извјесне њемачке снаге извршиле покрет преко Пештера ка Углу, постојала је опасност да би непријатељ могао продужити напад ка Беранама и даље ка Матешеву. Штаб 7. бригаде га је у неколико махова извијештавао да непријатељ има баш такву намјеру. Због тога је главнина 7. бригаде оријентисана да брани долину Лима, док се на правцу према Мојковцу нашао само њен 2. батаљон. Штаб дивизије је посебно инсистирао да се брани долина Лима јер би непријатељев продор у Беране направио велику пометњу.[16]

Други батаљон није био у стању да сам одбрани рејон Мушина крша, на коме је, иначе, читавог дана пружао снажан отпор. Предвече је он повучен на Ракиту и Пале, одакле је бранио прилазе Слијепач-Мосту. Непријатељ је овога дана имао 75 мртвих и велики број рањених, а уништен му је и један тенк, док је бригада имала 7 мртвих, 20 рањених и 3 нестала. Из-

[15] У свом извјештају штаба корпуса од 1. јануара 1945. године (Зборник докумената, III, 10, 145, оп. бр. 2), штаб 3. дивизије, поред осталог наводи: „Задатак колоне од Бијелог Поља био је спасавање њемачке групе из Подгорице са ивице гроба, па је непријатељ био скоро луд у борби. Њега нијесу могли поколебати ни очајни његови губици у људству и материјалу".

[16] Зборник докумената, III, 8, 290 и 305, телеграми штаба 3. дивизије штабу 2. корпуса, 2. и 7. децембра 1944; АВИИ, кут. 755, бр. рег. 4—53/1, телеграм штаба 3. дивизије штабу 2. корпуса, 2. децембра 1944.

губљени су по један лаки минобацач и пушкомитраљез.[17]

Тих дана је у бригаду дошло близу 200 људи, претежно из околине Цетиња. Они су се показали као веома пожртвовани борци и већ у тим првим борбама су многи од њих погинули.

Петога децембра борбе су настављене несмањеном жестином. На читавом „фронту" бригаде непријатељ је дјејствовао снажном артиљеријском ватром, којој су слиједили упорни јуриши пјешадије. Батаљони који су били у средишту бригадног распореда, на Ћафи и Превијанском брду, успјели су да одбију све непријатељеве нападе. Нарочито је био снажан његов напад око 14 часова. Али пошто ни тада није имао успјеха, непријатељ се задржао на око 200 метара од наших батаљона и ту почео да се утврђује. Наши батаљони су, нарочито 4. у току дана вршили неколико противнапада, али ни њима није успјело да потисну њемачке снаге с падина Превијанског брда. Други батаљон је такође морао да се повуче на линију Мучница—Медено гувно—Разврше.

Штаб 3. батаљона је био увјерен да ће се непријатељ задовољити Обровом, чије је заузимање платио бројним жртвама, али је ипак наредио четама да копају ровове и што боље утврде своје положаје на Градини. У недостатку другог бољег алата, чете су радиле кухињским алатом и обичним колцима којима нијесу могли продријети у тврду, смрзнуту земљу. Наше јединице

[17] ОД 7. бригаде, биљешка за 4. децембар 1944; наведена бојна релација, к. пов. бр. 115, 15. децембра 1944; Зборник докумената, III, 8, 294, телеграми команданта 3. дивизије штабу 2. корпуса, 4. децембра 1944; АВИИ, кут. 755, бр. рег. 4/1, телеграми штаба 7. бригаде штабу 3. дивизије, бр. 3 и 4, 4. децембра 1944.

Помоћник комесара бригаде Крсто Гроздапић је обавијестио позадинске власти о могућном повлачењу, да би на вријеме предузели мјере за евакуацију. Кад је то чуо, један стари Муслиман је питао: „Да ли је Нико Стругар горе?" А кад су му одговорили потврдно, он је смирено узвратио: „Е онда ја могу овдје сербез сједјети" (изјава Крста Гроздапића). То говори о великом повјерењу које су 7. бригада и њен командант били стекли у народу овога краја.

и иначе нијееу биле навикле да се утврђују, па тешко да би и бољим алатом нешто више урадиле.

Пошто је непријатељу требало три часа да пређе неких три километра до положаја 3. батаљона, његовом нападу је претходила доста дуга ватрена припрема артиљерије из Бијелог Поља и минобацача с Оброва. Да би што неопаженије пришли положајима 3. батаљона, Њемци су се маскирали жутим церовим гранчицама. Наши борци су их на вријеме опазили и, по наређењу штаба батаљона, пустили их да прију сасвим близу. А када су Њемци кренули на јуриш, дочекани су снажном ватром ручних бомби и свег наоружања батаљона и приковани за земљу. Али док се 3. батаљон припремао за противјуриш, откривена је нова њемачка колона која је стизала јаругама од Расова. Њемци су, у ствари, покушавали да обухвате батаљон с десног крила и из позадине. Иако се нашао у изузетно тешком положају, батаљон је пружао жилав отпор. На Градини се тако развила жестока блиска борба у којој су се борци 3. батаљона и Њемци готово измијешали. На све стране су праштале ручне и тромблонске бомбе, пушке и пушкомитраљези, а у позадини 3. батаљона минобацачке и артиљеријске гранате. Више се никаква команда није чула.

То је била једна од најтежих борби 3. батаљона у којој су и борци и руководиоци показали примјерно пожртвовање и храброст. Јелена Краљевић, болничарка 3. чете, на својим леђима је изнијела неколико тешких рањеника. Једна граната је готово разнијела помоћника пушкомитраљесца Сава Вукашевића и тешко ранила пушкомитраљесца Миливоја Никића. Али, иако му се једна нога држала само на танкој жилици, Никић је пушкомитраљезом и даље тукао Њемце. Видећи га тако рањеног, борац Саво Поповић га је на леђима изнио. Међутим, храбри пушкомитраљезац је већ био изгубио много крви, па је убрзо издахнуо. Батаљон је био принуђен да одступа. Посљедњи са повлачио комесар 3. чете Павле Кнежевић, који је погинуо, штитећи одступницу својим борцима. Иако је то био један од најомиљенијих руководилаца у батаљону његови другови нијееу успјели да га извуку.

Тако је 3. батаљон морао да напусти Градину.[18] Он је у борбама на том узвишењу над Лимом имао 8 мртвих и 17 рањених. Цијењено је да је непријатељ имао 33 војника избачена из строја.[19]

Мада је већ четири дана узастопно нападао надмоћним снагама, непријатељ није био постигао предвиђени циљ. Стога је и 6. децембра морао продужити нападе. Пошто је овлађивањем Обровом и Градином обезбиједио Бијело Поље, сматрао је да му је неопходно заузети и Превијанско брдо, да би сасвим обезбиједио своје лијево крило. Због тога су 6. децембра вођене борбе углавном око Ћафе и Превијанског брда. На тим положајима су се, до 17 часова, ређали обострани напади и противнапади, али без већих резултата. У одлучујућем нападу, у 17 часова, Њемци су успјели да овладају Ћафом. Нашавши се тако на боку 1. батаљону, они су почели да шире свој успјех и на Превијанском брду, па су наши батаљони били принуђени да се повуку ка Брзави и Качмуру. Тога дана непријатељ је имао 75 мртвих, а батаљони 7. бригаде 9 мртвих и 21 рањеног.[20]

Сада су Њемци поставили јаке сталне побочнице, на линији Обров—Градина—Ћ.афа—Превијанско брдо—Црни крш, приступили систематском утврђивању те линије и већ 7. децембра продужили напад на 2. батаљон и батаљон 5. бригаде који се налазио на лијевом крилу 2. батаљона. Било је предвиђено да се у рејоне Колашина и Мојковца прикупе јачи дијелови 6. и 9. бригаде, да би са ова два батаљона 5. и 7. бригаде затворили овај важан правац. Међутим, прије него што су ови дијелови пристигли, непријатељ је појачао притисак ка

[18] Извјештавајући штаб 2. корпуса о паду Градине, командант 3. дивизије Саво Бурић је 6. децембра писао: „Јучерашња борба за Градину била је врло тешка. Наши се тукли на 4 метра близине" (Зборник докумената, III, 8, 301).

[19] ОД 7. бригаде и ОД 3. дивизије, биљешке за 5. децембар 1944; наведена бојна релација 7. бригаде, к. пов. бр. 115, 5. децембра 1944; Зборник докумената, III, 8, 296, телеграми штаба 3. дивизије штабу 2. корпуса, 5. децембра 1944; Изјаве Луке Челебића, Јована Жарковића и Радивоја Ђуришића.

[20] ОД 7. бригаде, биљешке за 6. и 7. децембар 1944. и наведена бојна релација к. пов. бр. 115.

Мојковцу, па је штаб дивизије наредио да се батаљон 5. бригаде пребаци на лијеву обалу Таре, 2. батаљон 7. бригаде да се повуче на Бјелаеицу, а мост на Тари да се поруши. Тако се 2. батаљон повукао у рејон Вагани, Сјенокоси, Врагодо, на сјеверозападним падинама Бјеласице.[21] Непријатељ је избио на Тару, али, послије рушења моста, није био у стању да је форсира код Мојковца.

Наредних дана падао је снијег и донио јако захлађење па је међу нашим борцима било промрзлих и изнемоглих.

Сад се, у ствари, 7. бригада нашла према сталним, јаким и релативно добро утврђеним непријатељевим побочницама, које су штитиле повлачење 21. брдског корпуса. Непријатељ је само повремено чинио испаде, већином ради пљачке. Тако је 8. децембра по једна његова група упала у Крш Фемића и Пријелоге, али су биле брзо одбијене. Сличан испад су направили у правцу Турјака и Мучнице 12. децембра, али су их наши дијелови брзо одбацили.

У рејону Бијелог Поља и на правцу ка Мојковцу непријатељ је био прикупио цјелокупно становништво које га је сачекало код куће, за извлачење мртвих и рањених.[22] Сем тога, непријатељ је вршио безобзирна насиља и пљачкао становништво.[23]

Двадесет првог децембра, 3. батаљон, пошто су га смијенили дијелови 10. бригаде 22. српске дивизије, која је управо пристигла у овај простор, по ослобођењу Сјенице, пребацио се преко Лима и смјестио се у селу

[21] ОД 3. дивизије, биљешка за 7. децембар 1944; Зборник докумената, III, 10, 138, наређење штаба 7. бригаде штабу 2. батаљона, бр. 83, 13. децембра 1944.

[22] Према изјавама мјештана и другим подацима које је прикупио штаб бригаде, 22. дивизија је у борбама са 7. бригадом имала 400 мртвих и око 700 рањених војника. Два Њемца су била заробљена и два тенка уништена. За то вријеме 7. бригада је имала 32 мртва, 78 рањених и 12 несталих (наведена бојна релација к. пов. бр. 115, 15. децембра 1944; АВИИ, кут 755, бр. рег. 4—16/1, депеша штаба 7. бригаде штабу 3. дивизије, бр. 44, 13. децембра 1944.

[23] „У области Б. Поља Њемци пљачкају и силују", каже се у телеграму штаба 3. дивизије штабу 2. корпуса, 15. децембра 1944 (Зборник докумената, III, 8, 324).

Бубањама, као бригадна резерва. Двадесет трећег и 25. децембра 1, 4. и 2. батаљон су вршили демонстративне нападе на непријатељеве снаге. У првом нападу, једна патрола 1. батаљона је у рејону Крш Фемића убила 3 четника.[24]

Јединице 7. бригаде су до краја децембра углавном остале на истим положајима, пратећи преко извиђачких дијелова покрете Нијемаца. Непријатељ за то вријеме није изводио офанзивне акције, већ је само упорно бранио своје положаје, који су били добро утврђени и посједнути јаким снагама, те тако успјешно обезбеђивао повлачење 21. корпуса.[25] Тако су јединице бригаде могле наставити војну и политичку обуку људства, а организовале су и више народних весеља и посијела у селима поред Лима, гдје је народ, нарочито омладина, веома радо примао наше борце. За 21. децембар, по наређењу политичког комесара дивизије, у свим јединицама су одржана предавања о животу и раду Јосифа Висарионовића Стаљина, поводом његовог рођендана. Ова пригодна предавања су, као и она поводом 7. новембра, коришћена за објашњавање карактера заједничке ослободилачке борбе наших народа и народа Совјетског Савеза.[26]

За посљедња два мјесеца 1944. године из бригаде су 82 борца и руководиоца похађала разне курсеве (војничке, политичке, интендантске, санитетске, подофицирске, радиотелеграфске и дактилографске), при штабу бригаде, дивизије, корпуса и при штабу Комског одреда. Од тога је било 28 другарица, претежно санитетских руководилаца и нешто дактилографкиња.[27] То је био наставак већ уходане праксе да се развијају соп-

[24] ОД 7. бригаде, биљешке за 21, 23. и 25. децембар 1944; Зборник докумената, III, 8, 346, бојна релација 7. бригаде, пов. бр. 119, 31. децембра 1944.

[25] Команданту 1. батаљона, Петру Војводићу је досадило да из дана у дан пише извјештаје како на положајима није било борби, па је једнога дана послао стиховани извјештај: „Кища пада облаци се муте, двије војске покрај Лима ћуте".

[26] АВИИ, кут. 755, бр. рег. 4/1, депеша бр. 5, 16. децембра 1944.

[27] Исто, депеша политичког комесара 7. бригаде, политичком комесару 3. дивизије, бр. 20, 10. децембра 1944.

ствени кадрови. А таква пракса је била оправдана, утолико више што је тих мјесеци велики број руководилаца, од десетара до чланова штаба бригаде, упућиван на нове дужности, претежно у Србију.[28]

Овај период затишја јединицама 7. бригаде је добро дошао да се одморе и да колико-толико окрпе и дотјерају своју дотрајалу одјећу и обућу, да се снабдију муницијом. Иако је нешто тих потреба задовољавано савезничким пошиљкама, ипак је још увијек било појаве промрзавања слабо одјевених бораца.[29]

[28] Почетком децембра је упућен у Београд, на нову дужност, замјеник команданта бригаде Војин Срдановић. На његово мјесто је 14. децембра постављен командант 2. батаљона Крцун Машановић, а Машановића је, у 2. батаљону замијенио Секуле Поповић. Крајем децембра је и начелник штаба Салих Радончић упућен за официра за везу с албанским јединицама које су биле на нашој територији, а на његово мјесто је, нешто касније, постављен командант 3. батаљона Лука Челебић. За команданта 3. батаљона је тада постављен Јован Татар.

Крсто Гроздановић је једног дана, у децембру, посјетио штаб једне бригаде 22. српске дивизије, гдје му је саопштено да та бригада има свега шест комуниста и да у њој чак ни сви комесари батаљона нијесу чланови Партије. Док је ово саопштавао својим друговима, команданту Нику Стругару и политичком комесару Мићуну Јауковићу, по повратку у штаб 7. бригаде, позвао га је телефоном политички комесар 3. дивизије и питао да ли би 7. бригада могла дати једнога или два батаљонска политичка руководиоца за бригадне руководиоце у новоформираним јединицама. Уз сагласност својих другова из штаба, Крсто је одговорио да 7. бригада може дати свих осам батаљонских политичких руководилаца и да их све може замијенити људима из својих јединица (изјава Крста Гроздановића). И, заиста, ови руководиоци су убрзо почели да одлазе из бригаде, групно (Божо Жарковић, Миња Ковачевић и Бранко Савићевић) и појединачно (Никола Јелушић, Новак Матијашевић и др), тако да је бригада крајем 1944. и почетком 1945. године имала подмлађене штабове и ниже команде. За новог комесара 3. батаљона постављен је Вукашин Ераковић, а нешто касније Гавро Терзић; за комесара 2. батаљона Драго Пушеља, а за помоћнике комесара: 1. батаљона Васо Радуловић, 2. батаљона Милован Шљиванчанин, 3. батаљона Милан Радић и 4. батаљона Анте Николић.

[29] Командант дивизије је захтијевао од штаба 2. корпуса: „Ургирајте да нам се пошаље одијело и обућа. Људство промрзава. Нужна нам је југословенска и енглеска муницЈа" (Зборник докумената, III, 8, 340, телеграм, бр. 23, 28. децембра 1944).

За то се вријеме непријатељ ужурбано повлачио преко Мојковца за Бијело Поље. Од четничких снага, које су се повлачиле с Нијемцима, готово свакодневно су пристизале групе и појединци и предавали се нашим јединицама. Они су, најчешће, задржавани у бригади, као борци.

Двадесет деветог децембра је 9. бригада ослободила Матешево а 5. бригада Колашин. Због тога је било извјесно да се непријатељ налази пред повлачењем из Мојковца, па је 30. децембра 3. батаљон 7. бригаде пребачен у рејон Шишког језера, тако да су ноћу 30/31. децембра два батаљона напала непријатеља у рејону Бјелојевића, Меденог гувна, Развршја и Пржишта.

Други батаљон је одбацио непријатеља с Меденог гувна и Развршја, али је наишао на снажан отпор на Улошевини и Пржиштима. У току дана Нијемци су чак прешли у противнапад. Да би заштитили своју комору у Лепенцу, тако су силовито насрнули на наш 2. батаљон да су га збацили са Развршја и Меденог гувна.

Пред напад на Мојковац комесар 3. батаљона Вукашин Ераковић је одржао кратак говор којим је своје борце подсјетио на херојске борбе које су крајем 1915. и почетком 1916. њиховипрециводилинаприлазимаМојковцу, против аустроугарских поробљивача, да би свом савезнику у првом свјетском рату братској српској војсци, осигурали одступницу за Албанију. Трећем батаљону је ипак био потребан готово читав дан да сломи непријатељев отпор у рејону Бјелојевића, тако да је тек касно увече упао у Мојковац, гдје више није било Нијемаца. Пошто није било везе с 2. батаљоном и није се знало да је он одбачен, претпостављало се да ни на Улошевини више нема непријатеља. Додуше, у том правцу су биле упућене патроле, али ни једна од њих, баш као да су се договориле, није се удаљавала више од 200 метара од кућа у којима су чете заноћиле. Тек је у расвит једна патрола уочила свјетлосну ракету и утврдила да су Нијемци на Улошевини. Иако се претпостављало да су тамо мањи, заштитнички дијелови непријатеља, батаљон се хитро и у тишини развио у стрељачки етрој. Наступајући на лијевом крилу батаљона, 3. чета само што није натрчала на цијев њемачког „шар-

ца". У ствари, Нијемци су на вријеме открили покрет батаљона и притајили се, да би са блиског одстојања што ефикасније дјејствовали. На срећу, њихово оружје је било замрзнуто. Под ватром 3. чете посада је напустила „шарац" и побјегла.

Тога дана је и штаб бригаде, преко Бјеласице, стигао у рејон Мојковца.[30] Под његовим непосредним руководством 2. и 3. батаљон су 1. јануара очистили читав овај простор.[31] Непријатељ је при повлачењу спалио добар дио свога ратног материјала, да не би пао у руке наших јединица. Другог јануара је вршио препаде и 1. батаљон, на линији Ћафа—Превајанско брдо, гдје се непријатељ још жилаво бранио. Трећег јануара је настављено гоњење непријатељевих снага правцем Лепенац—Слијепач-Мост—Ракита—Мајсторовине. Нијемци су мјестимично пружали жилав отпор, па су тек послије јуриша наших батаљона напуштали поједине положаје. За 4. јануар припреман је напад на Бијело Поље, али је тога дана непријатељ одступио у правцу Бродарева, тако да су, око 11 часова, наше јединице ушле и у овај наш напаћени град. Бригада је тада размјештена, ради одмора: 1. батаљон у Бијелом Пољу, с тим да са линије Недакуси—Бања Село контролише правац од Бродарева, а главнина бригаде у рејону Шаховића и Павиног Поља. Тиме су, у ствари, биле завршене операције за ослобођење Црне Горе.

[30] Лед на планинским језерима на Бјеласици био је тако дебео да су коњи ова језера и у галопу прелазили. При уласку у једну колибу, штаб бригаде је набасао на два Нијемца. Референт санитета Митар Пилетић је први извадио пиштољ и повикао „Руке у вис!" Нијемци су се предали. Пилетић је једноме стргао шал, али је оштро око медицинара брзо установило да је шал пун вашака.

[31] Тога дана штаб 3. дивизије упутио је штабу 7. бригаде сљедећу честитку: „Данашњим даном избачен је и посљедњи хитлеровски разбојник из Црне Горе (Мисли се на Црну Гору без дијела Санџака који њој припада — прим. М. Ђ.). Вашим јуначким борцима и руководиоцима и вама честитамо слободну Црну Гору за чији образ и слободу херојски издржасте натчовјечанску борбу. Борби још није крај. Припремите се за нове задатке. Гоните фашисте даље из Југославије" (Зборник докумената, III, 8, 349).

За ових посљедњих пет дана борби бригада је имала 15 мртвих и 40 рањених бораца* Заплијенила је пет пушкомитраљеза „шараца" и један „брно", 2 лака минобацача, један сигнални пиштољ и већу количину муниције. Она је убила преко 100 непријатељевих војника а, према ономе што се могло сазнати, ранила 27.[32]

Завршне борбе за ослобођење Црне Горе иду у ред најтежих и најжешћих које је 7. бригада имала у току свога једногодишњег борбеног пута. Штаб дивизије је чак писао да оне спадају међу најтеже које је 3. дивизија уопште имала.[33] Непријатељеве снаге су биле вишеструко надмоћне, па бригада није била у стању да спријечи њихов продор ка Мојковцу. Али је она успјела да их на томе правцу задржи десет дана и да им при том нанесе велике губитке, што се може сматрати као њен велики успјех.[34]

У први мах бригада се супротставила непријатељу на уском простору у рејону Бијелог Поља, гдје овај, фронталним нападом, није много постизао. Али, пошто је био много надмоћнији, непријатељ је успјешно ширио фронт напада и испољавао тежњу да маневрише ка крилима бригаде. Он је тиме успио да развуче јединице бригаде и, донекле, умањи ефекат њихове одбране. Сем тога, он је довео у забуну штаб бригаде и штаб дивизије у погледу својих намјера. Наиме, његов појачани притисак уз Лим ови штабови су протумачили као његову жељу да заузме Беране и тако отвори два правца за повлачење снага од Подгорице: преко Колашина и преко Берана. Да би се противник у томе спријечио и да би се заштитиле болнице и друге позадинске установе у Беранама, било је потребно овај правац енергично бранити.

[32] ОД 7. бригаде, биљешке за Зо. децембар 1944 — 4. јануар 1945.

[33] Зборник докумената, III, 10, 145, наведени извјештај, оп. бр. 2, 1. јануара 1945.

[34] Тако је то оцијенио и штаб дивизије у наведеном извјештају, оп. бр. 2, гдје каже: „Можемо да кажемо да је наша дивизија заједно и свака њена бригада понаособ, у завршним борбама на овој територији, извршила свој задатак достојно традицији дивизије".

То је поетао главни задатак 7. бригаде. Међутим, непријатељев циљ је био ограниченији. Није њему ишло у рачун такво развлачење снага, већ је тежио само да овлада истакнутим топографским објектима јужно и југозападно од Бијелог Поља, с којих би обезбиједио лијево крило и бок, а затим и позадину, својих снага које су надирале ка Мојковцу. Али и за остварење тог циља он је био приморан да одвоји јаке снаге, да изгуби релативно много времена и да све то плати велцким жртвама. Због тога, иако није ангажовала своје главне снаге на правцу Бијело Поље—Мојковац, бригада је постигла готово исти ефекат: задржала је непријатеља све до тренутка када је штаб 2. корпуса оцијенио да би даљи напори на фронталном задржавању 21. брдског корпуса били узалудни и, с обзиром на вјероватни крајњи исход, некорисни.

Обим успјеха бригаде треба цијенити још и кроз то у каквим су се условима водиле ове борбе. Прво, временске прилике, на овом планинском земљишту, биле су изванредно тешке: падала је киша, затим снијег, а борци су били слабо одјевени и обувени, понекад им је недостајало и муниције, па и хране; од превеликих напора и велике хладноће смрзавали су се људи и скапавали коњи. Друго, непосредно пред почетак тих борби и док су оне вођене велики број руководилаца је био упућен у друге крајеве наше земље, на руководеће дужности у новим јединицама НОВЈ; њих су замијенили млађи, не толико искусни другови; сем тога више од четвртине људства бригаде сачињавали су нови борци, пристигли у јединице задња два мјесеца.

Али све је то успјешно пребројено. „Правилним радом, војничким и политичким, ново људство загазило је у борбу прилично сигурно и доста одлучно", закључио је штаб дивизије у наведеном извјештају о овим борбама.

Митар Пилетић, ветераи Марко Жарковић, Никола Јелушић и Бранка Савићевић, у Пештеру 1944.

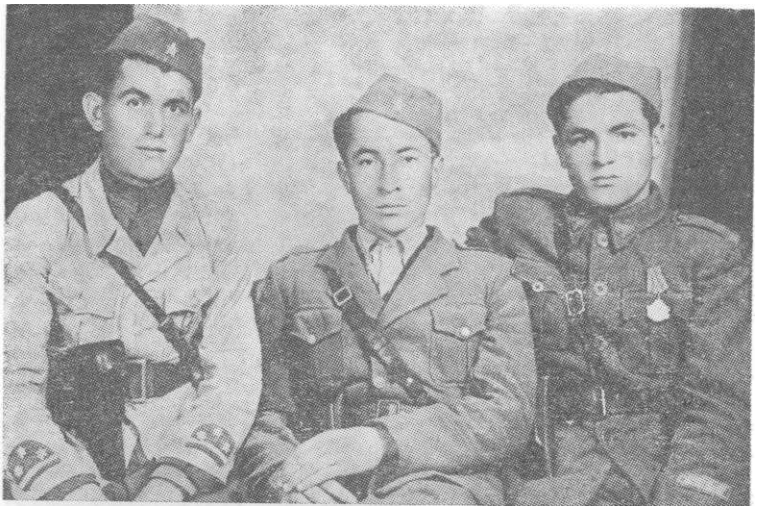

Тројица од најбољих бомбаша и пушкомитраљезаца **7.** *бригаде (с лијева па десно): Вељко Тмушић, Радоман Робовић и Милета Косанић*

Група другарица, бораца 7. бригаде, код Трнова, марта 1945.